

Təhsilə dair axtardığınız bir çox kitabın elektron versiyasını “Telegram” kanalımızda tapa bilərsiniz (<https://t.me/eSources>).

Telegram:

Kanal: [@eSources](https://t.me/eSources)

Reklam, təklif və iradlarınız üçün: [@n4hkro](https://t.me/n4hkro)

- Kitablar ödənişlidir?
✓ Xeyr, təbii ki.
- Paylaşdığınız kitabları öz kanalımda paylaşa bilərəm?
✓ Bəli. Könül istərdi ki, paylaşarkən mənbə bildirəsiniz, amma təbii ki, heç kim sizi buna məcbur etmir.
- Bədii kitablar da paylaşırırsınız?
✓ Xeyr, amma həmin kitab sizə dərs üçün lazımdırsa, istisna edərik.
- Azərbaycan Milli Kitabxanasından kitab yükləyirsiniz?
✓ Bəli. Onlayn şəkildə oxunulması mümkün olan istədiyiniz kitabı yükləyirik.
- Sizə kitab göndərsəm qarşılığında nə alacağam?
✓ Kanaldan maddi qazancımız olmadığı üçün, bizə göndərdiyiniz kitablara görə ən yaxşı halda sizin kanalınızı reklam edə bilərik.

Mübariz Yusifov

DÖVLƏTÇİLİK və DİL

B

Ar $\frac{2004}{1996}$

MÜBARİZ YUSİFOV
Filologiya elmləri doktoru,
professor

93259

DÖVLƏTÇİLİK VƏ DİL

M. S. - 107-108
Autumn 1911
Kitabxanasi

ARXIV

Bakı – «Nurlan» – 2004

21153

163.11 + 1121(29) + 003(2A)45

Əsərə rəy vermişdir:

Dövlət dil komissiyasının üzvü.
filologiya elmləri doktoru, professor.
Məmmədov İsmayıl Oruc oğlu

Redaktorlar:

filologiya elmləri doktoru, professor.
Şəfiqə Yusifli
Siyasi elmlər namizədi
Rafiq Ələkbərov

Mübariz Yusifov.

Dövlətçilik və dil. Bakı, «Nurlan», 2004. – 176 səh.

Hər bir dil özünün mövcudluğu mərhələsində məxsus olduğu xalqın tarixini, milli mədəniyyətini, ictimai həyatını, mədəniyyətini yaşadır, həmçinin, sosial, siyasi, iqtisadi və digər sahələr üzrə əldə edilmiş bütün informasiyaları sabah, gələcəyə çatdırır. Mövcud informasiyaların keçmişdən bu günə, bu gündən gələcəyə çatdırılması üçün uzun müddətli normaların vacibliyi başca və zəruri şərtdir. Dildə müəyyən qədər sabit və uzunmüddətli normalar olmadıqda isə informasiyaların zamandan-zamana ötürülməsi çətinləşir. Dilin norma problemlərinin həll olunmasında onun tətbiqinin genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu cəhətdən, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Ana dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı 18 iyun 2001-ci il fərmanı xüsusi tarixi əhəmiyyətə malikdir. Kitabda bu tarixi fərmanla əlaqədar olaraq, ana dilinin daxili strukturunun formalaşdığı mərhələlərdən bəhs olunur, tarix və müasirlik arasındakı norma prosesləri barədə təhlil aparılır. Müasir dövrdə dilin problemləri və qaydayasalmalar barədə müəllifin öz fikri və mülahizələri oxucuların diqqətinə çatdırılır. Əlbəttə, bu fikir və mülahizələr birmənalı qarşılanma bilməz. Bu məsələlərin bir çoxu barədə müzakirələr aparılması zəruridir. Odur ki, kitabda qoyulan məsələlər barədə fikir söyləyəcək oxuculara bəri başdan öz minnətdarlığını bildirirəm.

Y 4620200000
N – 098 – 2004 **Qrifli nəşr**

© «Nurlan», 2004

SÖZ ÖNÜ

Dilin cəmiyyətdəki mövqeyi dövlətçiliklə birbaşa bağlıdır. Dövlətçilik, həmçinin dilin dayəğıdır, hərəkətverici qüvvəsidir və cəmiyyətdəki nüfuzunun təminatçısıdır. Dilin müstəqil inkişafı, zənginləşməsi və nüfuzu bilavasitə dövlətçiliklə bağlı olduğu üçün dil dövlətçiliyin ən aparıcı atributlarından biri hesab olunur. Dövlətçilik zəminində dilin cəmiyyətdəki rolu artır, informasiya imkanları genişlənir. Yeni anlayışların ifadəsində daxili imkanlar aparıcı yer tutur. Onun strukturu inkişaf edir, informasiyaların intensiv çatdırılması prosesinə uyğun olaraq yeni ifadə vasitələri sözlər, sözdüzəldici vasitələr söz birləşmələri və cümlə tipləri formalaşır. Dövlətçiliyin uzun dövrlər ərzində mövcudluğu şifahi və yazılı dil arasındakı vəhdəti yaxşılaşdırır və sabitləşmə yaradır. Dövlətçilik olmadığı təqdirdə nə yaxşılaşmadan, nə də sabitləşmədən söhbət açmaq mümkündür.

Dil dövlətçiliklə müşayiət edildikdə onun ifadə imkanları artdığı üçün nüfuzu da qat-qat artır. Odur ki, dövlətçiliklə müşayiət olunan dildən başqa dillərə sözlər daha çox keçməyə başlayır. Dövlətçilik olmadıqda isə dilin nüfuzu azalır, sözyaratma qabiliyyəti zəifləyir, təsir və təzyiqlər daha çox məruz qalır. Yeni anlayışların ifadəsində daxili imkanların rolu azaldığı üçün məcburi şəkildə nüfuzlu dillərdən hazır ifadə vasitələri almalı olur. Belə olduqda isə dildə kənar elementlər çoxalır, onun ümumişlək səviyyəsi aşağı düşür. Dil dövlətçiliklə müşayiət olunmadıqda geniş informasiya imkanlarını itirməklə adi məişət dili səviyyəsində qalır. Bu isə onun təcridcən cəmiyyətdəki mövqeyinin itirilməsinə səbəb olur.

Dil insan cəmiyyətində elə bir güclü, elə bir mühüm, elə bir vacib informasiya vasitəsidir ki, o təkə bu gün üçün gərəkli deyildir. Dil elə bir qüdrətli vasitədir ki, o keçmiş bu günə, bu günə gələcəyə çatdırır. Ona görə də dil qorunmalıdır, yaşadılmalıdır. Dildə qaydalar elə təyin olunmalıdır ki, yüz il, beş yüz il, min il bundan sonra da informasiyalar gələcək nəsle maneəsiz çatdırıla bilsin. Dilin hamı üçün anlaşılıqlı olan normalarını yaratmaq və qorumaq lazımdır ki, gələcək nəsillər çətinlik çəkmədən onu başa düşə bilsinlər.

Dilin dövlətçiliyə münasibəti, məhz onun uzunömrlü olmasından ibarətdir. Dil bütün nəsilər tərəfindən qorunmalı, cı-lalanmalı və daha çox daxili imkanlar hesabına zənginləş-dirilməlidir.

Dilin çox anlaşıqlı olması üçün onun müvafiq normalarının yaranması və sabitləşməsi zəruri problemlərdən biridir. Dil normaları nə qədər sabitləşmiş olsa o qədər də uzun ömrlü olur. Dil normaları nə qədər uzun ömürlüdürsə, onun informasiya im-kanları da o qədər çoxdur.

Dil normaları iki istiqamət üzrə yaranır və sabitləşir. Bi-rincisi, dildə uzun zamanlar ərzində nitq təcrübəsi əsasında qə-zanılmış vərdişlərin sabitləşməsi hesabına yaranan, ikincisi isə icbari yolla həyata keçirilən və xüsusilə, yazı qaydalarına tətbiq edilən normalardan ibarətdir. Uzun zamanlar ərzində nitq təcrü-bəsi əsasında qazanılmış vərdişlər üzrə sabitlənən normalar dil-çilikdə həm də *uzus* termini ilə də adlandırılır.

Dilin strukturu, bu strukturun əlaqələrini tənzim edən sis-temin bütün daxili mexanizmləri, eləcə də mənə və anlayışla bağlı proseslər *uzus* normaları əsasında sabitləşir. Məsələn, dey-ək ki, dilin səs sistemi, onların arasındakı daxili əlaqələr, səslə-rin birləşib mənəli *vahid* əmələ gətirməsi prosesləri, dilin səs sistemi ilə müvafiq olan qanunlar, hadisələr və qanuna uyğun-luqlar, sözlər, onların quruluş və mənə xüsusiyyətləri, eləcə də sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkildə sistem, onların ardıcıl-lığı, söz birləşmələri və cümlələrdəki sıralanma və s. bütün struktur və sistem prosesləri, bilavasitə, *uzus* normalaşmasının təzahüründən ibarətdir. Dilin *uzus* normalılığı ən qədim döv-rərdən tutmuş həm yazılı dil mərhələsinə kimi olan müddəti və həm də yazılı dilin mövcud olduğu müddəti əhatə edir. Başqa sözlə, *uzus* normalılığı dildə həmişə öz təsirini göstərən daimi bir prosesdir. *Uzus* daxili proses olduğu kimi, həm də dəyişkən-liyə meyllidir. Çünki *uzus* şifahi nitq əsasında yaranır. Şifahi nitq nə qədər intensiv və çevik olursa da o qədər də dəyişməyə meyllidir. *Uzus* şifahi nitqdə baş verən normaya zidd prosesləri də normaya çevirə bilən bir mexanizmdir.

İcbari normalar yazılı dildən sonrakı mərhələni əhatə edir. İcbari normalar yazılı dilə tətbiq olunur. İcbari normaların tətbiq olunması *uzus* vasitəsi ilə qazanılmış vərdişlərin sabitliyini tə-

min edir. Normaların sabitliyi informasiyaların uzun ömrlü ol-masının zəruri şərtidir. Norma sabitliyi şifahi dil ilə yazılı dil arasında yaxınlıq yaradır. Şifahi dil ilə yazılı dil arasındakı ya-xınlıq dilin daha geniş tətbiqi üçün vacib mərhələlərdən biridir. Yazılı dil ilə şifahi dil arasındakı yaxınlıq nitqin düzgün qurul-masını, ardıcılığını, məntiqiliyini, aydınlığını təmin edir. Bütövlükdə nitqin inkişafı təfəkkürün çevik olmasını şərtləndir-ir. Başqa sözlə sabit dil normalılığı şifahi dil ilə yazılı dili ya-xınlaşdırır, təfəkkürdə çeviklik və məntiqilik yaradır, dilin isti-fadə imkanlarını genişləndirir. Bununla belə, şifahi nitq çevik olduğu üçün onda dəyişikliklər daha intensiv şəkildə alır. Həmin dəyişmələr *uzus* vasitəsi ilə yenidən normaya çevrilir. Yenidən normalaşma isə öz növbəsində icbari normalara təsir edir və on-da yeni tənzimləmə aparılmasını zəruriləşdirir. Dildə normaların sabitliyi isə informasiyaların uzunmüddətli olmasına təsir gö-stərdiyi üçün bu normaların sabitliyinin mümkün qədər qorun-masını təmin etmək xüsusi əhəmiyyətə malik olan məsələlərdən biridir.

Azərbaycan dili mövcud olduğu tarixi dövrlər ərzində həm zəngin inkişaf mərhələləri keçmiş, həm də müəyyən vaxtlarda çox ciddi təsir və təzyiqlərə məruz qalmışdır. Azərbaycan dili-nin zəngin sözdüzəldici və sözdəyişdirici vasitələrə malik olma-sı, şəkildə sistemində çox ciddi bir ardıcılığın formalaşması, sözyaratma prosesində az sözlə çoxlu mənaların ifadə edilməsi, söz sırasında özünəməxsus qanunauyğun ardıcılığın mövcud-luğu və s. onu göstərir ki, bu dil ən qədimlərdə ictimai həyatda böyük nüfuzə malik bir informasiya vasitəsi olmuşdur. İctimai həyatda fəal mövqeyə malik olan dil isə, şübhəsiz, güclü dövlət-çiliyi olan xalqın informasiya vasitəsi kimi fəaliyyət göstərmiş-dir. Lakin müəyyən zaman mərhələlərində Azərbaycan dili güclü təzyiq və təsirlərə də məruz qalmışdır. Bu təzyiq və təsir-lər nəticəsində vahid norma pozulmuş, öz yerini ixtiyari sə-riyyədəki üslablara vermişdir. Məsələn, qədim və zəngin ənə-nələri olan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında təcəssüm tapan Azərbaycan dilinin yazılı mənbələri barədə hələ XIII əsrə qə-dər heç bir məlumat əldə edilməmişdir. Azərbaycan dilindəki ilk yazılı mənbə kimi, hələlik İzzəddin Həsənoğlunun qəzəlinə istinad edilir. Qəzəlin hər bir beytinin birinci mısrası bu gün çox

aydın başa düşülür. İkinci misra isə ərəb-fars tərkibləri ilə yükləndiyindən çətin anlaşılır. Həsənoğludan sonrakı dövrdə də yazılı ədəbiyyatımızın dilində klassik ənənələr aparıcı yer tutur. Odur ki, bu gün mədəniyyət xəzinəmizə əvəzsiz töhfələr vermiş Nəsiminin, Füzulinin, Qövsî Təbrizinin və bir çox dahi sənətkarlarımızın əsərlərinin aydın başa düşülməsi çətinlik yaradır. Ona görə həmin mənbələr çətin başa düşülür ki, onlar ümumxalq dili normalarından uzaqlaşmışdı.

Klassik ənənəçiliyin təsiri ilə belə əsərlərdə ərəb-fars sözlərinə çox üstünlük verilmişdi. Başqa sözlə, ümumxalq danışq dili ilə yazılı dil arasında xeyli uzaqlaşma və fərqlənmə baş vermişdi. Ümumxalq danışq dili normalarını daha çox özündə saxlayan şifahi yaradıcılıq nümunələri isə (məsələn, bayatılar, laylalar, nəğmələr, holavartlar, aşiq şəri nümunələri və s.) anlaşılıqlı olmuşdur.

Dilə təzyiq və təsirlər çoxaldıqca ümumişlək normalarda təbəqələşmə baş verir. Bunun nəticəsində ayrı-ayrı sosial qruplara xidmət edən üslublar yaranır. Hətta, hər bir yazı müəllifinin öz fərdi üslubu yaranır. Klassik mərhələdə Azərbaycan dili belə bir proseslə üzlaşmışdır. Bu dövrdə sözsüz funksional üslublar mövcud deyildi. Çünki əslində funksional fəaliyyət sahələri yox idi. Olanlar da milli zəmin üzərində qurulmamışdı. Dövrün elmi, siyasi, diplomatik və s. sənədləri Azərbaycan dilində yazılırdı. Azərbaycan dilində daha çox bədii əsərlər yazılırdı. Ona görə də bütövlükdə bədii üslub inkişaf edirdi. Həmin üslub ədəbi yaradıcılıqla ümumi ənənələrə malik idi. Ədəbi dil anlayışı da məhz bu üsluba görə formalaşmışdır. Üslublar sovet dövründə daha çox funksionallaşmağa başlamışdı. Bu dövrdə xalqın özünün işgüzarlığı, zəhmətkeşliyi sayəsində funksional sahələr genişlənmişdi. Lakin rus dili funksional üstünlüklərin Azərbaycan dili zəminində inkişafına mane olurdu. Ona görə də dövlət dili yaranmırdı və ədəbi dil terminindən istifadə edilirdi.

İndiki müstəqillik dövründə isə funksional sahələrin inkişafına milli zəmin var. Bu isə dövlət dilinin inkişafı üçün ən vacib şərtlərdən biridir.

Azərbaycan dilində ərəb-fars elementlərinin ixtiyari işlənməsi hələ XX əsrin əvvəllərinə qədər (xüsusən, 30-cu illərə kimi) davam etmişdir. Bununla birlikdə, XIX əsrin birinci yarısı

sında, Rusiyanın Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsindən sonra (1813-1828-ci illər) dilimizə ixtiyari şəkildə rus sözləri daxil olmağa başlamışdır. Bu isə onsuz da vahid norma əsasında işlənməyən yazılı dilə yeni bir pərakəndəlik gətirdi. Ümumxalq danışq dilində isə rus dilinə məxsus sözlərin interferensiya səciyyəli elementləri daxil olmağa başlamışdı. Beləliklə, həm şifahi və həm də yazılı dildə norma fərqlənməsi getdikcə artmağa başlamışdı. Azərbaycan dilinin şifahi və yazılı qolları arasında çoxlu fərqlər yaranmışa görə, eləcə də yazılı dildə vahid, sabit norma müəyyənləşdirilə bilmədiyinə görə, hətta, 1918-ci ildə yaranmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində rəsmi dövlət işləri rus dilində aparılırdı. Bunu nəzərə alaraq, Cümhuriyyət 1918-ci il iyunun 27-də, hələ hökumət Gəncədə fəaliyyət göstərərək dövlət dili barədə bir qərar qəbul edildi. Ancaq qərar da Azərbaycan dili yox, türk dili adı işlənmişdi. Qərar hökumət tərəfindən elan edildi, lakin parlamentdə bu məsələ qaldırılmağından həll edilməmiş də qaldı. Qərarın il haqqındakı bəndində belə deyilir: «Türk dili dövlət dili qəbul olunsun. Dövlət idarələrinə, məhkəmə və inzibati orqanlara, habelə, sair vəzifələrə bu dili bilənlər gələndə hökumət müəssisələrində rus dilinin işlədilməsinə ixtiyar verilsin.»¹

Xalq təhsili ilə bağlı 28 avqust qərarında da türk dilinin işlənməsi barədə müddəalar olmuşdur. Bu müddəalarda deyilir:

a) bütün aşağı ibtidai təhsil ocaqlarında tədris işi hökmən türk dilində aparılmalıdır.

b) ali, ibtidai və orta təhsil müəssisələrində dərslər türk dilində keçirilməlidir. Milliləşdirilmiş siniflərdə tədris 1918-19-cu illərdə türk dili ilə yanaşı hər kəsin öz ana dilində davam etdirilir, sonrakı ildə isə digər dillərdə oxuyanlar istisnasız olaraq yalnız türk dilində dərslər keçirilir.

c) orta təhsil müəssisələrində tədrisin yalnız erməni, yaxud rus dilində aparıldığı məktəblərdə hazırlıq sinifləri buraxılsın.

ç) həmin təhsil ocaqlarının birinci, imkan daxilində, hətta ikinci sinfində milliləşdirmə aparılsın və tədris işi türk dilinə

¹ Bax. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: Bakı, 1998, s. 63.

keçirilsin. Əgər bu siniflərdə türk dilini bilməyən şagirdlər varsa, onlar üçün paralel olaraq rus dilinin tədrisi üçün şöbələr açıl-sın. Həm bu şöbələrdə, həm də dördüncü də daxil olmaqla so-nrakı siniflərdə dövlət dilinin tədrisi o qədər gücləndirilsin ki, iki ilin ərzində bütün şagirdlər tamamilə türk dilində oxumağa keçə bilsinlər.

d) qeyri-türk məktəblərində tədris sona kimi rus dilində aparıla bilər. Bircə şərtlə, Xalq Maarifi Nazirliyi bütün siniflərdə türk dili tədrisinin gücləndirilməsinə ciddi nəzarət etsin.¹

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət dili barəsində verdiyi bu qərarlar, şübhəsiz ki, ümumi bir informasiya dilinin yaranması və onun normalarının sabitləşməsi üçün çox mühüm addımlardan biri idi. Lakin dövlət dilinin türk dili adlandırılması bu dilə ərəb-fars və rus dilləri ilə yanaşı yenidən türk dilinə məxsus sözlərin daxil olmasına yol açdı. Bu isə şübhəsiz dildə norma yaradılması qarşısında yeni maneələr əmələ gətirirdi.

Həmin dövrdəki yazıçı və şairlərin dilində *ışta, şu, yarın, köy, nasıl, yapıyor, kızıyor* və s. kimi sözlərin işlənməsi adi hal idi.

Türk dilinə məxsus bu tipli sözlər o zamankı cümhuriyyət rəhbərlərinin dilində də işlənirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süquta uğrayandan sonra da bir müddət dövlət dilinin adı türk dili kimi işlənməkdə davam etdi. 1935-ci ildə yalnız bir təsadüf nəticəsində türk dili adı Azərbaycan dili adı ilə əvəz olundu. O təsadüf bundan ibarət idi ki, 1935-ci ildə İ. V. Stalin Kremlə Azərbaycan nümayəndə-lərini qəbul edərkən aqronom Kremlyayevaya belə bir sual ver-mişdi: «Siz Azərbaycan dilini bilirsinizmi?». Bundan sonra mət-buatda türk dili adı əvəzinə Azərbaycan dili işlədilməyə başla-mışdır.²

Şübhəsiz, Stalinin Azərbaycan üçün canı yanırdı və Azərbaycan dili adı işlədərkən heç də Azərbaycan xalqının milli məənəvi keyfiyyətlərini və azərbaycanlılıq ideyalarını yaşatmaq barədə düşünmürdü. Bu adı işlətməklə o azərbaycanlı düşüncə-sini, Azərbaycanın milli və etnik varlığını, azərbaycanlı psixo-

logiyasını, ilk növbədə Türkiyəyə meyillilikdən, türk dünyası barədəki təəssürlərdən ayırırdı. Ancaq, eyni zamanda, Azər-baycan dili adında Azərbaycana məxsus milli, mədəni, etnik xüsusiyyətlər, eləcə də ümummillə psixologiya öz təcəssümünü tapırdı.

Azərbaycan dili sovet dövründə Azərbaycan Respublika-sında yaşayan xalqın dili kimi işlədilməyə başladı. Lakin bu ad-da milli, mədəni və etnik-psixoloji təsəvvürlər canlandırıl-sa da bu dil vahid dövlət dili səviyyəsində işlədilmirdi. Respublikada ikinci ana dili elan edilən rus dili əslində aparıcı yer tuturdu. Rus dili əhatəsində Azərbaycan dilinin nüfuzlu bir dil kimi inkişaf etməsi və formalaşması prosesi bir sıra maneələrlə rastlaşmışdı. Azərbaycan dilində mətbuat, məktəb, radio, televiziya və digər informasiya vasitələri olsa da bu dilin nüfuzu respublikadan kə-narda görünmürdü. Bundan əlavə, Azərbaycan dilinə həm məcburi şəkildə rus dilindən çoxlu sözlər daxil olurdu, həm də rus dili bazasında *kalka* yolu ilə başqa sözlər formalaşdırılırdı. Yeni anlayışların ifadəsi üçün Azərbaycan dilinin daxili imkan-ları vasitəsi ilə sözlərin yaranması bunlarla müqayisədə çox az-lıq təşkil edirdi. Əsas informasiya vasitəsi rus dili olduğu üçün Azərbaycan şifahi dili ilə yazılı dili arasında norma bərabərliyi yaratmaq qeyri-mümkün olmuşdu. Şifahi dil yazılı dil ilə yaxın-laşma bilmədiyi üçün şifahi nitq vasitəsi ilə çevik təfəkkür yaradı-la bilmirdi. Ona görə də, bir çox hallarda, hətta, ən ziyalı adəmlər belə şifahi yolla hər hansı bir iş və hadisə barədə danışma-qda, təhlil aparmaqda çətinlik çəkərək, kağız vasitəsi ilə danış-mağa üstünlük verirdilər. Azərbaycan dilinin, hətta, respublika daxilində dövlət dili kimi işlədilməsi mərkəzi hökumət üçün maraqlı deyildi. Yalnız o zaman Azərbaycan Respublikasının rəhbəri olan Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1978-ci il Konstitusiyasında Azərbaycan dili dövlət dili kimi rəsmiləşdirilmişdi. Konstitusiyanın 73-cü maddəsində göstərilir: «Azərbaycan So-vet Sosialist Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir». Bu o zamanlara təsadüf edirdi ki, sovet dövlətində formaca milli, məzmunca sosialist mədəniyyətinin çox güclü təbliğati gedirdi. Formaca milli, məzmunca sosialist mədəniyyətinin dili, şübhə-siz ki, rus dili olmalı idi. Ona görə də bu konsepsiya bir milli dil

¹ Bax. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Bakı, 1998. s.667.

² Bax. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Bakı, 1998. s.48.

kimi Azərbaycan dilinin yayılması, genişlənməsi və zənginləşməsi qarşısında ciddi çətinliklər yaradırdı.

Azərbaycan dilinin dövlət dili adlandırılması o zaman üçün böyük hadisə idi. Dövlət dili odur ki, elmi, texniki, sosial, iqtisadi nailiyyətlər bu dildə ifadə olunsun. Bu dil rəsmi, diplomatik və hüquqi sənədlərin dili kimi işlədilsin. Bu dil inzibati orqanlar sahəsində, eləcə də hərbi işlərdə istifadə olunsun. Bütövlükdə ölkənin daxili və xarici siyasətində bu dil işlədilsin. Bu dil ölkə daxilində bütün sahələri təmin edə bilsin, həm də respublikanın nailiyyətləri bu dillə dünyaya çıxarılsın.

Dövlət dilinin bazasını şifahi və yazılı dil arasında bərabərlik yaradılması təşkil edir.

Dövlət dilinin birinci funksiyası da bu bərabərlik əsasında dilin hamı üçün anlaşılıqlı olmasından ibarətdir.

Dövlət dilinin həmçinin, ayrı-ayrı funksiyaları sahələrlə əlaqədar olan üslubları əhatə edə bilməlidir. Belə ki, məsələn, dövlət dili təkcə ədəbi dil səviyyəsində yox, elm, texnika, hüquq, hərbi, siyasi, diplomatiya sahəsindəki informasiyaları da əhatə edə bilməlidir.

Dövlət dili ayrı-ayrı funksional sahələr üzrə əldə edilmiş informasiyaları dünyaya çıxara bilməlidir. Bu gün müstəqil dövlətçilik şəraitində ana dilimizlə dünyaya çıxmağın münbit şəraiti yaranmışdır. Lakin ana dilimizlə dünyaya çıxmaq üçün öz nailiyyətlərimizlə və yeniliklərimizlə dilimizin özünü dünyaya çıxarmalıyıq.

Dövlət dili anlayışı əslində dərin bir anlayışdır. Sovet dövründə ona görə mərkəzi hökumətdəki rəhbərlər buna reaksiya verə bilmədilər ki, həmin dövrdə elə bir çoxları dövlət dilini ədəbi dil kimi başa düşürdü. Heydər Əliyev isə bu ifadəni strateji məqsədlə işlədirdi. Həqiqətən, Azərbaycan müstəqil dövlət olduqdan sonra bu strateji məqsəd həyata keçdi. Azərbaycan dili indi bütün sahələr üzrə inkişaf edərək öz nailiyyətlərini özü dünyaya çıxarmaq əzmindədir. Heydər Əliyev belə bir zamanda ana dilinə qayğı barədə düşünürdü, dilin inkişafı perspektivlərini müəyyən edərək mütəxəssislərin qarşısında konkret vəzifələr qoyurdu. Yazılı və şifahi dil arasında yaxınlığa nail olunması sabitləşmiş normalara malik dilin formalaşmasında mühüm amil olduğuna görə nitq mədəniyyətinin inkişaf etdiril-

məsi zəruri bir məsələ kimi qarşıda dururdu. Çünki nitq mədəniyyəti şifahi və yazılı dilin bazasında ümumi normalara malik dilin ən yuxarı fazası hesab olunur. Nitq mədəniyyəti varsa, nitq etiketləri var. Nitq mədəniyyəti varsa yazılı və şifahi dilin sabit, bərabər normaları var. Nitq mədəniyyəti varsa dövlət dilinin formalaşması barəsində pozitiv fikir söyləmək olar. Məhz o zaman Heydər Əliyev dövlət dili barəsində düşünərkən dövlət dilinin formalaşmasında nitq mədəniyyətini onun təməli hesab edirdi.

Heydər Əliyev bu münasibətlə göstərirdi ki, «... mədəniyyət və elmin səviyyəsi yüksəldikcə, həyatın axarı sürətləndikcə, dilin təkmilləşməsinə, inkişaf etməsinə və zənginləşməsinə, onun söz ehtiyatının genişlənməsinə daha çox qayğı göstərmək lazımdır. Bu da respublikamızın bütün ədəbiyyatçıları, yazıçıları ittifaqının ən mühüm vəzifələrindən biridir. Azərbaycan ədəbi dilinin saflığına, kütlələrin nitq mədəniyyətinə daim qayğı göstərilməlidir»¹

Heydər Əliyev dili xalqın böyük sərvəti adlandırır. Bununla da insanları Lenin göstərdiyi «dil insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir» stereotipindən uzaqlaşdırırdı. Heydər Əliyev təliminə görə dil təkcə insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi kimi məhdudlaşa bilməz. Dilin funksiyası məsafədən-məsafəyə və zamandan-zamana informasiya verməkdən ibarətdir. Dil insanların yaratdıqlarını təsəvvürlərə köçürür, təfəkkürlərə həkk edir, milli və mənəvi sərvətə çevrilir. Heydər Əliyevin dilə verdiyi tərifdə həm tarixilik, həm müasirlik, həm diaxroniya, həm sinxroniya, həm varislik və həm də ənənə vardır. Dil haqqında Heydər Əliyev təlimi onun ən düzgün və ən doğru tərifidir. Heydər Əliyev dili xalqın böyük sərvəti adlandırmaqla göstərir ki, «ədəbi dilin tərəqqisi olmadan mənəvi mədəniyyətin tərəqqisi mümkün deyildir»²

Heydər Əliyevin ana dilinin tətbiqi və inkişaf etdirilməsi barədəki fikirləri, kəlamları bu gün bizim təsəvvürümüzdə aforizm kimi canlanır. Heydər Əliyev dilin mənəvi, tərbiyəvi, ideoloji xarakter daşdığını aşağıdakı kimi müdrik kəlamlarda ifadə

¹ Bax. Heydər Əliyev. *Sovet ədəbiyyatının yüksək borcu və amalı*. Bakı, 1981, s. 42.

² Bax. Heydər Əliyev. *Sovet ədəbiyyatının yüksək borcu və amalı*. Bakı, 1981, s. 42.

etmişdir: «Hər bir xalqın milliliyini, mədəni dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir», «Hər bir xalq öz dili ilə yaradır. Ancaq xalqın dilini yaşatmaq, inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsinə qaldırmaq xalqın qabaqcıl adamlarının, elm, bilik xadimlərinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur.»¹

Heydər Əliyev həmişə, hər zaman ana dilimiz olan müqəddəs Azərbaycan dilinə böyük hörmətlə yanaşmış və ona biganə yanaşmadığını, etinasız qalmaqın, xüsusən də onun adının kimsə tərəfindən dəyişdirilməsinin qətiyyənlə qəbul edilə bilmədiyini göstərmişdir.

Bu münasibətlə, 1995-ci ildə aparılan müzakirələrdə göstərilir ki, «Bizim də öz qədim torpağımız, o taylı, bu taylı 40 milyondan çox millətimiz, məhz özümüzlə mənsub adət-ənənələrimiz, tariximiz, ədəbiyyatımız, dünyanın ən zəngin dillərinə meydan oxuya bilən öz heyvətimiz, əvəzsiz qədim Azərbaycan dilimiz var. O bizim ana laylamızdır, qılıncımızdır, xilaskarımızdır, ən böyük mədəni sərvətimizdir. Zaman-zaman onu bütün yasaqlardan, hər cür təhlükələrdən, hücumlardan canımızla, qanımızla qoruyub saxlamışıq, bu günə gətirib çıxarmışıq. Bizim üçün nə onun özünü, nə də adını heç nə əvəz edə bilməz.»²

Lakin bəzən zamanın işi fərsiz, düşüncəsiz insanların əlinə düşəndə qalanda fəlsəfin çərxi tərsinə də fırlanır. 1990-cı ildən sonra Azərbaycanda hakimiyyət böhranı başladı. Hakimiyyət əldən-ələ düşərək naşı adamlar tərəfindən qəbul olundu. Heydər Əliyevin hakimiyyətdə təmsil edilmədiyi həmin dövrdə dövlətçilikdə baş verən tənəzzül ana dilinə münasibətdə də özünü göstərdi. Fərsiz dövlət rəhbərləri torpaqlarımızı hərraca qoyduqları kimi, dilimizin də müqəddəsliyini qoruya bilmədilər. Belə ki, 1992-ci il dekabrın 22-də Azərbaycan Milli Məclisi bu məclisi idarə edənlərin təhriki ilə qeyri-qanuni və məsuliyyətsiz bir qərar qəbul etdi. Həmin qərarla Azərbaycan Respublikasının dövlət dili türk dili elan edildi. Bu qərar yenidən Azərbaycan dilinin müstəqil imkanlarını zərbə altına qoyurdu. Onun zəngin tarixinin unudulmasına gətirib çıxarırdı. Dilə biganəlik yaradırdı. Yazılı dil ilə şifahi dil arasında uçurum əmələ gətirilməsinə səbəb

olurdu. Bu qərar, eyni zamanda dildə normaların açıq-aşkar pozulmasına gətirib çıxarırdı. Təsədüfi deyildi ki, elə həmin andaca mətbuat səhifələrində yeri düşdü-düşmədi, türk dilinə məxsus sözlər görünməyə başladı. Məsələn, **bulmaq**, **bulunmaq**, **tapmaq**, (səcdə etmək), **özləmək** (həsrət çəkmək), **yəkili** (səlahiyyətli), **önəm** (əhəmiyyət), **bölgə** (ərazi), **para** (pul), **görüntü** (mənzərə), **bilgi** (məlumat), **dəttuşmə** (mübahisə), **barış** (sülh), **dərgi** (məcmuə), **olay** (hadisə), **gündəm** (gündəlik), **sözgedən** (bəhs olunan), **ilişki** (əlaqə), **gəlişmə** (inkişaf), **durum** (vəziyyət), **toplum** (yığıncıq), **təpki** (etiraz), **başqan** (prezident), **sonuc** (nəticə), **çağdaş** (müasir), və s. kimi sözlər bu qəbildəndir.

Doğrudur, dil əlaqələrinin mövcudluğu onların qarşılıqlı inkişafının mühüm amillərindən biri kimi qiymətləndirilməlidir. Ancaq süni şəkildə hənsinə üstünlük vermək, xüsusən də doğma dilin normalarının pozulmasına səbəb olan sözlərin işlədilməsi qəbul edilə bilməz sayılmalıdır.

1995-ci ildə Heydər Əliyevin bilavasitə təşəbbüsü və iştirakı ilə keçirilən dil haqqındakı müzakirələr hamıya tam bir aydınlıq gətirdi. Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin Azərbaycan dili olması heç kəsə şübhə doğurmadı. Bununla da ana dilimizin adlandırılmasında peyda olmuş **azərbaycan türkcəsi**, **azəri türkcəsi**, **Azərbaycan türk dili** və başqa variantlar aradan qaldırıldı.

2001-ci il iyunun 18-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi barədə müraciətə bəyanat imzaladı. Bu bəyanat Azərbaycan dilinin inkişafı, tədqiqi, tətbiqi və təbliği barəsində indiyədək misli görünməmiş tarixi bir sənəddir. Həmin bəyanat dilçilərin, tarixçilərin, etnoqrafların, yazıçıların, elm və mədəniyyət xadimlərinin üzərinə böyük bir məsuliyyət qoyur. Fərmandan irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsi ana dilimizi bu günümüzün, gələcəyimizin ən mühüm informasiya vasitələrinə çevirmək üçün etibarlı bir zəmindir.

Ana dili haqqındakı bu bəyanat müstəqil respublikamızda dövlətçilik ənənələrinin yarandığı bir mərhələdə verilmişdir. Müstəqillik mərhələsi dilin inkişafının, yazılı və şifahi dil arasındakı yaxınlaşmalar yaradılmasının, sabitləşmiş normalara mən

¹ Bax. Aforizmlər. (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin çıxışlarından seçilmiş müdrik fikirlər) Bakı, 1997, s. 3031.

² Bax. «Azərbaycan» qəzeti, 7 noyabr, 1996-cı il.

lik dilin formalaşmasının, dilin daxili imkanlarının reallaşmasının, yeni anlayışların ifadəsi üçün dildaxili strukturların genişlənməsinin münbit zəminidir.

Fərmandan irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsi təkcə bu günün və sabahın yox, həm də müəyyən bir zaman məsafəsinin işidir. Bunlar, geniş perspektiv planlardır. Odur ki, həmin vəzifələrin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar Respublika prezidentinin 4 iyul 2001-ci il sərəncamı ilə mötəbər bir dil komissiyası yaradılmışdır. Respublika Prezidentinin 9 avqust 2001-ci il fərmanı ilə avqustun 1-i ana dili və əlifba günü kimi təsis edilmişdir.

Dövlət dilinin tətbiqi işinin əməli şəkildə həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə 30 sentyabr 2002-ci ildə Respublika Prezidentinin təsdiq etdiyi «Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu qüvvəyə minmişdir. Həmçinin, «Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikası qanununun tətbiq edilməsi barədə» 2003-cü il yanvarın 2-də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı verilmişdir.

Bu fərman və sərəncamlar ana dilinin cəmiyyətdə necə bir üstün əhəmiyyətə malik olduğunu əyani şəkildə sübuta yetirir. Həmin fərman və sərəncamlar xüsusi tarixi sənədlər olduğu üçün onlar müəyyən ardıcılıqla buraya daxil edilir.

DÖVLƏT DİLİNİN TƏTBİQİ İŞİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ HAQQINDA AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN FƏRMANI

Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Müstəqil dövlətimizin rəsmi dili statusunu almış Azərbaycan dilinin geniş tətbiq edilməsi və sərbəst inkişafı üçün münbit zəmin yaranmışdır. Tarixin müxtəlif mərhələlərində dilimizə qarşı edilmiş haqsızlıqların, təzyiq və təhriflərin nəticələrinin aradan qaldırılması üçün hazırda ölkəmizdə çox əlverişli şərait mövcuddur. Dil öz daxili qanunları əsasında inkişaf edirsə də, onun tətbiq və tətbiq edilməsi üçün yaradılmış geniş imkanlar bu inkişafın daha sürətli və dolğun olmasına təkan verir.

Bütün xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan xalqının da dili onun milli varlığını müəyyən edən başlıca amillərdəndir. Dilimiz xalqın keçdiyi bütün tarixi mərhələlərdə onunla birgə olmuş, onun taleyini yaşamış, üzleşdiyi problemlərlə qarşılaşmışdır. O, xalqın ən ağır günlərində belə onun milli mənliliyini, xoşbəxt gələcəyə olan inamını qoruyub möhkəmləndərmişdir. İnkişaf etmiş zəngin dil mədəniyyətinə sahib olan xalq əyilməzdir, ölməzdir, böyük gələcəyə malikdir. Ona görə də xalqımıza ulu babalardan miras qalan bu ən qiymətli milli sərvəti hər bir Azərbaycan övladı göz bəbəyi kimi qorumalı, daim qayğı ilə əhatə etməlidir. Bu, onun müqəddəs vətəndaşlıq borcudur.

Azərbaycan dili bu gün dərin fikirləri ən incə çalarlarına-dək olduqca aydın bir şəkildə ifadə etmək qüdrətinə malik dillərdəndir. Düşüncələrdəki dərinliyin, hisslərdəki incəliklərin bütünlüklə ifadə olunması üçün hər hansı dilə uzun müddət ərzində zəngin inkişaf mərhələsi keçmək lazım gəlir. Azərbaycan dilinin inkişaf səviyyəsi göstərir ki, Azərbaycan xalqı dünyanın ən qədim xalqlarındandır.

Azərbaycan dilinin dünya dilləri arasında ən kamil dillərdən biri olduğu həqiqətini bir çox xalqların görkəmli nümayəndələri də dö-nə-dö-nə etiraf etmişlər. Onlar öz əsərlərində bu dili XIX əsrdə Avropada geniş yayılmış fransız dili ilə müqayisə edərək, onu Avrasiyanın hər tərəfində işlənən bir dil kimi yüksək qiymətləndirmişlər. Milyonlarla azərbaycanlının hazırda mədəni inkişaf vasitəsi olan bu dil tarixən nəinki Qafqazda yayılmışdır, hətta müəyyən dövrlərdə daha geniş məkanda müxtəlif dilli xalqların da istifadə etdikləri ümumi bir dil olmuşdur.

Neçə-neçə böyük mədəniyyətin yaradıcısı olan xalqımızın tarixi qədər onun dilinin təşəkkülü tarixi də olduqca qədimdir. Azərbaycan dili türk mənşəli ümumxalq canlı danışiq dili zəminində əmələ gəlib şifahi ədəbi dilə çevrilənədək və sonradan bu əsasda Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı qolu təşəkkül tapana qədər yüz illər boyunca mürəkkəb bir yol keçmişdir.

Qədim və zəngin tarixə malik türk dilləri ailəsinin oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan dilinin tarixi miladdan əvvəlki dövrlərə gedib çıxır. Ayrı-ayrı türk boy birləşmələrinin ümumi anlaşma vasitəsi olan bu dil IV-V əsrlərdən etibarən ümumxalq

danışıq dili kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Dilimizin özəyini ta qədimlərdən Azərbaycan torpaqlarındakı türk əsilli boyların və soyların dili təşkil etmişdir.

Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin geniş Avrasiya məkanına yayılan türk xalqlarının az qala bütün dil xüsusiyyətlərini əks etdirəcək qədər rəngarəng olmasının da başlıca səbəbi ta qədimlərdən bu torpaqda etnik baxımdan eyni köklü türk etnoslarının mövcud olmasıdır. Şifahi şəkildə yayılan ilkin ədəbiyyat nümunələri-dastanlar, nağıllar, bayatılar, laylalar və sair Azərbaycan şifahi ədəbi dilinin erkən formalaşması və təkamül zərurətini yaratmışdır.

Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı qolu da əlverişli tarixi şəraitdə ümumxalq dili əsasında təşəkkül tapmışdır. Xalq şifahi şəkildə yaratdıqlarını əbədləşdirmək üçün sonradan onları yazıya köçürmüşdür. Bu prosesin də yazı dilinin təşəkkülü və sabitləşməsində böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Bu baxımdan «Kitabi-Dədə Qorqud» eposu olduqca səciyyəvidir. Abidənin bədii dilinin özünəməxsus səlisliyi bir daha göstərir ki, «Kitabi-Dədə Qorqud»un meydana çıxma bilməsi üçün Azərbaycan dili böyük tarixi-ədəbi hazırlıq mərhələsi keçməli idi.

Qaynağını uzaq keçmişdən alan Azərbaycan dilinin ilk və ən qədim yazılı nümunələri günümüzədək gəlib çatmasa belə, ölkəmizin ərazisində qədim əlifbaların varlığı, həmçinin yazı dilimizin bədii məna kamilliyi və digər amillər bu dilin dərin tarixi köklərə malik olduğunu sübuta yetirir. Həsənolğu, Qazi Bürhanəddin, Nəsimi kimi söz sənətkarları Azərbaycan ədəbi dilinin belə bir bünövrəsi üzərində yüksəlmişdir.

XVI əsr Azərbaycan dilinin mövqelərinin möhkəmlənməsi ilə əlamətdardır. Səfəvilər dövlətinin yaranması ilə Azərbaycan dili dövlət dili səviyyəsinə qalxaraq, rəsmi və dövlətlərarası yazışmalarda işlədilməyə başlandı. Səfəvilər dövründə Azərbaycan dili sarayda və orduda tam hakim mövqə tutaraq dövlət dili kimi rəsmiləşdi. Anadilli ədəbiyyatın böyük ustaları Şah İsmayıl Xətai və Məhəmməd Füzuli, xalq ədəbiyyatımızın adı bizə belli ilk qüdrətli nümayəndəsi Aşıq Qurbanı bu dövrdə yetişmişdir. Əgər şifahi şer dili Qurbaninin əsərlərində əks olunmuşdursa, xalq şeri dilinin yazılı qolu Şah İsmayıl Xətai və Mə-

həmməd Əmaninin yaradıcılığı ilə təmsil olunmuşdu. Füzulinin dolğun dili isə elmi və fəlsəfi olduğu qədər də xalqı idi.

XVII əsrin xalq şerində cərəyan edən proseslər XVIII əsrdə şifahi xalq ədəbiyyatının bədii dilə təsiri şəkilində özünü göstərir. Ədəbi dildə sadəliyə, canlı danışıq elementlərinə meylin gücləndiyi bu dövrdə Azərbaycan dilinin yeni inkişaf mərhələsi məhz Molla Pənah Vəqifin yaradıcılığı ilə başlanır.

XVIII əsrdə Azərbaycan ədəbi dilində üslub baxımından da zənginləşmə prosesi gedir. Elmi üslubun təşəkkülü üçün şərait yaranır, ayrı-ayrı elm sahələrinə dair bir çox əsərlər yazılır.

XIX əsr ədəbi dilimizin inkişafı xalqımızın həyatında baş verən köklü bir hadisə ilə yaxından bağlıdır. Bu, Azərbaycanın ikiye parçalanması və nəticədə iki ayrı dövlətin təbəçiliyində bir-birindən fərqli mədəni mühitdə yaşamağa məhkum olması hadisəsidir. Müstəmləkəçilik siyasəti ilə yanaşı Rusiyanın Şimali Azərbaycanda oynadığı mədəniləşdirici rol başqa elm sahələri kimi, dilçiliyin də inkişafına zəmin yaratmışdır. XIX əsrin ortalarından etibarən Azərbaycan dilinə aid bir sıra dərsləklər və dərs vəsaitləri yazılıb nəşr olunmuşdur. Milli maarifçi ziyalılar özləri ana dilini öyrənməyin, onu qoruyub saxlamağın ən əsas yolunun məktəblərdə tədrisin ana dilində aparılmasını gördüklərindən, Azərbaycan dilinə aid dərsləklər və lüğətlər yazmağa başladılar. Azərbaycan dilinə dair ilk dərsləklərin yazılmasında o dövrün görkəmli maarifçiləri Mirzə Kazım bəy, Mirzə Şəfi Vazeh, Seyid Əzim Şirvani, Aleksey Çernyayevski, Mirzə Əbülhəsən bəy Vəzirov, Seyid Ünsizadə, Rəşid bəy Əfəndiyev, Sultan Məcid Qənizadə, Məmmədağa Sidqi, Nəriman Nərimanov, Üzeyir Hacıbəyov, Abdulla Şaiq və başqalarının xidmətlərini qeyd etmək lazımdır.

Zaman keçdikcə dövrün tələbinə uyğun olaraq Azərbaycan dilinin istifadə dairəsi də genişlənmiş, onun tətbiqinin və inkişafının elmi əsaslar üzərində aparılması ehtiyacı meydana çıxmışdır. Rusca-azərbaycanca və Azərbaycanca-rusca lüğətlər, təcrübi-tədris kitabları nəşr olunmuşdur. Məhz bu dövrdən başlayaraq, Azərbaycan ədəbi dilinin normalarının müəyyənləşməsində nəzəri-dilçilik ideyaları təzahür edir. Bu baxımdan Mirzə Fətəli Axundovun ədəbi dil haqqında milli ədəbiyyatın realist məzmununa uyğun gələn tezisləri xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Dram, satira, realist nəsr dilinin yarandığı XIX əsrdə elmi üslubun əsası kimi müasir elmi-fəlsəfi dilin ilk nümunələrinə də rast gəlirik. Mətbuat dili də bu əsrin məhsuludur. «Əkinçi»dən başlayaraq yaranmış milli mətbuat bu dilin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

XX yüzillik isə Azərbaycan ədəbi dilinin ən sürətli tərəqqisi və çiçəklənməsi dövrüdür. Ədəbi dil məsələsi hələ əsrin əvvəlindən ictimai-siyasi mübarizənin tərkib hissəsi olmuşdur. Həmin dövrdə ana dili kitabları hazırlanmış, dərslilər buraxılmış, muntəxəbatlar tərtib olunmuşdur. Azərbaycan dilinin şəxsləşməsinə və qrammatik sisteminə dair kitablar yazılmışdır.

Mətbuat ana dili, ədəbi dil uğrunda mübarizənin önündə gedirdi. Ədəbi dil normalarının müəyyənləşməsində bütün görkəmli ziyalılar iştirak edirdilər. Xalq dili xəzinəsinin qapıları «Molla Nəsrəddin» vasitəsilə ədəbi dilin üzünə açılırdı. Bu dövrdə yaranan səhnə sənəti də yeni milli-mədəni şəraitdə ədəbi dilə bədii nitq vasitəsilə öz töhfəsini vermişdir.

Ana dilinin taleyinə heç bir ziyalının laqeyd qalmadığı bu dövrdə Cəlil Məmmədquluzadə, Mərzə Ələkbər Sabir, Üzeyir Hacıbəyov, Ömər Faiq Nəmanzadə kimi görkəmli söz ustaları Azərbaycan dilinin saflığı və onun yad ünsürlərdən qorunması uğrunda fədakarcasına mübarizə aparırdılar.

Azərbaycan ədəbi dilinin tarixində bundan sonrakı yeni mərhələ sovet dövrü ilə başlayır, Ərəb əlifbasını daha uyğun bir əlifba ilə əvəz etmək məqsədi ilə 1922-ci ildə Əlifba Komitəsi yaradıldı və həmin komitəyə Azərbaycan dili üçün latın qrafikalı əlifba tərtib etmək tapşırıldı. Bir qədər sonra isə yeni əlifbaya keçildi. 1926-cı ildə Bakıda birinci beynəlxalq Türkoloji qurultay çağırıldı. Bu, türk dünyası üçün böyük tarixi əhəmiyyəti olan bir hadisə idi. Qurultayın Bakıda keçirilməsini 20-30-cu illər Azərbaycanın dilçilik sahəsində elmi potensialına verilən qiymət kimi səciyyələndirmək olar.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, sonralar qurultayın qərarlarının yerinə yetirilməsi yolunda süni maneələr yaradıldı, türkdilli xalqların mədəni inteqrasiyasına yönəldilmiş bu necib iş siyasi məqsədlərə qurban verildi, Azərbaycanın dilçi alimlərinin böyük əksəriyyəti isə totalitar rejimin repressiyalarına məruz qaldı. 1939-cu ildə latın qrafikalı əlifbadan kiril qrafikası əsa-

sında yaradılmış yeni Azərbaycan yazısına qəti və məcburi keçmək haqqında qərar verildi. Beləliklə, 1924-cü ildən 1939-cu ilə qədər keçən on beş il ərzində xalqın yazı mədəniyyətinə biri-birinin ardınca iki ağır zərbə dəydi. Buna baxmayaraq, Azərbaycan dili çətinliklə də olsa, bütün bu illər ərzində yenə öz saflığını qoruya bilmis, elmi və bədii ədəbiyyatda, publisistika böyük imkanlara malik olduğunu nümayiş etdirmişdir.

1945-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının tərkibində müstəqil Dilçilik İnstitutunun yaranması dilçiliyimizin bir elm kimi inkişafına da təkan verdi. Dilçilik elmimiz XX əsrdə sürətli inkişaf dövrü yaşamışdır. Həmin dövrdə ədəbi dilimizi tədqiq edən Bəkir Çobanzadə, Məmmədəğa Şirəliyev, Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Muxtar Hüseynzadə, Əliheydər Orucov, Səlim Cəfərov, Əlvəsət Abdullayev, Fərhad Zeynalov və başqa dilçi alimlərimizin böyük ordusu yaranmışdır. Dərin qürur və fərəh hissi ilə demək olar ki, Azərbaycan dilçilərinin gərgin əməyi sayəsində dilçiliyin bütün sahələrində səmərəli işlər görülmüş, dil tarixi, dialektologiya, müasir dil, lüğətçilik sahələrində dəyərli tədqiqatlar aparılmışdır. Keçmiş sovet məkanında, eləcə də beynəlxalq miqyasda Azərbaycan türkoloji araşdırmaların önəmli mərkəzlərindən biri olmuşdur. Beləliklə, XX əsr bütövlükdə Azərbaycan dilinin yazı mədəniyyətinin əsl inkişaf yoluna qədəm qoyduğu bir dövrür. Məhz bu dövrdə dilimizin funksional imkanları genişlənmiş, üslubları zənginləşmiş, dilin daxili inkişaf meyilləri əsasında yazı qaydaları cəmlənmişdir.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il noyabrın 12-də referendum yolu ilə qəbul olunmuş Konstitusiyasında Azərbaycan dili dövlət dili kimi təsbit edilmişdir. Hər hansı bir dilin dövlət dili statusu alması, şübhəsiz ki, hər bir dövlətin bir dövlət kimi formalaşması ilə bilavasitə bağlıdır. Azərbaycan xalqının tarixində Azərbaycan dili XVI əsrdə Səfəvilər hakimiyyəti dövründə dövlət dili səviyyəsinə qalxsə da, milli dövlətçiliyin itirilməsi nəticəsində həmin ənənə uzun müddət qırılmışdır. Yalnız 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə Azərbaycan dilinin geniş tətbiq olunması yolunda böyük imkanlar açıldı. Bu sahədə bəzi addımlar atılsa da, gənc respublikanın ömrünün qısa olması Azərbaycan dilinin cə-

miyyətdə dövlət dili kimi mövqeyinin tam bərqərar edilməsinə imkan vermədi.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti yarandıqdan sonra qəbul edilmiş ilk Konstitusiyada, ümumiyyətlə, dövlət dili haqqında heç bir maddə olmamışdır. SSRİ-nin tərkibinə daxil olduqdan sonrakı dövrdə, daha doğrusu, Azərbaycanın 1937-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyasında da belə bir maddə yox idi. Yalnız 1956-cı ildə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin qərarı ilə 1937-ci il Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə maddə əlavə edildi. Lakin respublikanın o dövrdəki rəhbərliyinin mövcud siyasi vəziyyəti lazımcına qiymətləndirə bilməyərək, hadisələri sürətləndirmək cəhdləri bu nəcib işi uğursuzluğa düşür etdi.

Nəhayət, mərkəzin bütün maneələrinə baxmayaraq, respublikanın 1978-ci ildə qəbul edilən Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə maddənin daxil edilməsi müvəffəq oldu. Bu, həmin dövr üçün çox cəsarətli və qətiyyətli bir addım idi.

Azərbaycan Respublikası öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan dilinin daha da inkişaf etdirilməsi yolunda geniş üfqlər açıldı. Təəssüflər olsun ki, respublikanın o zamankı rəhbərliyinin səriştəsizliyi nəticəsində, xalqın iradəsinə zidd olaraq, dövlət dilinin adı qeyri-qanuni şəkildə dəyişdirildi və məsələyə dolaşlıq, anlaşılmazlıq gətirildi. Dövlət dili haqqında məsələ 1992-ci ilin dekabrında Azərbaycanın Milli Məclisində müzakirə edilən və dövlət dilinin adının dəyişdirilməsini nəzərdə tutan antikonstiusion qanun qəbul edildi. Təəssüf ki, belə tələyüklü məsələnin həlli üçün o zaman Milli Məclisdə cəmi 26 nəfərin lehinə səs verməsi kifayət edirdi. Halbuki dövlət dili haqqında müddəa Konstitusiyada nəzərdə tutulduğuna görə, ona hər hansı dəyişiklik edilməsi ümumxalq müzakirəsi, ali qanunvericilik orqanı üzvlərinin ən azı üçdə iki səs çoxluğu ilə edilə bilərdi. Lakin o zaman adı qanunvericilik qaydalarına məhəl qoyulmamış, xalqın iradəsi nəzərə alınmadan volyuntarist və məsuliyyətsiz bir qərar qəbul edilmişdir.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasının layihəsinə baxılarkən dövlət dili, daha doğrusu, dövlətin dilinin adı haqqında müddəa geniş müzakirə obyektinə oldu. Həmin

məsələ yeni Konstitusiya layihəsinə hazırlayan komissiyada, kütləvi informasiya vasitələrində, müxtəlif elmi forumlarda, yığıncaqlarda, idarə, təşkilat və müəssisələrdə sərbəst, demokratik şəraitdə hərtərəfli müzakirə olundu. Nəhayət, xalq 1995-ci il noyabrın 12-də referendum yolu ilə öz mövqeyini nümayiş etdirərək, Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin Azərbaycan dili olması müddəasına tərəfdar olduğunu bildirdi. Ana dilimizə qarşı edilmiş haqsızlıq aradan qaldırıldı, onun hüquqları qorundu, cəmiyyətdəki mövqeləri tam bərpa edildi.

İndi Azərbaycan dilinin özünəməxsus inkişaf qanunları ilə cəlalanmış kamil qrammatik quruluşu, zəngin söz fondu, geniş ifadə imkanları, mükəmməl əlifbası, yüksək səviyyəli yazı normaları vardır. Hazırda ölkəmizdə cəmiyyət həyatının elə bir sahəsi yoxdur ki, Azərbaycan dili orada rahat işlədilə bilməsin.

Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasının onillik inkişaf yolunun təcrübəsi göstərir ki, digər sahələrdə olduğu kimi, ana dilimizin öyrənilməsi və tətbiqi sahəsində də hələ görüləsi işlər çoxdur. Ölkəmizin orta və ali məktəblərində Azərbaycan dilinin müasir dünya standartlarına, milli-mədəni inkişaf tariximizin tələblərinə cavab verən tədris işinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Bir çox kütləvi informasiya vasitələrində, rəsmi yazışmalarda, kargüzarlıq və sair sahələrdə Azərbaycan ədəbi dilinin normalarına lazımcına əməl edilmir. Azərbaycan dilinin reklam işində istifadə edilməsində ciddi qüsurlar müşahidə olunur. Kəskin tənqidlərə baxmayaraq, reklam vasitələrinin hazırlanmasında bir çox hallarda xarici dillərə əsaslı olaraq üstünlük verilir. Şəhər və qəsəbələrimizin cörkəminə xələl gətirən əcnəbi dilli lövhələr gənc nəslin Azərbaycançılıq ruhunda tərbiyəsinə mənfi psixoloji təsir göstərir. Ölkə ərazisində yayımlanan televiziya kanallarının əksəriyyəti xarici dillərdə fəaliyyət göstərir. Kino və televiziya ekranlarında Azərbaycan dilinə dublyaj edilmiş xarici filmlərə nadir hallarda rast gəlmək olar, dublyaj edilmiş ekran əsərlərinin tərcümə səviyyəsi isə olduqca aşağıdır. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət sahələrində, xüsusilə ölkəmizdə fəaliyyət göstərən səfirlik, xarici nümayəndəlik və şirkətlərdə Azərbaycan dilinin işləməsi yarıtmaz vəziyyətdədir. Xaricdə yaşayan soydaşlarımızın Azərbaycan dili dərsləri, tədris vəsaiti, ana dilində elmi və bədii

ədəbiyyat, mətbuat və sairə ilə təmin olunması qənaətbəxş deyildir.

Çox qərribə görünərsə də, Azərbaycan dilçiliyinin sovet dövründə əldə edilmiş sürətli inkişaf tempi son illərdə aşağı düşmüşdür və bu sahədə bir durğunluq müşahidə olunur. Azərbaycanda nitq mədəniyyəti məsələlərinin tədqiqinə və nizamlanmasına kəskin ehtiyac duyulur. Azərbaycan dilinin tətbiq dairəsi bəzən süni olaraq məhdudlaşdırılır. Rəsmi və elmi üslubun vəziyyəti heç də ürəkaçan deyildir. Azərbaycan dilinin orfoqrafik, izahlı, terminoloji və sair lüğətlərinin yenidən latın qrafikası ilə hazırlanıb çap olunması, ikidilli tərcümə lüğətlərinin tərtibi və nəşri məsələləri yubadılır. Latın qrafikasının bərpa olunması barədə qanun qəbul edilməsindən on ilə yaxın bir müddət keçməsinə baxmayaraq, onun həyata keçirilməsi olduqca ləng gedir. Bütün bu və digər məsələlərin əlaqələndirilməsi və tənzimlənməsinin, onların həlli prosesinə nəzarətin vahid mərkəzləşdirilmiş bir qurum tərəfindən həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır.

Azərbaycan dövlət müstəqilliyinin başlıca rəmzlərindən sayılan Azərbaycan dilinin tətbiqi və inkişaf etdirilməsinə dövlət qayğısının artırılması, ana dilimizin öyrənilməsi, elmi tədqiqinin fəallaşdırılması, dilimizin cəmiyyətdə tətbiq dairəsinin genişləndirilməsi və bu işə nəzarətin gücləndirilməsi məqsədi ilə qərar alıram:

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında Dövlət Dil Komissiyası yaradılsın. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatına tapşırılsın ki, komissiya haqqında əsasnaməni bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatına tapşırılsın ki, «Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında» qanun layihəsini bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

3. Azərbaycan Respublikasının nazirlik, idarə, təşkilat və müəssisə rəhbərləri öz tabeliklərində olan qurumlarda dövlət dilinin və latın qrafikasının tətbiqi işinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı uzunmüddətli kompleks planlar hazırlayıb həyata keçirsinlər və 2001-ci il avqustun 1-nə qədər ilkin nəticələr haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat versinlər.

4. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi orta və ali məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi və Azərbaycan dilində təhsilin keyfiyyəti ilə bağlı əsaslı dönüş yaratmaq istiqamətində qəti tədbirlər həyata keçirsin və müvafiq təkliflər proqramını bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

5. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi Yazıçılar Birliyi ilə birlikdə latın qrafikası ilə yenidən çap olunması təklif olunan elmi və bədii əsərlərin, lüğət və dərsliklərin çap proqramını bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

6. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası bir ay ərzində Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif sahələri üzrə elmi araşdırmaların cari və perspektiv planlarına yenidən baxıb təsdiq etsin və onların yerinə yetirilməsinin gedişi barədə hər altı aydan bir Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat təqdim etsin.

7. Respublikanın şəhər və rayon icra hakimiyyəti başçılarına tapşırılsın ki:

–Yerlərdə istifadə olunan lövhə, reklam tabloları, şüarlar, plakatlar və digər əyani vasitələrin Azərbaycan ədəbi dilinin qaydalarına uyğunlaşdırılması baxımından tədbirlər görsünlər və bu tapşırığın yerinə yetirilməsi haqqında 2001-ci il avqustun 1-nə qədər Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə arayış versinlər;

–Yerlərdə Azərbaycan dilinin və latın qrafikasının tətbiqi işinə nəzarəti gücləndirsinlər və bu işin gedişi barədə 2001-ci il avqustun 1-nə qədər Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat versinlər.

8. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyinə, Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Şirkətinə tapşırılsın ki, əcnəbi ölkələrdə istehsal edilmiş və Azərbaycanda nümayiş etdirilmək üçün alınmış kino və televiziya məlumatlarının Azərbaycan dilinə dublyajı işinin lazımı səviyyədə qurulması və ölkə ərazisində xarici kino və telefilmərin Azərbaycan dilində nümayiş etdirilməsi məsələləri barədə təkliflərini bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

9. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə tapşırılsın ki:

–Ölkədə Azərbaycan dilində çap olunan qəzet, jurnal, bülleten, kitab və digər çap məhsullarının istehsalının 2001-ci il avqustun 1-ə qədər bütövlükdə latın qrafikasına keçməsinə təmin etsin;

–Azərbaycan Respublikasında dövlət dilinə qarşı gizli, yaxud açıq təbliğat aparmaq, Azərbaycan dilinin işlənməsinə və inkişafına müqavimət göstərmək, onun hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına cəhd etmək kimi hallara, latın qrafikasının tətbiq olunmasına maneələr törədilməsinə görə məsuliyyət növlərini müəyyən edən qanunvericilik aktının layihəsini bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin;

–Mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarında kargüzərliyin latın qrafikası ilə aparılmasını 2001-ci il avqustun 1-ə qədər təmin etsin;

–Bu fərmandan irəli gələn digər məsələləri həll etsin.

Heydər Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti.

Bakı şəhəri, 18 iyun 2001-ci il.

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DÖVLƏT DİL
KOMİSSİYASININ TƏRKİBİNİN
TƏSDİQ EDİLMƏSİ HAQQINDA**

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN
SƏRƏNCAMI**

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» 18 iyun 2001-ci il tarixli 506 nömrəli Fərmanının yerinə yetirilməsi məqsədilə qərara alıram:

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyası aşağıdakı tərkibdə təsdiq edilsin:

Komissiyanın sədri

Heydər Əliyev – Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Komissiya sədrinin müavirləri

Ramiz Mehdiyev – Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatının rəhbəri

Mahmud Kərimov – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının prezidenti

Anar Rzayev – Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri, Milli Məclisin deputatı.

Komissiyanın üzvləri

Vasif Talıbov – Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri, Milli Məclisin deputatı

Elçin Əfəndiyev – Azərbaycan Respublikasının Baş nazirinin müavini

Hacıbala Abutalıbov – Bakı şəhər İcra Hakimiyyətinin başçısı

Misir Mərdanov – Azərbaycan Respublikasının təhsil naziri

Polad Bülbüloğlu – Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət naziri

Nizami Xudiyev – Azərbaycan Dövlət Televiziya və Radio Verilisləri Şirkətinin sədri, Milli Məclisin deputatı

Yusif Hüseynov – Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatının Ərazi idarəetmə orqanları ilə iş şöbəsinin müdiri

Əli Həsənov – Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatının İctimai-siyasi şöbəsinin müdiri

Fatma Abdullazadə – Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatının Humanitar siyasət şöbəsinin müdiri

Nizami Cəfərov – Azərbaycanda Atatürk Mərkəzinin müdiri, Milli Məclisin deputatı, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü

Bəkir Nəbiyev – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Ədəbiyyat, Dil və İncəsənət bölməsinin akademik katibi

Bəxtiyar Vahabzadə – Xalq şairi, Milli Məclisin deputatı, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü

Mirvarid Dildar – xalq şairi

Nəbi Xəzri – xalq şairi

Qabil İmamverdiyev – xalq şairi

Cabir Novruz – xalq şairi

Fikrət Qoca – xalq şairi

Əkrəm Əylisli – xalq yazıçısı

Vaqif Səmədoğlu – xalq şairi, Milli Məclisin deputatı

Sabir Rüstəmxanlı - Şair-publisist, Milli Məclisin deputatı
İsmayıl Vəliyev - «Azərbaycan Ensiklopediyası» Nəşriyyat
Poliqrafiya Birliyinin baş direktoru
Kamal Abdullayev - Bakı Slavyan Universitetinin rektoru
Mübariz Yusifov - Gəncə Dövlət Universitetinin rektoru
Ağamusa Axundov - Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun di-
rektoru, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü
Yaşar Qarayev - Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun direk-
toru, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü
Vasim Məmmədliyəv - Bakı Dövlət Universitetinin İla-
hiyyat fakültəsinin dekani, Azərbaycan Milli Elmlər Akade-
miyasının müxbir üzvü
Məsud Mahmudov - Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası-
nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu direktorunun müavini
Vilayət Əliyev - Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
prorektoru
Tofiq Hacıyev - Bakı Dövlət Universitetinin kafedra müdi-
ri, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü
Yusif Seyidov - Bakı Dövlət Universitetinin kafedra müdiri
Adil Babayev - Azərbaycan Dillər Universitetinin kafedra
müdiri
Samət Əlizadə - Bakı Dövlət Universitetinin professoru
Əzizə Cəfərzadə - Bakı Dövlət Universitetinin professoru
Elbrus Əzizov - Bakı Dövlət Universitetinin professoru
Rəhilə Məhərrəmov - Azərbaycan Milli Elmlər Akade-
miyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun aparıcı elmi işçisi
Aydın Ələkbərov - Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası-
nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun böyük elmi işçisi
Müseyyib Məmmədov - Azərbaycan Milli Elmlər Akade-
miyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun şöbə müdiri
İsmayıl Məmmədov - Azərbaycan Milli Elmlər Akade-
miyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun şöbə müdiri

Heydər Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 4 iyul 2001-ci il.

AZƏRBAYCAN ƏLİFBASI VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ GÜNÜNÜN TƏSİS EDİLMƏSİ HAQQINDA

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN FƏRMANI

Qədim və zəngin mədəniyyətə malik olan Azərbaycan xalqı dünya sivilizasiyasına bir çox dəyərli töhfələr vermişdir. Onların ilk nümunələri bəşər tarixinin böyük kəşfi olan yazı va-
sitəsilə Qobustan və Gəmiqaya təsvirləri, həmçinin epigraflıq
şəkildə daşların yaddaşına həkk olunaraq günümüzədək yaşa-
mışdır. Tarixi faktlar sübut edir ki, bu qiymətli əsərləri yaradar-
kən Azərbaycan xalqı müxtəlif əlifbalardan istifadə etmişdir.

İslamın qəbuluna qədər olan dövrün yazıları ilə yaradılan
bu qiymətli xəzinənin böyük bir qismi məhv edilmiş, zaman
keçdikcə həmin abidələrin qələmə alındığı yazı şəkilləri unu-
dumuş və ya ərəb qrafikasına keçmişdir. İslamın yayıldığı dövr-
lərdən isə xalqımız ərəb əlifbasından istifadə yolu ilə min ildən
artıq bir zaman ərzində tariximizin ən yeni mərhələsinədək zə-
ngin mədəni irs yaratmışdır. Ərəb əlifbası yüz illər boyu geniş
məkanda müsəlman Şərqi xalqlarının ümumi yazı sistemi kimi
formalaşmışdır. Böyük Azərbaycan ədibləri, alimləri, mütəfək-
kirləri islam mədəniyyətinin təşəkkül tapıb inkişaf etməsində
mühüm rol oynayaraq bəşər sivilizasiyasını zənginləşdirmişlər.
Lakin əsrlərlə müxtəlif xalqların mədəni əlaqəsinə xidmət edən
ərəb qrafikasının dilimizin səs sistemini bütün dolğunluğu ilə
əks etdirə bilməməsi, onun quruluşu və xarakteri haqqında tam
aydın təsəvvür yaratmaması XIX əsrin ikinci yarısından etibarən
Mirzə Fətəli Axundov başda olmaqla dövrün mütərəqqi maarifçi
ziyallılarının əlifba islahatı problemi üzərində düşünməyə vadar
etmişdir. Bu Azərbaycan xalqının həmin dövrdə yaşadığı tarixi
şəraitdən doğan zərurət idi. Öz qaynağını Avropadan alan yeni
dövrün maarifçilik hərəkatı Azərbaycan mədəniyyətinin inkişaf
istiqamətini müəyyənləşdirmiş və bu da yeni mədəniyyət tipinə
uyğun müasir əlifbaya olan ehtiyacı aktuallaşdırmışdır. XX əsrin
əvvəllərində cərəyan edən ictimai-siyasi və mədəni proseslərin
gedişi mövcud əlifbanı daha münasibi ilə əvəz etmək ideyasını
meydana atmışdır.

1922-ci ildə Azərbaycan hökumətinin qərarı əsasında yeni əlifba komitəsinin yaradılması, həmin komitəyə Azərbaycan dili üçün latın qrafikalı əlifba tərtibinin tapşırılması yeni qrafikaya keçilməsi yolunda atılmış ilk ciddi addım idi. 1923-cü ildən etibarən latın əsaslı əlifbaya keçmə prosesi sürətləndirildi. 1926-cı ildə keçirilmiş birinci Ümumittifaq Türkoloji qurultayın tövsiyələrinə cavab olaraq 1929-cu il yanvarın 1-dən etibarən Azərbaycanda kütləvi şəkildə latın qrafikalı əlifba tətbiq edildi. Qısa bir müddət ərzində latın qrafikasının işlədilməsi Azərbaycanda geniş kütlələr arasında savadsızlığın ləğvi üçün olduqca əlverişli zəmin yaratdı. Bütün bu nailiyyətlərə baxmayaraq həmin əlifba 1940-cı il yanvarın 1-dən kirit yazısı əsasında tərtib edilmiş yeni qrafikalı əlifba ilə əvəz olundu. Yarım əsrdən çox bir müddət ərzində kirit qrafikası ilə Azərbaycan elmi və mədəniyyətinin qiymətli nümunələri yaradıldı. Lakin kirit qrafikasının dilimizin səs quruluşuna uyğun gəlməməsi Azərbaycan ziyalıların bu əlifbanın təkmilləşməsi yolunda mütəmadi iş aparmağa sövq etdi. Təcrübə göstərdi ki, kirit qrafikasının dilimizin səs quruluşuna uyğunlaşdırılması yolunda nə qədər cəhd göstərilərsə də optimal variantın əldə edilməsi mümkün deyildir, bu da onun nə vaxtsa dəyişdiriləcəyi ehtimalını gücləndirirdi.

Müstəqilliyimizin qazanılmasından sonra yaranmış tarixi şərait xalqımızın dünya xalqlarının ümumi yazı sisteminə qoşulması üçün yeni perspektivlər açdı və latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpasını zəruri etdi. Bu işə müvafiq qanun qəbul olunması ilə nəticələndi.

On ilə yaxın bir müddətdə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçidin ölkəmizdə 2001-ci il avqust ayında bütövlükdə təmin edildiyini və yeni əlifbadan istifadənin müstəqil Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi həyatında, yazı mədəniyyətimizin tarixində mühüm hadisə olduğunu nəzərə alaraq **qərara alıram:**

1. Hər il avqust ayının 1-i Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü kimi qeyd edilsin.

2. Bu fərman dərc edildiyi gündən qüvvəyə minir.

Heydər ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının prezidenti,
Bakı şəhəri, 9 avqust 2001-ci il

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DÖVLƏT DİLİ HAQQINDA AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ QANUNU

Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq işlədilməsini **öz müstəqil** dövlətçiliyinin başlıca əlamətlərindən biri sayır, onun tətbiqi, qorunması və inkişaf etdirilməsi qayğısına qalır, dünya azərbaycanlılarının Azərbaycan dili ilə bağlı milli-mənəvi özünümüdafiə ehtiyaclarının ödənilməsi üçün zəmin yaradır.

Bu qanun Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi hüquqi statusunu nizamlayır.

I FƏSİL ÜMUMİ MÜDDƏALAR

Maddə 1. Dövlət dilinin hüquqi statusu

1.1. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 21-ci maddəsinin 1 hissəsinə müvafiq olaraq Azərbaycan dilidir. Dövlət dilini bilmək hər bir Azərbaycan Respublikası vətəndaşının borcudur.

1.2. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili kimi Azərbaycan dili ölkənin siyasi, ictimai, iqtisadi, elmi və mədəni həyatının bütün sahələrində işlədilir.

1.3. Azərbaycan Respublikası dövlət dilinin işlənilməsi, qorunmasını və inkişafını təmin edir.

1.4. Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarında, dövlət qurumlarında, siyasi partiyalarda, qeyri-hökumət təşkilatlarında (ictimai birlik və fondlarda), həmkarlar təşkilatlarında, digər hüquqi şəxslərdə, onların nümayəndəliklərində və filiallarında, idarələrdə dövlət

dilinin tətbiqi ilə bağlı fəaliyyət bu qanuna uyğun olaraq həyata keçirilir, o cümlədən kargüzarlıq işləri dövlət dilində aparılır.

1.5. Dövlət dilinin tətbiqinin normaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

1.6. Azərbaycan Respublikasının ərazisində fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlarla (və ya onların nümayəndəlikləri ilə) və xarici dövlətlərin diplomatik nümayəndəlikləri ilə yazışmalar Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində və ya müvafiq xarici dildə Azərbaycan dilinə tərcümə olunmaq şərtlə aparıla bilər.

Maddə 2. Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında qanunvericilik

Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında qanunvericilik Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, bu qanundan, digər normativ hüquqi aktlardan və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən ibarətdir.

Maddə 3. Dövlət dilinin işlənməsi, qorunması və inkişafı sahəsində dövlətin əsas vəzifələri

3.0. Dövlət dilinin işlənməsi, qorunması və inkişafı sahəsində dövlətin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

3.0.1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının və bu qanunun tələblərinə uyğun olaraq dövlət dili ilə bağlı hüquq qaydalarının müəyyənləşdirilməsi;

3.0.2. dövlət dilinin tətbiqi işinə, bu dilin işlədilməsi və qorunması ilə bağlı qanunvericiliyin müdələrinə riayət olunmasının təmin edilməsi;

3.0.3. dövlət dilinin inkişaf proqramının hazırlanması və dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına maliyyələşdirilməsinin təmin edilməsi;

3.0.4. dövlət dilinin saflığının qorunması, dilçilik elminin nəzəriyyəsi və praktikasının inkişafı üçün müvafiq şəraitin yaradılması və tədbirlərin həyata keçirilməsi;

3.0.5. dövlət dilinin işlənməsi üçün zəruri olan maddi bazanın yaradılması;

3.0.6. xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlıların Azərbaycan dilində təhsil almalarına, bu dildən sərbəst istifadə etmələrinə köməklik göstərilməsi.

II FƏSİL

DÖVLƏT DİLİNİN İŞLƏNMƏSİ, QORUNMASI VƏ İNKİŞAFI

Maddə 4. Dövlət dilinin rəsmi mərasimlərdə işlənməsi

4.1. Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, dövlət qurumlarının keçirdiyi bütün rəsmi mərasim və tədbirlər Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində aparılır

4.2. Bu qanunun 4.1-ci maddəsinin tələbləri Azərbaycan Respublikasının təşkil etdiyi beynəlxalq səviyyəli rəsmi mərasimlərə və tədbirlərə, habelə müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən digər ölkələrdə keçirilən hər hansı rəsmi mərasim və tədbirə şamil olunmur.

Maddə 5. Dövlət dilinin təhsil sahəsində işlənməsi

5.1. Azərbaycan Respublikasında təhsil dövlət dilində aparılır.

5.2. Azərbaycan Respublikasında başqa dillərdə təhsil müəssisələrinin fəaliyyəti qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilir. Belə müəssisələrdə dövlət dilinin tədrisi məcburidir.

5.3. Azərbaycan Respublikasında ali və orta peşə-ixtisas təhsili müəssisələrinə qəbul zamanı Azərbaycan dili fənnindən imtahan verilməlidir.

Maddə 6. Dövlət dilinin televiziya və radio yayımlarında işlənməsi

6.1. Azərbaycan Respublikasının ərazisində təsis edilən və fəaliyyət göstərən mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün televiziya və radio yayımları dövlət dilində aparılır.

6.2. Azərbaycan Respublikasının ərazisində təsis edilən və fəaliyyət göstərən mülkiyyət formasından asılı olmayaraq dövlət dilində yayımlanan bütün televiziya və radio kanallarının aparıcıları dövlət dilini mükəmməl bilməlidirlər və onların səlis danışq qabiliyyəti olmalıdır. Televiziya və radio kanallarında dublyaj olunan filmlər və verilişlər dövlətin müəyyən etdiyi dil normalarına uyğun olmalıdır.

Maddə 7. Dövlət dilinin xidmət sahələrində, reklam və elanlarda işlənməsi

7.1. Azərbaycan Respublikası ərazisində bütün xidmət sahələrində, reklam və elanlarda dövlət dili işlənir. Əcnəbilərə xidmət göstərilməsi ilə bağlı müvafiq xidmət sahələrində dövlət dili ilə yanaşı, digər dillər də tətbiq oluna bilər. Zəruri hallarda reklam və elanlarda (lövhələrdə, tablolar, plakatlar və sair) dövlət dili ilə yanaşı, digər dillər də istifadə oluna bilər. Lakin onların tutduğu sahə Azərbaycan dilindəki qarşılığının tutduğu sahədən böyük olmamalı və Azərbaycan dilindəki yazıdan sonra gəlməlidir.

7.2. Azərbaycan Respublikasının ərazisində bütün xidmət sahələrində, reklam və elanlarda dövlət dili dövlət dilinin normalarına uyğun olaraq tətbiq edilməlidir.

7.3. Azərbaycan Respublikasının ərazisində istehsal edilən, habelə ixrac edilən malların üzərindəki etiketlər və digər yazılar müvafiq xarici dillərlə yanaşı, dövlət dilində də olmalıdır.

7.4. Azərbaycan Respublikasına idxal edilən mal və məhsulların üzərindəki etiketlər və adlar, onlardan istifadə qaydaları

barədə izahat vərəqələri başqa dillərlə yanaşı, Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə müşayiət olunmalıdır.

Maddə 8. Dövlət dilinin xüsusi adlarda işlənməsi

Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının adları, atalarının adları və soyadları dövlət dilində yazılır. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının adları və soyadlarının dəyişdirilməsi müvafiq qanunvericiliklə tənzimlənir.

Maddə 9. İnzibati ərazi bölgüsü ilə əlaqədar dövlət dilindən istifadə

«Ərazi quruluşu və inzibati ərazi bölgüsü haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının inzibati ərazi bölgüsünü təşkil edən inzibati ərazi vahidlərinin – şəhər, rayon, inzibati ərazi dairəsi, qəsəbə və kəndlərin adları dövlət dilində yazılmalıdır, onların dövlət dilinin proqramına uyğun olaraq yazılışı müvafiq qurum tərəfindən müəyyənləşdirilir. Bu maddədə göstərilən inzibati ərazi vahidlərinin adları dövlət dili ilə yanaşı, xarici dillərdə də yazıla bilər. Belə olan halda inzibati ərazi vahidinin adı əvvəlcə dövlət dilində və ondan sonra xarici dildə verilməlidir.

Maddə 10. Coğrafi obyektlərin adlarında dövlət dilinin işlədilməsi

10.1. Azərbaycan Respublikasında coğrafi obyektlərin adlarının dövlət dilinin normalarına uyğun olaraq yazılışı müvafiq qurum tərəfindən müəyyənləşdirilir.

10.2. Azərbaycan coğrafi adlarının xarici dillərdə verilməsi Azərbaycan dilində səslənməsinə, coğrafi adların beynəlxalq yazılış qaydalarına uyğun olaraq müəyyən edilir.

Maddə 11. Dövlət dilinin hüquq-mühafizə orqanlarında, Silahlı Qüvvələrdə, notariat fəaliyyətində, məhkəmə icraatında və inzibati xətalər üzrə icraatda işlənməsi

11.1. Azərbaycan Respublikasının hüquq-mühafizə orqanlarında Azərbaycan Respublikasının dövlət dili işlənir. Döv-

lät dilini bilməyən şəxslər qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada tərcüməçidən istifadə edə bilərlər.

11.2. Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində, sərhəd qoşunlarında və daxili qoşunlarda qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, dövlət dili işlənir.

11.3. Azərbaycan Respublikasının notariat fəaliyyəti üzrə kargüzərlik dövlət dilində aparılır. «Notariat haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa müvafiq olaraq notariat hərəkətlərinin aparılması üçün müraciət etmiş şəxs dövlət dilini bilmir və ya notariat hərəkətinin hər hansı başqa dildə aparılmasını xahiş edərsə, notarius imkan daxilində tərəfindən rəsmiləşdirilən sənədlərin mətnlərini arzu edilən dildə tərtib edə bilər və ya mətn tərcüməçi tərəfindən ona tərcümə edilə bilər.

11.4. Azərbaycan Respublikası məhkəmələrində cinayət mühakimə icraatı dövlət dilində aparılır. Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosessual Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada məhkəmələrdən cinayət mühakimə icraatı digər dillərdə aparıla bilər.

11.5. Azərbaycan Respublikası məhkəmələrində mülki işlər və iqtisadi mübahisələr üzrə məhkəmə icraatı dövlət dilində aparılır. Azərbaycan Respublikası Mülki Prosessual Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada bütün növ məhkəmə icraatları digər dillərdə aparıla bilər.

11.6. Azərbaycan Respublikasında inzibati xətlər üzrə icraat dövlət dilində aparılır. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətlər Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada inzibati xətlər üzrə icraat digər dillərdə aparıla bilər.

Maddə 12. Dövlət dilinin beynəlxalq yazışmalarda işlənməsi

12.1. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq yazışmaları dövlət dilində aparılır. Belə yazışmalar zəruri hallarda dövlət dili ilə yanaşı, müvafiq xarici dillərdən birində də aparıla bilər.

12.2. Azərbaycan Respublikasının ikitərəfli beynəlxalq müqavilələri dövlət dilində də, çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələr isə müqavilə bağlayan tərəfin razılığı ilə müəyyən edilən dildə (dillərdə) tərtib olunmalıdır.

12.3. Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr (sazişlər və s.) və qoşulduğu beynəlxalq konvensiyalar (protokollar və s.) dövlət dilində nəşr edilməlidir.

Maddə 13. Dövlət dilinin normaları

13.1. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya və orfoepiya normaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilir. Hüquqi, fiziki və vəzifəli şəxslər həmin normalara əməl etməlidirlər.

13.2. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı 5 ildə bir dəfədən az olmayaraq yazı dili normalarını təsbit edən lüğətin (orfoqrafiya lüğətinin) nəşr olunmasını təmin edir.

Maddə 14. Dövlət dilinin əlifbası

Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin əlifbası latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasıdır.

Maddə 15. Dövlət dilinin nəşriyyat işində işlənməsi.

15.1. Dövlət dilinin nəşriyyat işində işlənməsi Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən həyata keçirilir.

15.2. Azərbaycan Respublikasında dövlət dilində nəşr olunan çap məhsulları latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasında buraxılmalıdır.

15.3. Azərbaycan yazı mədəniyyətinin tarixində mühüm rol oynamış ərəb və kiril əlifbalarından xüsusi hallarda (lüğətlərdə, elmi nəşrlərdə ədəbiyyat göstəricisi və s.) istifadə edilə bilər.

Maddə 16. Dövlət dilinin vətəndaşların şəxsiyyətini təsdiq edən rəsmi və vahid nümunəli sənədlərdə işlədilməsi

16.1. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının doğum və nigah haqqında şəhadətnamələri, şəxsiyyət vəsiqəsi, əmək ki-

tabçası, hərbi bileti və yalnız ölkə daxilində etibarlı sayılan digər rəsmi və vahid nümunəli sənədlər dövlət dilində tərtib edilir.

16.2. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının pasport və təhsil haqqında sənədləri, zəruri hallarda digər sənədləri dövlət dili ilə yanaşı, xarici dillərdə də tərtib edilir.

Maddə 17. Dövlət dilinin dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, hüquqi şəxslərin, onların nümayəndəliklərinin və fəaliyyətlərinin, idarələrinin adında işlədilməsi

Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, hüquqi şəxslərin, onların nümayəndəliklərinin və fəaliyyətlərinin, idarələrin adları Azərbaycan dilinin normalarına uyğun olaraq yazılır. Göstərilən təsisatların adını əks etdirən lövhələr, blanklar, möhürlər və kargüzərliklə bağlı rəsmi xarakterli bütün digər ləvazimatlar dövlət dilində tərtib olunur.

Maddə 18. Dövlət dilinin qorunması və inkişafı

18.1. Azərbaycan Respublikasında dövlət dilinə qarşı gizli, yaxud açıq təbliğat aparmaq, bu dilin işlənməsinə müqavimət göstərmək, onun tarixən müəyyən olmuş hüquqlarını məhdudlaşdırmağa cəhd etmək qadağandır.

18.2. Azərbaycan Respublikasının ərazisindəki bütün kütləvi informasiya vasitələri (mətbuat, televiziya, radio və s.), kitab nəşri və digər nəşriyyat işi ilə məşğul olan qurumlar Azərbaycan dilinin normalarına riayət olunmasını təmin etməlidirlər.

III FƏSİL YEKUN MÜDDƏALARI

Maddə 19. Qanunun pozulmasına görə məsuliyyət

Bu qanunu pozan hüquqi, fiziki və vəzifəli şəxslər Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş qaydada məsuliyyət daşıyırlar.

Maddə 20. Qanunun qüvvəyə minməsi

20.1. Bu qanun dərc olunduğu gündən qüvvəyə minir.

20.2. Bu qanun qüvvəyə mindiyi gündən «Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında» Azərbaycan Respublikasının 22 dekabr 1992-ci il tarixli 413 nömrəli qanunu qüvvədən düşmüş hesab edilir.

Heydər Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti.
Bakı şəhəri, 30 sentyabr 2002-ci il.

«AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DÖVLƏT DİLİ HAQQINDA» AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI QANUNUNUN TƏTBİQ EDİLMƏSİ BARƏDƏ

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN FƏRMANI

«Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar həmin qanunun tətbiq edilməsini təmin etmək məqsədilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə tapşırılsın ki, bir ay müddətində;

– qüvvədə olan qanunvericilik aktlarının «Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğunlaşdırılması barədə təkliflərini hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin;

– Nazirlər Kabinetinin və müvafiq mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktlarının həmin qanuna uyğunlaşdırılmasını təmin etsin və bu barədə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat verilsin;

– həmin qanunun pozulmasına görə məsuliyyət növlərini müəyyən edən qanunvericilik aktlarının layihəsini hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin;

– həmin qanunun 4.2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş «müvafiq icra hakimiyyəti orqanları»nın səlahiyyətlərini həyata keçirən icra hakimiyyəti orqanlarına dair təkliflərini Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin;

– həmin qanunun 9-cu və 10.1-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş müvafiq qurumun səlahiyyətlərini həyata keçirən orqana dair təkliflərini Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin;

– «Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunundan irəli gələn digər məsələləri öz səlahiyyətləri daxilində həll etsin.

2. Müəyyən edilsin ki, «Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 1.5-ci, 13.1-ci və 13.2-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş «müvafiq icra hakimiyyəti orqanı»nın səlahiyyətlərini Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyası həyata keçirir.

3. Bu fərman dərc olunduğu gündən qüvvəyə minir.

Heydər Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti.
Bakı şəhəri, 2 yanvar 2003-cü il

I BÖLMƏ

DİLİN İNKİŞAFINDA TARİXİ MƏRHƏLƏLƏR VƏ NORMA

1. AZƏRBAYCAN DİLİNİN DAXİLİ QURULUŞU HAQQINDA

Azərbaycan dili özünün mövcud olduğu qədim tarixi dövrlərdən bəri zəngin inkişaf mərhələlərindən keçmişdir. Dillərin tarixi inkişaf təcrübəsi göstərir ki, onların müasir daxili quruluşu və səviyyəsi heç də min illər bundan əvvəl indiki kimi olmamışdır. Müasir dillərin bəzilərinə şəkilçilər çox inkişaf etmişdir. Şəkilçilərin çox inkişaf etdiyi dillərdə onlar sözlərə silsilə şəklində müəyyən sistem və ardıcılıqla qoşulur. Şəkilçi sistemi çox inkişaf etmiş dillərdə söz yaradıcılığı imkanları daha geniş olur. Belə ki, eyni kök formaya müxtəlif ardıcıl şəkilçilər qoşulmaqla yeni anlayışlar bildirən sözlər əmələ gəlir. Bu cür dillərin sözyaratma mexanizmindəki üstünlük ondan ibarətdir ki, burada söz çoxluğuna o qədər ehtiyac olmur. Az sözlə yeni mənalı çoxlu sözlər yaradıla bilər. Sözlərin qrammatik cəhətdən əlaqələnməsində də belə dillərdəki şəkilçilər mühüm rol oynayır. Qrammatik əlaqə yaradan şəkilçilərin zənginliyi əsasında həmin şəkilçilərin sıralanmasında xüsusi bir ardıcılıq mexanizmi formalaşır. Bu ardıcılığa uyğun olaraq şəkilçilər sözlərin son hissəsində yerləşir. Çünki sözün əvvəli mənə üçün baza olur. Şəkilçi hissəsi isə həmin mənə bazalarında yeni münasib anlayışların ifadəsini təmin edir.

Dillərin bəzilərinə şəkilçi sistemi az inkişaf etmişdir. Belə dillərdə az şəkilçi ilə ardıcıl sistemin formalaşması imkanları da az olur. Odur ki, şəkilçi sistemi az inkişaf etmiş dillərdə sözyaratma prosesi bir qədər fərqlidir. Belə dillərdə, şəkilçilər bir qayda olaraq sözün əvvəlinə də, ortasına da, sonuna da artırıla bilər. Sözün əvvəli mənə üçün əsas olduğuna görə belə dillərdə əvvəle bir şəkilçi qoşula bilər. Sözün ortası sözün əvvəlini və sonunu birləşdirdiyinə görə buraya da bir şəkilçi elementi daxil olur. Sözün sonu dəyişkənliyə daha çox meyillidir. Ona görə də sözün mənə ağırlığı və yükü ən çox son hissənin üzəri-

nə düşür. Bu mənada, hətta, az şəkilçili dillərdə də söz sonuna bir neçə şəkilçi qoşula bilər. Lakin belə dillərdə son şəkilçilər, bir qayda olaraq sistem təşkil etmir. Ona görə də az şəkilçili dillərdə yeni anlayışlar əmələ gəlməsi prosesində çoxlu sözlərdən istifadə olunur.

Dillərin bəzilərində isə şəkilçilər, demək olar ki, ya formalaşmamışdır və ya zəif formalaşma mərhələsindədir. Belə dillərdə istər yeni söz yaranma prosesi və istərsə də qrammatik əlaqələr sözlərin müəyyən qayda üzrə yanaşması və birləşməsi əsasında baş verir. Belə dillərdə yeni anlayışlar bildiren sözlərin əmələ gəlməsi prosesində çoxlu-çoxlu sözlərin mövcudluğu zəruri hesab edilir.

Silsilə şəkilçilərin mövcud olduğu dillər aqlütinasiyalı dillər adlandırılır. Bütün türk dilləri və eləcə də Azərbaycan dili zəngin şəkilçi sistemində malik olan aqlütinasiyalı dillərdir.

Şəkilçi sistemi silsilə təşkil etməyən dillər analitik və analitik-sintetik dillərdir. Analitik-sintetik tipli dillər qrupuna, başlıca olaraq, hind dilləri (hindu, benqal, urdu), İran dilləri qrupu (fars dili, əfqan dili, puştı dili, beluçların dili, tacik dili, kürd dili və başqa xırda xalqların dili), Slavyan dilləri qrupu (rus, ukrayna, belarus, polyak, çex, bolqar, serb-xorvat, sloven dilləri), Baltik dilləri qrupu (litva, latış dilləri), german dilləri qrupu (ingilis, alman, danimarka, norveç, island, isveç dilləri), Roman dilləri qrupu (ispan, portəgiz, katalon, provansal, fransız, italyan, rumin, moldav, alban, yunan dili), Sami dillər qrupu (ərəb dili) daxildir.

Köksözlü dillərə isə daha çox çin, koreya dilləri daxildir.

Dillərin müasir quruluşunu nəzərə almaqla demək olmaz ki, hansısa hansıdansa üstündür. Hər bir dil ilk növbədə, öz xalqına xidmət edir. Özünün həyatı, milli varlığı, məişəti, mədəniyyəti, sosial-iqtisadi, elmi-texniki nailiyyətləri barədə müvafiq informasiyalar verir. Ancaq inkar etmək də olmaz ki, bu və ya digər dil özünün yayılmasına, informasiya əhatəsinə və nüfuzuna görə başqalarından müəyyən üstünlüklərə malikdir. Ancaq daxili qrammatik əlaqələrin və sözyaratma mexanizminin intensivliyi və əlverişli olması baxımından isə aqlütinasiyalı dillərin müəyyən üstünlüklərə malik olduğunu da inkar etmək mümkün deyildir. Bu üstünlük, hər şeydən əvvəl, onunla izah

edilə bilər ki, aqlütinasiyalı dillərdə həm daxili qrammatik əlaqələr, həm də sözyaratma mexanizmi qrammatik vasitələrin müəyyən sistemi və ardıcılığı əsasında baş verir. Qrammatik əlaqələrin bərpasında qrammatik mənə ilə məntiqi mənə birləşib bir vəhdət təşkil edir. Ona görə də qrammatik əlamət işitirək etmədiyi təqdirdə onu məntiqi mənə ilə, məntiqi mənəni isə qrammatik vasitə ilə bərpa etmək mümkün olur.

Sözyaratma prosesində az söz ilə çoxlu yeni anlayışların ifadəsi bu dillərin texniki üstünlüklərini, xüsusilə, parlaq şəkildə təcəssüm etdirir. Bu mənada, aqlütinasiyalı dillərdən biri kimi Azərbaycan dili müasir dünya dilləri içərisində qrammatik cəhətdən mükəmməl inkişaf mərhələsi keçmiş dillərdən hesab edilməlidir.

Dillərin qədim dövrlərdən inkişafı və ya tarixin hər hansı zamanındakı struktur cəhətdən müəyyən inkişaf mərhələsindən keçməsi inkaredilməz bir prosesdir. Bu o deməkdir ki, bu gün özünün müəyyən inkişaf mərhələsində olan hər bir dil tarixən mərhələ-mərhələ və mənaca dəyişikliklərə uğramışdır. Bu dəyişikliklər, əlbəttə, elə tarixi mərhələdə baş verməmişdir ki, onları asanlıqla müşahidə etmək mümkün olsun. Belə dəyişikliklər yüz ilin, iki yüz ilin, bir neçə yüz ilin işi deyil, bəlkə min illərin, on min illərin işidir. Bu müddətdə isə, sözsüz, ilkin formaları mühafizə edən mənbələri əldə etmək çətinidir. Lakin insan yarandıqdan, anlayışlar ifadə ediləndən təbii ki, bu günədək yeganə və etibarlı bir mənbə vardır ki, o da dilin özüdür. Dil hansı səviyyədə inkişaf etməsindən asılı olmayaraq özündə ən qədim izləri çox böyük sədaqətliklə qoruyub saxlayır. Bu mənada, əlbəttə, demək olar ki, indi aqlütinasiyalı quruluşda fəaliyyət göstərən Azərbaycan dili ən qədim dövrlərdə bu dərəcədə zəngin şəkilçili sistemə malik olmamışdır. Azərbaycan dilinin daxili quruluşunun təhlili təcrübəsindən aydın olur ki, bu dildə həm köksözlü və həm də analitik dillərə məxsus əlamətlər, vasitələr, nümunələr mövcuddur.

Azərbaycan dilində köksözlü dillərə məxsus əlamətlər daha çox, özünü kök sözlər bazasındakı söz yaradıcılığının iki aspektində göstərir. *Bunlardan birincisi* köklərdən şəkilçi vasitəsi ilə yox, ancaq daxili sait və samit dəyişməsi ilə sözlərin yaranmasından ibarətdir. *İkincisi* isə eyni kökdən tonallıqla yeni

anlayışların ifadə edilməsindən ibarətdir. Dilçilikdə bu üsul fonetik söz yaradıcılığı adlandırılmışdır.¹

Birinci istiqamət üzrə baş verən söz yaradıcılığı prosesində sözlərin daxilində həm samitlər, həm də saitlər dəyişə bilər. Bu halda, eyni kök sözdən yaxın məna bildirən sözlər əmələ gəlir. Məsələn, müasir dövrdə məna müstəqilliyini qoruyub saxlayan **bağ** (bağlamaq) sözündən *a-o* dəyişməsi üzrə **boğ**(sıxmaq), eləcə də *a-u* istiqaməti üzrə dəyişmə ilə **buğum**(hissə-hissə bağlılıq) sözünün kökündəki **buğ** tərkibi formalaşmışdır. **Kəs** (kəsmək, ayırmaq) kökündən ə - ü dəyişməsi istiqamətində **küs** (küsmək, ayrılmaq) sözü yaranmışdır. Bu köklərin özündən isə sonrakı mərhələlərdə şəkilçilər vasitəsi ilə başqa sözlər də yaranmışdır. Məsələn, **kəs** kökündən **kəsik**, **kəsək**, **kəsmik**, **kəsmə**, **küs** kökündən **küsülü**, **küsgün**, **küsənmək** kimi sözlərin yaranmasını göstərmək olar.

Tap (hündürlük) kökündən *a - ə* dəyişməsi üzrə **təpə**, *a - o* dəyişməsi üzrə **top**, *a - ü* dəyişməsi istiqamətində **tüp** (mərkəz) kökü yaranmışdır. Bu köklərdən sonrakı mərhələdə şəkilçilər vasitəsi ilə **təpəlik**, **topa**, **toplu**, **toplamaq**, **toplanmaq**, **topuq** kimi yeni sözlər də yaranmışdır.

Təkhəcalı kök sözlər Azərbaycan dilində ən qədim vahidlər olduğu üçün onların bəziləri ilkin mənalardan itirmişdir. Yalnız şəkilçilik dövründə onlar şəkilçi ilə birlikdə öz anlayışlarını saxlaya bilmişlər. Eləcə də həmin tipli köklərdən səs dəyişməsi yolu ilə yaranan sözlərdə də ilkin mənalara şəkilçiyə görə təyin edilir. Məsələn, **qay** kökü müstəqil olaraq öz ilkin mənasını saxlamır. **Qay** kökünə məxsus ilkin məna anlayışı həmin kökdən şəkilçilər vasitəsi ilə düzələn **qayıq**, **qayçı**, **qaysaq**, **qayıq** kimi əyilmək anlayışlı sözlərdə müşahidə edilir. **Qay** kökündən *a-ı* istiqamətindəki dəyişmə üzrə **qıy** kökü yaranmışdır. Bu kökdə də demək olar ki, müstəqillik bütöv şəkildə saxlanılmır. Ancaq **qıyıq**, **qıyqac**, **qıyılmaq** kimi şəkilçili sözlərdən aydın olur ki, **qıy**

kökü, daha çox əyilməyin, kəsilməyin müəyyən məna çalarlarını özündə saxlayır.

Kök sözlərdə samit dəyişməsi yolu ilə də yeni sözlər yaranması müşahidə edilir. Məsələn, **tum** kökü **yum** kökündən *t - y* dəyişməsi ilə fərqlənir. Həmin köklər əsasında yaranmış **tumurcuq**, **yumru**, **yumurta**, **yumaq** kimi sözlərdə yumruluq anlayışı müşahidə edilir. Bu anlayış, həmçinin *t - q* dəyişməsi üzrə **dum** kökündən yaranmış **dumbuz** sözündə də müşahidə olunur. Kök tərkibində samitlərin dəyişməsi yolu ilə yeni söz əmələ gəlməsini **cır-yır** köklü sözlərdə də müşahidə etmək olur. Bu köklərdə ümumi məna anlayışı **cırılmaq** və **yırtılmaq** mənasında müşahidə edilir. Həmin köklərə sonrakı mərhələdə şəkilçi əlavə olunmaqla **cırıq**, **cırılmaq**, **yırtıq**, **yırtmaq**, **yırtılmaq** kimi sözlər də əmələ gəlmişdir.

İkinci istiqamət üzrə baş verən söz yaradıcılığı prosesində əmələ gələn sözlər quruluş etibarı ilə bir-birindən fərqli olan mənalara bildirir. Bu zaman bir-birindən fərqli mənalara ya xüsusi tonallığa görə, ya da mətndəki (cümlədəki) ifadə yerinə görə ayırd etmək mümkündür. Xüsusi tonallıq əsasında sözlər nitq hissələrinə görə fərqləndirilə bilər. Məsələn, eyni quruluşlu söz ismə və fəle aid olduqda onların məna xüsusiyyətləri isim və fel tonallığına görə fərqləndirilir: **atmaq**, **tutmaq**, **itmək**, **danmaq**, **sağmaq**, **bitmək**, **yağmaq**, **yaymaq**, **yazmaq** kimi fellərin kökləri olan **at-**, **tut-**, **it-**, **dan-**, **sağ-**, **bit-**, **yağ-**, **yay-**, **yaz-**, sözləri güclü intonasiya ilə deyilir. Həmin quruluşlu **at** (heyvan), **tut** (ağac, meyvə), **it**(heyvan), **dan** (üfüq), **sağ** (canlı, diri), **bit** (həşərat), **yağ** (maddə), **yay** (fəsil), **yaz** (fəsil) adi intonasiya ilə deyilərək fellərdən fərqlənir.

Quruluşca eyni, mənacə müxtəlif olan sözlərin ikinci qismi isə mətnə (cümlədə) işlədilmə mənasına görə fərqlənir. Belə ki, məsələn, **göy** kökü ilə işlədilmə məqamına görə rəng (göy rəng) və səma (eləcə də göyərti), **yaş** kökü ilə **ömür** və **nəmlilik**, **yal** kökü ilə **yem**, **dağın üstü** və **atın boyun tükü**; **ay** kökü ilə göy cismi və vaxt; **iy** kökü ilə **qoxu** və **iş aləti**; **biz** sözü ilə **şəxs** və **alət**; **qaş** kökü ilə gözə aid əlamət və **üfüq** mənalara bildirilir.

¹ Вих. Ф. А. Ганиев. Фонетическое словообразование в татарском языке. Казань, 1973., 40 с.; В. В. Левитский. Семантика и фонетика. Черновицы, 1973, с. 8-11; А. Н. Журавлев, Ю. М. Орлов. Признаковое семантическое пространства русских гласных. Развитие фонетики современного русского языка. М., 1971, с. 209; А. П. Журавлев. Фонетическое значение. М. 1974, с. 6. Ə. М. Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, 1962, s. 85.

Sözlərin bu qayda üzrə formalaşan törəmələri dilçilikdə tədqiq və təhlil edilmişdir. Söz yaradıcılığının bu ilkin variantı ədəbiyyatda *sinkretizm* termini ilə adlandırılmışdır.¹

Köklərin tərkibində səslərin dəyişməsi yolu ilə baş verən söz yaradıcılığı prosesində tonallıq xüsusi yer tutmuşdur. Belə ki, hətta, səs dəyişməsi yolu ilə yaranan köklərin müəyyən qisminə də mənaların tonallığa görə ayrılmasını müşahidə etmək olur. Məsələn, *bağ* kökündən səslərin *a - o - u* istiqamətindəki dəyişməsi üzrə yaranan *boğmaq, boğulmaq və buğum* sözlərində *bağlanmaqla* əlaqədar ümumi anlayış mühafizə olunduğu halda, bu kökün *buğ* forması olan *buğa, buğlama* kimi sözlərdə həmin anlayış təsəvvür edilmir. Eləcə də *bağ* kökündən törəyən *bağlamaq* sözündə bağlılığı bildiren anlayış olduğu halda, *bağır* (ciyər), *bağırmaq, bağa* (canaqlı heyvan) kimi sözlərdə tonallıqla bağlı söz yaranması prosesi daha çox özünü göstərir. Eləcə də yumruluq anlayışı bildiren *yan* kökü əsasında yaranmış sözlərdə yumruluq anlayışı müşahidə edildiyi halda, kökündə *tap* forması dayanan *tapmaq, tapılmaq, tapdalamaq*, həmin kökdən *a - o* dəyişməsi üzrə fərqlənən *top* kökü əsasında formalaşmış *topal, toplu, topla* sözlərində yumruluq, topluluq anlayışlarını müşahidə etmək olmur.

Ümumiyyətlə, ilkin söz yaradıcılığı prosesində bir kökdən həm səs dəyişməsi yolu ilə, həm də tonallıqla söz düzəldilməsi özünəməxsus zənginliklərə və incəliklərə malik olmuşdur. Bu qayda üzrə baş verən söz yaradıcılığı prosesinin zəngin olması o deməkdir ki, belə bir proses dildə uzun müddət mövcud olmuş və özünəməxsus ənənələrlə zənginləşmişdir.

Köksözlülük prosesində kök formalar bir qayda olaraq, üç elementin birləşməsi şəklində formalaşmışdır. Hər bir element özünəməxsus funksiya daşıyaraq həm hər hansı bir mənə bildirməyə xidmət etmiş, həm də daxili dəyişmə yolu ilə yeni sözlərin əmələ gəlməsinə təminat yaratmışdır.

Birinci element, başlıca olaraq, sözlərdə mənə-fərqləndiricilik, ikinci element mənəfərqləndiricilik və birləşdi-

ricilik, üçüncü element isə şəkilçiyə aid funksiya bildirməyə xidmət etmişdir. Məhz kök sözlərə məxsus bu xarakter cəhət onların bazasında bir kök daxilindəki dəyişikliklər üzrə söz yaradıcılığı prosesinin baş verməsini təmin etmişdir.

Azərbaycan dilində köksözlülük mərhələsinə məxsus bu cür sözyaratma prinsipi bu gün mövcud olan köksözlü quruluşa malik Çin və Koreya dillərində müşahidə edilir. Çin dili üzrə mütəxəssis olan S. Y. Yaxontov göstərir ki, bütün qədim çin sözlərinin hamısı birhəcalıdır. Yalnız bəzi sözlərin qismən və ya tam təkrarı yolu ilə əmələ gələn mürəkkəb sözlər istisna ola bilər. Çin dilində hər bir təkrarlı vahidin özünəməxsus mənası olduğundan mürəkkəb sözlər qeyri-adi bir hadisə kimi görünür.¹ Köksözlü dillər üzrə tədqiqat aparmış mütəxəssislərin fikrincə bu dillərdə söz yaradıcılığı kökdaxili proseslər üzrə baş verir. Bu proseslərdə ya müxtəlif mənalar bir kökə daxil olur, ya da kök daxilindəki səslər dəyişir və bununla da yeni sözlər əmələ gəlir.²

Azərbaycan dilində köksözlülük qaydasına uyğun söz yaradıcılığı prosesi tarixən keçici olmuş, bu proses müəyyən dövrdə özünün fəaliyyətini başa çatdırmışdır. Ona görə də sonrakı dövrlərdə və eləcə də müasir dövrdə təkhecalı sözlərin yaranmasına rast gəlmək olmur. Çünki birhəcalı sözlərin yaranması üçün vacib olan linqvistik şəraitin özü artıq mövcud deyildir. Bu şərait necə izah etmək olar? Nə üçün köksözlü vahidlərin bünövrəsindəki söz yaradıcılığı prosesi dayanmışdır? Bundan sonra hansı proseslər yaranmışdır? Bütün bunların səbəbi nə idi? Bu suallara cavab tapmaq çətindir. Ancaq dil canlı bir mənbə kimi bütün keçmiş proseslərin izlərini özündə saxlayır - həmin izlər və onların aşkar edilməsi belə suallara bu və ya digər dərəcədə cavab tapmağa yol qoyur.

Türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində baş verən bu dəyişikliklər, ilk növbədə dilin daxili təkamülün nəticəsində baş vermişdir. Bu təkamül o qədər güclü, o qədər təlatümlü olmuşdur ki, hətta, bütün mövcud qayda və normalar inkişafdan yayınmış, yeni bir inkişaf mərhələsi başlanmışdır.

¹ Вих. А. Б. Щербак. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, с. 110-120. М. Юсифов. Türk dillərində kök sözlərin fonotomorfologiyası. Gəncə, 1995, s. 16. М. Юсифов. Türkologiyaya giriş. Bakı, 2001, s. 110

¹ Вих. С. Е. Яхонтов. Древнекитайский язык. М. 1965, с. 34-35.

² Вих. Н. Н. Коротков, Ю. В. Рождественский, Г. П. Сердюченко, В. М. Сошнина. Китайский язык. М., 1961, с. 8-46.

Dillərin inkişafı barədə aparılan tədqiqatların təcrübəsi göstərir ki, dil strukturundakı intensiv dəyişmələrin başlıca səbəbi onun cəmiyyətdəki mövqeyi ilə mütənəsbidir. Belə ki, dilin cəmiyyətdə nüfuzu artdıqca, çoxaldıqca, yeniləşdikcə yeni-yeni informasiyaların verilməsinə tələbat da çoxalır. Dilin cəmiyyətdə mövqeyi gücləndikcə yeni anlayışlar yaranır. Bu informasiyaları və anlayışları ifadə etmək üçün yeni formaların meydana gəlməsinə zərurət yaranır. Belə bir şəraitdə dil zəruri informasiya və anlayışları bildirmək üçün iki mənbədən qidalana bilər. Bunlardan birincisi dilin öz daxili imkanları, ikincisi isə başqa dillərdən söz və ifadə vasitələrindən hazır şəkildə alınmasından ibarətdir. Lakin dilin özü cəmiyyətdə üstün mövqeyə və nüfuzla malik olduqda başqa dillərdən hazır şəkildə ifadə vasitələri almaq zərurət olmur. Bu halda dilin daxili potensialı genişlənir, dil strukturunda yeniləşmə, dəyişmə baş verir. Bu dəyişmələr nitq intensivliyi ilə tənzim edilir və yeni normalar yaranır. Türk dillərində vaxtı ilə belə bir proses baş verdiyindən köksözlülüyə məxsus formalarda global dəyişmələr baş vermişdir. Bu global dəyişmələrin bünövrəsi ilk növbədə xalqın ictimai həyatındakı fəal mövqeyi olmuşdur. Bu amil isə dilin müstəqil inkişaf perspektivlərinin daxilən canlandırılmasına səbəb olmuşdur. Müstəqillik hər bir dilin inkişaf bazasıdır, eyni zamanda, bu inkişafın münbit zəminidir. Xalqın fəal mövqeyi isə öz zamanında onun informasiya vasitəsi olan dilin fəal mövqeyini şərtləndirir.

Dilin ictimai həyatdakı fəal mövqeyinə mütənəsb olaraq, belə bir dövrdə türk dillərinin strukturunda ikinci, böyük dəyişikliklər mərhələsi başlanmışdır. Azərbaycan dilində bu mərhələləri səciyyələndirən vasitələr analitik quruluşlu dillərlə müqayisə edilə bilər. İkinci inkişaf mərhələsində, artıq, daxili dəyişmələr və tonallıq intensiv inkişafıla bağlı informasiya və anlayışların ifadə edilməsini ödəyə bilmir. Ona görə də söz yaradıcılığı və bunun ardınca da qrammatik əlaqələndirmələr öz əvvəlki hüdudlarından kənara çıxır. Söz tərkibinə şəkilçi funksiyalı köməkçi elementlər qoşulmaqla başlayır. Belə bir mərhələdə yeni informasiya və anlayışların verilməsinin zərurətinin qaydaya salınması prosesində artıq, izomorfik elementlər meydana çıxmağa başlayır. İlk dövrdə bərabər hüquqlu sözlər bir-biri ilə yanaşı yeni məna bildirməyə xidmət etmişdir.

Bir-birinə bərabər hüquqla birləşən elementlər dilçilikdə izomorfik modellər adlanır.¹

İzomorfik modellərin yaranması ilə bu tərkibə daxil olan vahidlərdən biri müstəqil söz hüququnu saxlayır, digəri isə şəkilçi mövqeyinə keçir. Məna bazası üçün hansı tərəf daha əsasdursa o tərəf söz hüququ, digər tərəf isə şəkilçi funksiyası daşıyır. Analitik dillərə xas olan əlamət kimi, ya birinci və ya ikinci element şəkilçi funksiyası bildirir. Azərbaycan dilində həmin elementlər tərkibində sait qoşalaşması olan vahidlərin yaranması ilə səciyyəvidir. Belə sözlərdə bir qayda olaraq, birinci tərkib hansı samit səslə bitirsə, ikinci tərkib də həmin samitlə başlanır. Belə bir norma analitik modellərdə ilkin formaları səciyyələndirir və xüsusi, analitik dillərə dair aparılan tədqiqatlarda tonallıqla müşayiət olunan qrup ahəngdarlığı adlandırılır.² Bu gün Azərbaycan dilində izləri qalan belə modellərə aid aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *çaqqal, doqquz, saqqız, halqa, hikkə, yeddi*.³ və s.

İzomorfik modellər formalaşarkən kök funksiyalı söz şəkilçi funksiyalı tərkiblə birlikdə yeni bir məna bildirməyə xidmət edir. Ona görə sonrakı mərhələlərdə kök hissə öz məna müstəqilliyini itirmişdir.

Azərbaycan dilində öz izlərini bu günə qədər qoruyub saxlayan analitik modellərin digər bir qrupunu birinci elementin şəkilçi funksiyası daşdığı vahidlər təşkil edir. Belə nümunələrin izlərini, başlıca olaraq, sifətlərin şiddətləndirilmə dərəcəsini əmələ gətirən vahidlərdə görmək olur. Məsələn, *qıpqırmızı, sapsarı, gömgöy, bomboz, yamyaşıl, qapqara, ağ, dümdüz, tərtaş, büsbütün* və s. kimi sifətlər buna nümunə ola bilər.

Birinci tərəf şəkilçi funksiyası bildiren analitik tipli vahidlərdə qrup ahəngdarlığının struktur norması əvvəlkindən fərqlənir. Belə ki, əvvəlki modellərdə qrup ahəngdarlığı samit qoşalığı

¹ Вах. Г. Рамстедт. Введение в алтайское языкознание. М., 1957, с. 27-29; Н. А. Баскаков. Историко-топологическая морфология тюркских языков. М., 1979, с. 73-76; Г. Е. Корнилов. Имитативы в чувашском языке. Чебоксары. 1984., с. 92

² Вах. В. К. Журавлев. Формирование группового сингармонизма в прославянском языке. М., 1967., с. 45.

³ Əlavə məlumat üçün bax: M. Yusifov. Türk dillərində kök sözlərin fonomorfologiyası. Gəncə, 1995., s. 53-55.

timsalında kök-şəkilçi hədudunda baş verirdisə, burada başlanğıc tərkib hissəsinin ilk elementi ilə ikinci tərkib hissənin ilk elementi eyniləşir.

Azərbaycan dilçiliyində sifətin şiddətləndirmə dərəcəsinin şərhilə əlaqədar irəli sürülən fikirlərdə həmin modelin analitik forma olması xüsusilə, diqqəti cəlb edir.¹

Türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində analitik izlər çox də zəngin deyildir. Bu o deməkdir ki, ən qədim dövrlərdə türk dilləri icimai həyatda olduqca fəal mövqe tutmuş, ona görə də intensiv şəkildə artan və çoxalan informasiya və anlayışlar analitik üsulla yaranan vahidlərin hesabına ödənilə bilməmişdir. Dil daim yeni anlayışları ifadə etmək üçün yeni struktur dəyişmələrin axtarışında olmuş, nitq isə yeni normaların bərqərar olmasını təmin etmişdir. Türk dilləri, beləliklə, öz struktur inkişafında daha yeni bir mərhələyə qədəm qoymuşdur. Bu mərhələ türk dilləri üçün istər söz yaradıcılığı prosesini və istərsə də qrammatik əlaqələri tənzim edə bilən sonşəkilçili sistemdən ibarət olmuşdur. Sonşəkilçili sistem türk dillərində aqlütinasiyalı quruluşun yaranmasını təmin etmişdir. Bu sistemdə söz yaradıcılığı üçün az sözdən şəkilçi vasitəsi ilə daha çox söz yaradılması prinsipi başlıca yer tutur. Azərbaycan dilində sonşəkilçili sistem çox zəngin bir inkişaf mərhələsi keçmişdir. Belə ki, qrammatik əlaqələrin yaranması üçün isimlərdə dörd kateqoriya (kəmiyyət, mənsubiyyət, hal, xəbərlilik), fəllərdə isə üç kateqoriya (inkarlıq, zaman, şəxs) şəkilçiləri formalaşmışdır. Söz yaradıcılığı prosesində bir söz kökünə ardıcılıq qaydası üzrə altı qrup şəkilçi daxil ola bilər.

Türk dillərinə aqlütinasiyalı sistem birbaşa daxil olmamışdır. Bu sistem türk dillərində mərhələ-mərhələ inkişaf edərək özünün zəngin ənənələrini yaratmışdır.

Azərbaycan dilində aqlütinasiya mərhələsinin formalaşmasını üç dövr üzrə xarakterizə etmək mümkündür.

Birinci dövr. Birinci dövrdə birhecalı sözlərin sonuna bir şəkilçi elementinin əlavə olunması səciyyəvidir. Söz kökü sonuna şəkilçi elementi kimi, bir qayda olaraq samit qoşulur. Belə

sözlər, adətən, birhecalı vahidlər kimi formalaşır. Bunların ən ilkin birhecalı köklərdən fərqi budur ki, ən ilkin birhecalı kök sözlərin sonu quruluşa görə bir samitlə bitir. Aqlütinasiya mərhələsinin birinci dövrü üçün səciyyəvi olan sözlərin sonuna isə iki samit iştirak edir. Bu o deməkdir ki, təkhecalı sözün sonuna ikinci samit qoşulursa, bu struktur ən ilkin sayıla bilməz. Həmçinin, sonuncu element, artıq, şəkilçiləşmə prosesinin başlanğıcı mərhələsinə aid sözyaratma funksiyası daşıyır. Məsələn, *bark, sər, çirk, dart, köks, qırx, dörd, görk, yurt, dürt, sürt, qurd, alt, üst, ölç, art, ər, arx, ört* kimi vahidlər bu qəbildəndir. Müasir türk dillərinin bəzi nümunələrində və eləcə də Azərbaycan dilinin yerli şivələrində həmin sözlərin müəyyən qisminə məxsus elə variantlarına rast gəlmək olur ki, onlarda sonuncu şəkilçi elementi bir samitlə yox, sait və samitlə ifadə olunur. Məsələn, *bərk-bərik, qırx-qırış, çirk-çirik, köks-köküş, ölç-ölüş, arx-arış, turş-turuş* və s. kimi variantlar bu cəhətdən səciyyəvidir. Bu o deməkdir ki, sözün sonuna qoşulan şəkilçi vasitəsi nitqin intensivliyindən asılı olaraq sonrakı mərhələlərdə sait elementini itirmiş və tək qalan sait elementi söz kökünə sıxlaşmışdır. Beləliklə, ilkin dövrdə ikihecalı formada yarana bilən formalar yəni-dən birhecalı vahidlər kimi işlənib sabit normaya düşmüşlər. Şəkilçinin bu qayda üzrə söz kökünə sıxlaşması prosesi dilçilikdə *fuziya* hadisəsi kimi qeydə alınmışdır.¹

Şəkilçilərin söz kökünə sıxlaşması bir tərəfdən ilkin dövrdə çox elementli formaların daha asan formalara çevrilməsi prosesi ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən, köksözlülük mərhələsinə məxsus norma və tələblərin hələ də qaldığını göstərir. Dildə yeniləşməyə, yeni atributların yaranmasına çox güclü bir meyil yaranmışdır. Nitq dil strukturuna öz təsirini göstərərək yeni normalar yaradılmasını şərtləndirir.

İkinci dövr. İkinci dövr üçün səciyyəvi əlamət budur ki, artıq aqlütinasiya mərhələsi öz gücünü göstərir. Kök və şəkilçi hissələri özlərinin struktur müstəqilliyini saxlaya bilər. Lakin kök ayrılıqda mənə müstəqilliyini, şəkilçi isə şəkilçi funksiyası-

¹ Bax, M. Hüseynzadə. *Müasir Azərbaycan dili*. Bakı, 1983, s. 91;

Q. Dəmirçizadə. *Sifət-Azərbaycan dilinə dair tədqiqatlar*. Bakı, 1976, s. 130.

nı saxlayır. Hər iki tərkib birlikdə vahid məna ifadəsinə xidmət edir. Bu cür sözlər qrupuna aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar: *sarsaq, axsaq, qursaq, dirsək, qurşaq, alçaq, quyruq, buyruq, qışqır, hayqır, qaysaq, seyrək, dırnaq, böyrək, seyrək* və s.

Quruluşu tonallıqla müşayiət edilən sözlərdən bunların fərqi odur ki, bu sözlərdə şəkilçi hissə ilə kök hissə arasında söz kökünə və şəkilçiyə məxsus başlanğıc elementlərin ahəngdarlığı müşahidə edilmir. Bu dövrdə, artıq, şəkilçilərin sözyaratma imkanları genişləndiyi üçün eyni şəkilçi bir neçə sözə müstəqil şəkildə qoşula bilər.

Şəkilçilərin funksionallıq baxımından imkanları ikinci dövrdə xüsusilə, genişlənir. Belə ki, bir söz kökünə bir şəkilçidən başqa ikinci şəkilçi də qoşula bilər. Lakin söz kökünə iki şəkilçinin qoşulmaq imkanları yarımsa da burada nə kökün, nə də şəkilçilərin tam məna və funksional müstəqilliyi mühafizə edilmir. Bir kök və iki şəkilçi birlikdə yalnız bir kök söz kimi işlənərək vahid bir məna bildirir. Bu o deməkdir ki, aqlütinasiya dövründə, hətta, dilin şəkilçililiyə meyli nə qədər üstün olsa belə köksözlülük mərhələsinin cazibəsi öz təsirini göstərir. Niti isə çoxelementlilikdən az elementliliyə, mürəkkəblikdən sadəliyə meyilli olduğu üçün yeni normanı tənzim edir. Çoxhecalı söz funksiya etibarı ilə təkhecalı sözün funksiyasına bərabər bir funksiya daşıyır. Belə vahidlərin izlərini aşağıdakı kimi sözlərdə müşahidə etmək olur: *qasırga, qabırğa, düşərgə, əsirgə, süpürgə, yuxarı, dışarı, aşağı, dəyirman, yumurta, çığırtma, qurbağa, tısbağa* və s.

Üçüncü dövr. Üçüncü dövr aqlütinasiyanın güclü inkişafı dövrüdür. Bu dövrdə şəkilçilərin funksionallığı artır. Ona görə də üçhecalı sözə əlavə edilən şəkilçi öz funksionallığını saxlayır, həm də funksional cəhətdən inkişaf etmiş şəkilçilər, hətta, məna müstəqilliyini saxlayan sözə də əlavə edilə bilər. Məsələn, üçhecalı quruluşla malik olan və mənaca bir vahid kimi işlənən sözlərə müstəqil funksionallıq daşıyan şəkilçi əlavə olunmaqla aşağıdakı kimi sözlər düzəlir: *qabırğa-qabırğalı, süpürgə-süpürgəçi, dəyirman-dəyirmançı, qasırga-qasırgalı, yumurta-yumurtalıq* və s.

Məna müstəqilliyini saxlayan birhecalı sözlərə isə funksional müstəqilliyə malik olan ayrı-ayrı müvafiq şəkilçilər qoşula bilər: *yağ-yağlı, yağsız, çay-çaylaq, buz-buzluq, buz-buzlaq, gör-görüş, gör-görkəm* və s.

Aqlütinasiyanın güclü inkişaf etdiyi müasir dövrdə, hətta bir sözə müəyyən ardıcılıqla altıya qədər şəkilçi əlavə oluna bilər: *yağ-yağlı, ot-otluq, çöl-çöllük, qoyun-qoyunçuluq, yaz-yazıçılıq, çək-çəkindiricilik, yağ-yağsızlaşdırıcılıq, duy-duyğusuzlaşdırıcılıq*. Üçüncü dövrdə bir kökə çox şəkilçi qoşulması sadə formaların mürəkkəbləşməsi kimi qəbul edilməlidir. Çünki bu dövrdə həm sözlər, həm də şəkilçilər müstəqil vahidlər olur. Onlar müstəqil olaraq asanlıqla tərkib hissələrinə bölünür, sadələşir və öz müstəqilliyini də saxlayır.

Türk dillərində və eləcə də Azərbaycan dilində belə bir inkişaf prosesi baş verdiyi halda, bütün başqa dillərin hamısında buna uyğun dəyişmə baş verməsi müşahidə edilmir. Bunun başlıca səbəbi ondan ibarətdir ki, hər bir dil və onun cəmiyyəti tarixi proseslərdə eyni ictimai hadisələrlə üzləşməmişdir. Xalqların tarixində baş verən hadisələr onların həyatında müxtəlif-müxtəlif əks-sədalar doğurur. Bu hadisələr xalqları ya irəliyə aparır, ya müəyyən təzyiq və təsirlərə məruz qoyur və ya onları uzun müddət ərzində ciddi təhlükələrdən, təzyiq və təsirlərdən uzaq saxlayır. Türk xalqlarının həyatında tarixən bir çox dəyişmələr baş vermişdir. Türk xalqları tarixin müəyyən məqamlarında çox coşqun və təlatümlü bir həyat dövrü yaşamış, öz sərhədlərini Şərqdən-Qərbə, Cənubdan-Şimala doğru genişləndirmişdir. Bu gün türk xalqlarının məskun olduqları geniş və böyük coğrafi əraziləri təsəvvürümüzə gətirək onların həmin ərazilərə təsadüfi düşmədiyini anlamaq çox da çətin olmaz. Şübhəsiz ki, bu yayılma və genişlənmə prosesində Azərbaycan etnosunun da öz payı olmuşdur.

Ümumtürk birliyinin tarixdəki belə bir fəal mövqeyi, şübhəsiz ki, dilin inkişafına, xüsusən, onun struktur dəyişmələrinə öz köklü təsirini göstərmişdir. Bununla da türk dilləri ailəsində çox intensiv dəyişmələr baş vermişdir.

Demək olmaz ki, başqa xalqların həyatında global dəyişmələr baş verməmişdir. Məsələn, köksözlülük quruluşunu indiyədək qoruyub saxlayan Çin və Koreya dilləri barədə belə bir mülahizə irəli sürmək mümkündür ki, bu dillərin mənsub olduğu xalqlar, uzun əsrlər boyu öz ölkələri hüdüdunda inkişaf etmiş, zaman-zaman özlərinin milli-etnik, mədəni-məişət ənənələrini, o cümlədən dil ənənələrini qoruyub saxlamış və onları vahid bünövrə üzrə zənginləşdirmişlər. Ona görə də bu gün başqa dillər kimi, öz qədim strukturunu saxlayan köksözlü dillər dünyadakı ən zəruri informasiya və anlayışların ifadəsində və çatdırılmasında özünəməxsus fəallıq nümayiş etdirirlər.

Daxili dəyişmələr, sözsüz ki, analitik dillərin quruluşunda da baş vermiş, ancaq həmin dillərdə bu struktur sabitləşərək öz ənənələrini zənginləşdir-mişdir. Analitik sistemli dillər, müasir dövrdə demək olar ki, ən başlıca informasiya bazasını təşkil edir.

Dillərin strukturunda baş verən dəyişmələrin təhlili bizi o nəticəyə gətirib çıxarmır ki, bütün dillərin inkişaf yolu köksözlülükdən analitizmə və nəhayət sintetizmə doğru. Bu fikri heç nə ilə sübut etmək mümkün deyildir. Məsələ burasındadır ki, hər hansı dil öz quruluşu bazasında zəngin ənənələr qazanmağa qabildir. Həmin ənənələr mövcud informasiyaları və anlayışları özünəməxsus intensivliklə çatdıraraq, yeni anlayışlar üçün öz daxili strukturunda potensial baza yarada bilirsə həmin dillərin quruluşunda dəyişiklik baş verəcəyini iddia etmək boş bir mülahizə olar. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, heç bir dil ən ilkin mərhələsində bugünkü quruluşda olmamışdır. Onların struktur cəhətdən formalaşmasında, inkişaf etməsində və özünəməxsus ənənələr qazanmasında tarixi, sosial, siyasi hadisələrin, mədəni-məişət proseslərinin çox mühüm rolu olmuşdur.

Azərbaycan dilinin quruluşuna gəlincə onu deməyə haqqımız vardır ki, bu dilin yeni anlayış və informasiyalar üçün tarixən qazanılmış, formalaşmış və sabitləşmiş çox əlverişli texniki imkanları vardır. Bu imkanlar onunla səciyyəvidir ki, Azərbaycan dilində yeni söz yaradıcılığı üçün çox sözlərin tələb olunması şərt deyildir. Bu dildə az sözlə çoxlu anlayışlar bildirilə bilər. Elə buna görə də Azərbaycan dilini öyrənərkən başqa dillərə nisbətən az sözü bilməklə kifayətlənmək olur. Məsələn, Azərbaycan dilində 500-600 söz bilməklə kifayət edərkən, bu dildə sərbəst fikir ifadə etmək imkanları əldə olunsun. Bundan əlavə, Azərbaycan dilində ismə və felə aid xüsusi qrammatik kateqoriyaların mövcudluğu bu dildə konkret ifadə

imkanlarının əldə edilməsinə şərait yaradır. Ümumilikdə, Azərbaycan dilinin daxili quruluşuna və konkret qrammatik kateqoriya əlamətlərinə malik olması bu dildə bütün texniki imkanların reallaşdırılmasına hər cür əlverişli imkanlar yaradır.

Bu gün Azərbaycan dilinin müstəqil dövlətçilik zəminindəki fəaliyyəti yeni informasiya və anlayışlarla daha intensiv şəkildə zənginləşəcəyinə və inkişaf edəcəyinə çox mühüm bir təminat yaradır.

Azərbaycan dilinin daxili quruluşu ilə əlaqədar aşağıdakı kimi ümumi nəticələrə gəlmək olar:

1. Dillərin inkişafı, zənginləşməsi və özünəməxsus ənənələr qazanması tarixi, sosial, siyasi hadisələrlə, eləcə də xalqların etnik, mədəni, məişət həyatı ilə bilavasitə bağlıdır.

2. Dillərin öz struktur bazasında ənənələr qazanaraq zənginləşməsi üçün münbit şərait müstəqil dövlətçilik zəminindən ibarətdir.

3. Dil müstəqil dövlətçilik bazasına söykəndikdə onun nüfuzu və təsir qüvvəsi artır. Nüfuzlu dil daim başqa dillərə təsir göstərir, daha geniş informasiyalar bildirir. Dil dövlətçiliyə əsaslanmadıqda onun nüfuzu azalır, ona təzyiq və təsirlər çoxalır, informasiya əhatəsi daralır.

4. Dillərdə sosial, siyasi, tarixi hadisələrə uyğun olaraq informasiya intensivliyi artdıqca onun strukturunda müəyyən dəyişmələrin baş verməsi istisnaq təşkil etmir. Lakin struktur dəyişmələri bütün məqamlarda baş verə bilmir. Struktur dəyişməsi o zaman baş verə bilər ki, intensiv şəkildə artan informasiya qarşısında dil strukturunu münasib təminat yaratmasın. Bu zaman dil strukturunu zəruri dəyişmələrə məruz qalır.

5. Dil strukturunu intensiv anlayışların ifadə olunmasında çevik bir vasitə olan nitq ilə dəyişmələrə uğrayır. Lakin nitq anlayışları ixtiyari bir məcraya yönəlmir. Əksinə, köhnə struktur pozub yeni normalar əmələ gətirir.

6. Nitqin təsiri ilə dil strukturunda o zaman köklü dəyişmə baş verir ki, həmin struktur yeni informasiya və anlayışları heç cür özündə sığışdıra bilmir. Ancaq dilin müəyyən sabit strukturunu yaranıqdan sonra, geniş anlayışları bildirmək üçün onda potensial imkanlar əmələ gəldikdən sonra yeni informasiyalar və anlayışlar dildə zənginləşmənin xüsusi çəkisini artırmağa başlayır.

7. Dildə daxili potensial yeni anlayış və informasiyaları qəbul edəcəyi təqdirdə nitq vasitəsi ilə dəyişmələr dil quruluşuna çevik yox, təcili yox, uzun zamanlar ərzində təsir edir. Bu təsir zamanı isə bütöv struktur yox, müəyyən elementlər dəyişə bilər. Belə dəyişmələr isə bilavasitə nitqin özü tərəfindən dildə yeni normalaşma kimi qəbul edilir.

8. Dildəki normalaşma prosesi daim dil strukturu ilə şifahi nitq arasındakı əlaqələrin çevik və intensiv təsiri əsasında qaydaya düşür, cılalanır və sabitləşir.

2. Klassik dövrdə dil strukturu və norma

Azərbaycan xalqının həyatında tarixən baş vermiş coşqun və təlatümlü hadisələr dil strukturunda nitq prosesi ilə tənzim olunan ciddi və intensiv dəyişmələrin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Lakin tarixin sonrakı dövrlərində coşqun və təlatümlü hadisələr səngiməmiş, zaman-zaman durğunlaşmış və hətta müəyyən mərhələlərdə tənəzzülə çevrilmişdir. Bu isə cəmiyyətin ictimai həyatında, o cümlədən, dil proseslərində də özünün əks nəticələrini göstərmişdir. Həmin proseslər nəticəsində, şübhəsiz, dil strukturunda heç bir dəyişmə baş verməmişdir. Yəni dil strukturu ictimai həyat proseslərində baş verən tənəzzüldən heç bir ziyan çəkməmişdir. Çünki həmin struktur möhkəm bazaya və sabitləşmiş bir mexanizmə malik olmuşdur. Məhz tarixlərin dolanbac yollarında təzyiq və təsirlərə dözərək özünün sabitliyini qoruyub saxlayan bu aqlütinasiya mexanizmi Azərbaycan dilinin qazandığı ən böyük uğurlardan və nailiyyətlərdən biri olmuşdur. Bunula belə, Azərbaycan dili tarixən elə güclü təsir və təzyiqlərə məruz qalmışdır ki, hətta, eradan sonrakı birinci minillik dövründə bilavasitə Azərbaycan dilinə məxsus yazılı nümunələr saxlanıb qalmamışdır. Birinci minilliyə məxsus yeganə yazılı mənbə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarından ibarətdir. Dastanlardan göründüyü kimi, hələ onun yazıya alındığı dövrlərdə Azərbaycan dili zəngin, lakonik, güclü təsvir vasitələrinə, ədəbi-bədii ənənələrə malik olmuşdur. Ancaq qədim tarix özündə bir çox dünya sirlərini gizlətdiyi kimi, Azərbaycan xalqına məxsus milli, mədəni sərvətləri, elmi nailiyyətləri qoynunda saxlayıb gələcək nəsillərə verilməsində öz səxavətini əsirgəmişdir. Nə etmək olar? Tarixin öz qanunları, öz sir-

ləri var, dilin isə öz qanunları. Dil tarixdən fərqli olaraq özünün ən qədim nümunələrini, onların izlərini daha etibarlı qoruyub saxlayır və nəsillərə çatdırmaqda xəsislik etmir. Buna görə də dil elementlərinin mövcudluğu ilə onun keçmişi barədə fikir söylənilməsi kimi, qədim tarixlərin sirləri də dil vasitəsi ilə öyrənilir, dil açarı ilə açılır.

«Kitabi - Dədə Qorqud» dastanlarının özü də uzun zamanlar ərzində xalqın istifadəsindən kənarda qalmış, onun malına çevrilməkdən uzaq olmuşdur. Ona görə də bu dastanın dilindəki bəzi sözlər və eləcə də qrammatik vasitələr zaman-zaman unudulub köhnəlmişdir. Lakin «Kitabi-Dədə Qorqud» dilinin tədqiqi və təhlili təcrübəsi göstərir ki, bu abidənin dilində normalaşma üçün vacib olan iki mühüm cəhət üzvi surətdə birləşir. Bunlar şifahi nitqlə yazılı dilin vəhdətindən ibarətdir. «Kitabi-Dədə Qorqud»un dili şifahi nitqə məxsus çox güclü və lakonik ifadələrlə zəngindir. Nitq vahidlərinin bu cür ardıcılığı, paralelliyi və poetik xüsusiyyətləri şifahi nitqin uzunmüddətli ənənələrinin təəcəssümü kimi özünü göstərir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dilinə məxsus ənənələr əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, hələ aqlütinativlik mərhələsinin qədim dövrlərində Azərbaycan dilinin daxili imkanları çox güclü olmuş, bu imkanlar vasitəsi ilə olduqca lakonik, təsirli, məntiqli sintaktik formalar meydana gəlmişdir. Qədim dövrlərdən bu günümüzədək gəlib çıxan bu dastanda aqlütinativlik dövrünün bəhrəsi olan zəngin ifadə vasitələri məhz yazı vasitəsi ilə qorunub saxlanmışdır. Dastanda şifahi nitq ənənələrinin bariz təəcəssümü kimi sintaktik vasitələrin ardıcılığı, paralelliyi çox güclü bir poetizm əmələ gətirir. Bu isə hadisə və obrazların daha canlı ifadəsinin əsasını təşkil edir. «Kitabi- Dədə Qorqud»da hadisələri təsvir edən bütün mətnlər poetik bir zəmin üzərində qurulmuşdur. Belə ki, dastanların nəsr dilində daimi və ardıcıl bir poetizm müşahidə olunur. Poetik üsulla ifadə olunan hadisə və obrazlar, öz təsir gücü ilə zamanın bütün keçməklərini arxada qoyaraq, daha yaddaqalan olur. Nəslə poetikanın vəhdəti, şübhəsiz, Azərbaycan dilinin ən qədim ifadə vasitələrinin başlıca xüsusiyyətlərindən biri kimi özünü göstərir. Dastanın mətnindəki hər bir nümunədə bu səciyyəvi xüsusiyyəti görmək olur. Məsəl üçün aşağıdakıları nəzərdən keçirmək oxucuda tam bir təəvvür ya-

rada bilər: 1. Babam at səyirdişimə baxsın, 2. Cıvansın, 3. Ox atışma baxsın, 4. Güvənsin, 5. Qılınç çalışma baxsın, 6. Sevinisin der idi (KDQ, 24). 1. Yerindən uru durğıl 2. Ala çadırın yer üzünə dikdir gil. 3. Atdan aygır, dəvədən buğra, qoyundan qoç oldürgil 4. İç Oğuzun, Daş oğuzun bəylərin üstünə yığnaq etgil 5. Ac görsən doyurğıl. 6. Yalınçıq görsən donat qıl 7. Borcluyu borcundan qurtargil (KTQ, 21). 1. Ünüm ünlən, bəylər. 2. Sözümlə dinlən bəylər. 3. Yata-yata yanımsız ağrıdı. 4. Dura-dura belimiz qurudu 5. Yürüleyim a bəylər! 6. Av avayalım, 7. Quş quşlayalım, 8. Sığın, keyik yığalım, 9. Qayıdalım, otağımızı düşəlim 10. Yeyəlim, içəlim, yığalım xoş keçəlim!

«Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində şəkilçiləşmə prosesinin qədim izləri mühafizə edilmişdir. Məsələn, qəti gələcək zaman şəkilçisinin *-a, -ə(-ya, -yə)* formasının saxlanması səciyyəvi cəhətlərdən biridir: Axır zamanda xanlıq geri Qayıya *dəgə*, kim-sənə əllərindən *almıya*, axır zaman olub qiyamət qopunca («Kitabi-Dədə Qorqud», Bakı, 1978, s. 14).

Burada *dəgə* və *almıya* sözlərinin sonundakı *-ə*, və *-ya* elementləri gələcək zaman bildiren şəkilçi vasitələridir. Gələcək zamanın bildirilməsi üçün həmin vasitələrdən istifadə olunmasına müasir Şimali Qafqaz türk dillərində də rast gəlmək olur.¹

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində fel zamanlarının mürəkkəb yolla ifadəsi də xüsusi yer tutur. Bu üsul, tarixən türk dillərində baş vermiş analitizmin izlərinin göstəricisi kimi qiymətləndirilə bilər. Fel zamanlarının analitik ifadə vasitəsini mühafizə edən nümunələrə aid aşağıdakıları misal göstərmək olar:

Bir yigidin Qaradağ yumrusunca malı olsa, *yığar durur*, tələb eylər, nəsibindən artığın (xanım), yeyə bilməz (KDQ, 14); Gəlib meydanın ortasında *qoyu verdilər* (KDQ, 22); Buğayı *qoyu verdilər*, oğlançılara «qaç» dedilər (KDQ, 22); Çağırdılar, dədəm Qorqud *gəlir oldu* (KDQ, 22); Quş uçurub, av avlayıb oğlunu (qafilicə) oxlayıb *öldürə görgil* (KDQ, 24); Böylə de-

gəc, xanım, ol namərdlərin yigirmisi dəxi *çıxa gəldi* və bir qu onlar dəxi gətirdilər. (KDQ, 23); Atın çilovsun döndərdi, ordu-suna *kəbir oldu* (KDQ, 25); Oğlan ata minir, qılınç *qurşanar oldu* (KDQ, 27) Av avlar, quş quşlar oldu (KDQ, 27); Bədöy ata minib oğlanlığını istəyi *getdi* (KDQ, 26); Gərək məni (sonra) öldürün, gərək dirgürün, *qoyu verin!* – dedi. (KDQ, 28); Yumruğumda gəlbınan şahin mənim quşumu *alır gördüm*; göydən ildırım ağban evim üzərinə *şağır gördüm*. Düm qara pusarıq ordumun üzərinə *tökülü gördüm*; Quduz qurdlar evimi *dələr gördüm*. Qara dəvə ənsəmdən *qavrar gördüm*, uzanıban gözümlə *örtər gördüm* (KDQ, 34) Gecədən bir quzu *bişirib durdum* (KDQ, 37); Çobanı bir (qaba) ağaca sara-sara möhkəm bağladı, atlandı *yürüyü verdi* (KDQ, 37);

Buradakı *yığar, durur qoyu verdilər, gəlir oldu, öldürə görgil, çıxa gəldi, qurşanar oldu, istəyi getdi, alır gördüm, şağır gördüm, tökülü gördüm, dələr gördüm, qavrar gördüm, örtər gördüm, bişirib durdum, yürüyü verdi* birləşmələri fel zamanlarının mürəkkəb yolla ifadə edilməsi vasitələridir. Azərbaycan dilində, əsasən şifahi nitq prosesində fel zamanlarının analitik ifadə formasının izlərinə rast gəlmək olur. Bunlar əsasən, *ağzı açıla qaldı, gəldim deyib durur, mən gedər oldum, sən gedəsi oldun* və s. kimi ifadələrdə işlədilir.

Türk dillərinin bəzilərində isə, xüsusən, Şimal-Şərq türk dillərində – özbək, qazax, uyğur, qırğız, qaraqalpaq dillərində, Şimal-Qərb dillərində – tatar, başqırd, karaim, çuvaş dillərində və s. daha çox rast gəlmək mümkündür¹.

Azərbaycan dilində qrammatik formaların analitik variantları müasir normalıq üçün səciyyəvi deyildir. Bu o deməkdir ki, Azərbaycan dilində analitizm quruluşu zəngin ənənələrlə öz izlərini saxlayır.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında bu günümüz üçün köhnəlmiş bir sıra sözlər də mövcuddur. Məsələn köllük (çevik), bunalmaq (bükülmək), yəxni (qovurma), simiz (kök, yağlı), qarındaş (qardaş), əsən (sağ), yazı (çöl), kəpənək (yapıncı), ün (səs), şeşmək (açmaq), yağı (düşmə), qıvanmaq (fərhəhlənmək),

¹ Bax: M. Yusifov. *Türkologiyaya giriş*. Bakı, 2001, s. 366–376.

¹ Bax: M. Yusifov. *Türkologiyaya giriş*. Bakı, 2001, s. 267–287; 328–340.

ayıtmaq (demək), qulalamaq (xəbərləmək), ulalur (böyüyür), qılavuz (bələdçi), sayru (xəstə), tanıq (şahid), oxumaq (çağırmaq), sancaq (bayraq) və s. kimi sözlər bu qəbildəndir.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları Azərbaycan dilinin uzun dövrlər ərzində formalaşması prosesinin tarixi bir örnevidir. Burada dil lakonizmi güclüdür. Bu lakonizmdə həm köksözlülüyün, həm analitizmin və həm də aqlütinativliyin ən bariz ənənələri ümumiləşmişdir. Ən əsas cəhət isə budur ki, «Kitabi-Dədə Qorqud»da yazılı dil ilə şifahi nitqin qovuşması təcəssüm olunur. Bu isə Dədə Qorqud dövründə Azərbaycan dilinin xüsusi bir poetizmlə zənginləşmiş mükəmməl normaya malik olduğunu göstərir. Prezident Heydər Əliyevin «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının 1300 illiyi haqqında 20 aprel 1997-ci il fərmanı bu dastanın dil, etnoqrafik, tarix, mədəniyyət, sosiologiya, milli-mənəvi keyfiyyətlərimiz və azərbaycançılıq atributlarının ən vacib problemlərinin öyrənilməsi baxımından çox mühüm tarixi bir əhəmiyyət daşıyır. Dastanın dilinin öyrənilməsi müstəqillik dövründə ana dilimizin inkişaf perspektivlərinin və norma əsasının arqumentləşdirilməsi baxımından çox böyük əhəmiyyət daşıyır.

«Kitabi-Dədə Qorqud» zamanından keçən İzzəddin Həsənoğlu qədərki (XIII əsr) bir dövr ərzində Azərbaycan dilində yaranmış başqa bir yazılı nümunə hələlik əldə edilməmişdir. Şübhəsiz, XI əsrdə əslən uyğur olan Mahmud Kaşğarının «Divani-Lügəti-türki» adlı monumental əsəri təkcə uyğur abidəsi olmaqla məhdudlaşmır. Bu kitabda, eləcə də türk xalqlarının məskun olduğu yerlərdə yaranan «Oğuznamə»lərdə toplanmış nümunələr türk dillərindən biri kimi Azərbaycan dilinin də daxili quruluşunu əks etdirir.

Lakin konkret olaraq Azərbaycan məkanında yaranmış yazılı nümunələrdən ən başlıcası kimi, XIII əsrdə yaşamış İzzəddin Həsənoğlunun «Aparı könlümü...» başlıqlı qəzəlini göstərmək olar.

Qəzəlin sözlərindən görünür ki, Azərbaycan dilində ta Dədə Qorqud dövründən tutmuş Həsənoğluya kimi, yazılı və şifahi qollar arasında kəskin bir ayrılıq baş vermişdir. Burada çoxlu ərəb-fars tərkibləri və formaları işlədilir. Odur ki, həmin dil o zamanın bütün dil daşıyıcıları üçün də anlaşıqlı ola bilməz-

di. Qəzəlin dilində çoxlu ərəb-fars vasitələrinin olması onunla bağlı idi ki, artıq, islamlaşmadan sonra Azərbaycan dilinə ərəb sözləri istənilən qaydada, ixtiyari şəkildə dolmaqda idi. Digər tərəfdən şer, qəzəl dili uzun illər ərzində özünün yaratdığı xüsusi tərkiblərlə ənənəvi qayda üzrə Azərbaycan şerinə də daxil olurdu. Beləliklə, ötən əsrlər boyu yazı ilə nitq arasındakı fərqlər çoxaldıqca ümumi normalaşma da öz nüfuzunu itirməyə başlamışdır. Əslində isə danışiq dili elə öz ənənələri ilə davam etmiş, mövcud normalarını yaşatmışdır. Yazılı dilin səmti isə başqa bir məcraya yönəlmişdir. Bir məsələni də nəzərə almaq lazımdır ki, danışiq dili normaları yazılı dildən ayrıldıqca daha çox sərbəstliyə meyl etmiş və ayrı-ayrı regionlarda yeni nitq fərqlərinin baş verməsi və dirçəlməsinə səbəb olmuşdur. Yazılı dildə də vahid normalar pozulduğuna görə hər bir yazıçı, şair və ya mütəfəkkirlərin özünün ixtiyari istifadəsi əsasında fərdi üslublar yaranmağa başlamışdı. Bununla belə, klassik dövrün dilində standartlaşmış ərəb-fars tərkiblərindən istifadə bir qayda halını alırdısa da hər bir üslubun bünövrəsində Azərbaycan dilinin canlı nitq üslubunu seçiyələndirən dil mexanizmi dayanırdı. Bu cəhətdən, elə Həsənoğlunun qəzəlinin özü klassik bir nümunə təsiri bağışlayır. Qəzəlin aşağıdakı beytlərini nəzərdən keçirməklə bu bərədəki təəvvürü və təəssüratı bir daha konkretləşdirmək olar.

Aparı könlümü bir xoş qəməz üz canfəza dilbər
Nə dilbər, dilbəri-şahid, nə şahid, şahidi-sərvər

Mən ölsəm sən büti-şəngül sürəhi, eyləmə, qül-qül
Nə qül-qül, qül-qülü-badə, nə badə, badəyi-əhmər.

Başımdan getmədi hərgiz sənənlə içdiyim badə,
Nə badə, badəyi-məsti, nə məsti, məstiyi-sağər.

Şəha, şirin sözün qılır Misirdə bir zaman kasid
Nə kasid, kasidi-qiyəmet, nə qiyəmet, qiyəti-şəkkər.

Tutuşmayınca dər atəş bəliməz xisləti-ənber,
Nə ənber, ənberə-suziş, nə suziş, suzişi-məcmər.

Əzəldə canım içində yazıldı surəti-məni,
Nə məni, məniyi-surət, nə surət, surəti-dəftər.

Həsənoğlu sənə gərçi, duaçındır, vəli, sadıq,
Nə sadıq, sadıqı-bəndə, nə bəndə, bəndeyi-çəkər.

Qəzəldə ərəb-fars söz və tərkibləri nə qədər üstünlük təşkil etsə də inkar etmək olmaz ki, «apardı könlümü», «mən öl-səm», «başından getmədi», «şirin sözün qılır», «canım içində yazıldı», «Həsənoğlu sənə duaçındır» ifadələri Azərbaycan dilinin canlı danışıq üslubunu səciyyəvləndirən ifadə vasitələrindən ibarətdir.

Eyni zamanda, qəzəldə dil quruluşu, onun daxili mexanizmi aqlütinasiya sisteminə əsaslandığı kimi, istər-istəməz, nitqin min illər boyu qazandığı ənənələr də burada özünü bariz şəkildə təcəssüm etdirir. Xüsusən, qəzəlin hər beytinin ikinci misrasında yanaşan və təkrarlanan formalar türk dillərinə, eləcə də Azərbaycan dilinə məxsus köksözlülük və analitizm elementlərinin izlərini yaşadır. Bunlar nə ərəb dili təsiridir, nə də fars dili standartları.

İkinci misralar həmin forma ilə birinci misralardakı fikri qüvvətləndirir, təsdiqləyir, lakonikləşdirir, onun emosional təsirini qat-qat artırır. Məsələn, birinci beytin birinci misrasında deyilir:

Apardı gönlümü bir xoş qəməz üz canfəza dilbər (könlümü xoş, qəməz (ay) üzlü bir qəlboxşayan dilbər (gözəl) apardı).

İkinci misrada bu fikri təsdiqləmək, qüvvətləndirmək, təsirili etmək üçün sözlər sanki yanaşı və təkrar deyilir. Burada təkrar və yanaşı ifadələr canlı danışıq dilində **necə** mənəşi qazanmış **nə** ədatı vasitəsi ilə əlaqələndirilir. Belə ki, ikinci misra, birincinin qüvvətləndiricisi olaraq, aşağıdakı kimi başa düşülür:

Nə dilbər, dilbəri-şahid, nə şahid, şahidi-sərvər

(Necə dilbər, dilbərlərin şahidi (gözəli, göyçəyi), necə şahid (necə gözəl-göyçək), şahidlərin (gözəl-göyçəklərin) sərvəri (başçısı).

Bütün qalan beytlərdə də həmin qayda davam edir. İkinci misralarda köksözlülük və analitizm izlərinin mühafizəsini nə-

zərə almaqla, onları «Kitabi-Dədə Qorqud»da ifadə olunan aşağıdakı kimi formalarla müqayisə etmək mümkündür:

Babam at səyirdişimə baxsın

Qıvansın

Ox atışıma baxsın

Güvənsin

Qılınc çalışıma baxsın

Sevinsin - der idi.

Ünim ünlən bəylər,

Sözüm dinlən bəylər!

Yata-yata

Yanıma ağrıdı

Dura-dura

Belimiz qurudu.

Yürütəlim, a bəylər!

Av avlayalım,

Quş - quşlayalım!

Sığın, heyik yığalım!

Qayıdalım.

Otağımıza düşəlim!

Yeyəlim, içəlim, xoş keçəsim!

Klassik nümunələrdə təcəssüm olunan və qədim dil strukturlarını (xüsusən, köksözlülüyə məxsus təkrar formaları və analitizmə məxsus yanaşı vasitələri) özündə saxlayan lakonik ifadə vasitələrini bu gün dilimizdə yaşayan aşağıdakı kimi nümunələrdə də müşahidə etmək olur:

Öl-öl, qal-qal

Hə-hə, yox-yox

Kor-kor, gör-gör

Əydi-əyənək, əymədi-dəyənək

Sən ağa, mən ağa

Hənək-hənək, axırı dəyənək

Ölən öldü, qalan qaldı.

Ölən öldü, qaçan qaçdı

[B irdən] gəldi, gəldi.

[Bilmək olmaz], apardı, apardı

Danışıq dili qədim və zəngin dil ənənələrini daha çox qoruyub saxlamış, klassik nümunələrdə onları əridib qarışdırmış,

canına, qanına hopdurmmuş, onların lakonizmini və təsirliliyini təmin edib daxili mənalarnı daha anlaşqlı etmişdir.

Lakin klassik dövrdə yazı ilə nitq arasında vahid norma mövcud olmadığından fərdi üsluba meyillilik çoxalmışdır. Məsələn, Nəsiminin, Füzulinin və başqa klassiklərin dilinin özünəməxsus fərdi normalılığı buna bir daha əyani sübutdur.

Klassik ədəbiyyatın, xüsusilə, Nəsimi, Füzuli, Əssar Təbrizi, Qətran Təbrizi, Əmani və digər böyük klassiklərin dilində ərəb-fars mənşəli söz, ifadə və tərkiblərin çox işlənməsi həmin sənətkarların ana dilinə laqeydliyi nəticəsi olmamışdır. Bu böyük sənətkarların yaşadığı dövr elə bir zaman mərhələsi olmuşdur ki, şer dilində ərəb-fars tərkibləri ənənəsi mövcud olmuşdur. Bu tərkibləri işlətmədən klassik şer üslubunda sənət nümunələri yaratmaq mümkün deyildi. Yaxud böyük Nizaminin XII əsrdə öz əsərlərini fars dilində yaratması Nizami üçün qəbahət deyildi. Çünki həmin dövrdə, əvvəla, Azərbaycan dilinin yazı ənənəsi süquta uğramışdı. İkincisi isə fars dilinin poeziya imkanları zəngin olmuşdur. Nizami fars dilində yazsa da onun ideyalarının beşiyi Azərbaycan olmuşdur, həmin ideyaların mənbəyi isə Azərbaycan xalqının ən qədimlərdən malik olub zənginləşdirdiyi milli, mədəni, demokratik, əxlaqi və etik dünyagörüşündən ibarət idi.

Klassik şer üslubunda da ərəb-fars təsirlərinin güclü olmasının səbəbləri Azərbaycan dilində ifadə imkanlarının zəif olması deyildi. O zaman Azərbaycan dili də var idi, onun ifadə imkanları da mövcud idi, bu ifadə imkanlarının «Kitabi-Dədə Qorqud»da təcəssüm olunan zəngin ənənələri də var idi. Hətta Azərbaycan dilindən yaxın Şərq ölkələrində, xüsusən İraqda və Suriyada istifadə edilirdi. Bu dildən istifadə edilməklə klassik sənət nümunələri yaradılırdı. Lakin həmin dövrdə dil milli dövletçilik qayğısı görmürdü. Ona görə də dil dövlətçilik atributu kimi fəaliyyət göstərmirdi. Bunun nəticəsində də əslində, dildə yazı və danışq normaları üzrə ciddi fərqlər baş verirdi. Klassik dövrə məxsus şer üslubu üzrə xüsusi, fərdi normalılığın bariz nümunəsini aşağıdakı kimi mətnlərdə də aydın şəkildə müşahidə etmək olar:

Bir halə qərar eyləməz əyyam keçər ömr
Ey əhli-nəzər, baxma bu halə, nəzər eyle

Mövsimi-novruzü neystan aşikar oldu yenə
Şəhrimiz şeyxi bu gün xoş bədəxar oldu yenə

Qönçədən gül baş çıxardı, saldı üzündən niqab
Bülbüli-şeyda xətib-i-laləzar oldu yenə

Şəmi-ənvari-təcəllidir cəməli-dilbərin
Ey gönül, pərvanə tək gəl yan bu şəmin narına

Bərgi-nəsrin üzrə mişkin zülfünü dam eyləmə
Aşiqi-aşüfteyi-bisəbrü-aram eyləmə

Vədə qılmış həq bizə cün səlsəbilü-hürü-eyn
Qoyma əldən şahidi, təki-meyi-cam eyləmə.

(Nəsimi).

Pənbe-yi-daqi-cünun içrə nihandır bədənim
Diri olduqca libasım budur, ölsəm kəfənim.

Tövqi-zənciri-cünun daireyi-dövlətdir
Nə rəva kim, məni ondan çıxara zəfi-tənim.

Bülbüli-ğəmədəyəm, bağü-baharım sənə
Dəhəni-qəddü-rüxün qönçəvü-sərvü-səmənim.

Bəsteyi-zənciri -zülfündür nəsimi-tərməzəc
Təşneyi-cami-visalındır mühiti xüskləb

Olmadan meyxaneyi-əşqində məsti-cami-zovq
Düzmədi bəzmi-fələkdə zöhrə qanuni-tərəb.

(Füzuli).

Klassik dövr şairlərində ərəb-fars tərkiblərinin işlənməsi, bir qayda olaraq ənənəçiliyin təsiri və davamı olsa da Azərbaycan dilinin daxili imkanları və məna potensialı da bu cür ifadə vasitələrinə və standartlaşmış formalara öz təsirini göstərmişdir. Belə ki, klassik şairlər öz əsərlərində ərəb-fars ənənəçiliyinin təsirini yaşatmaqla, onların ana dilinə uyğun gələn variantlarını da işlətməyə başlamışdılar. Klassik ədəbiyyat nümunə-

ləri üzrə tədqiqat aparmış Ə. Dəmirçizadə ərəb-fars izafətlərinin Azərbaycan dili variantları ilə əvəz edilməsi barədə yazır: «Ərəb və fars ədəbiyyatında işlənən müəyyən ifadələr, xüsusən, epitetlər, tərkiblər azərbaycanca sözlərlə ifadə edilmiş, məsələn, *şəmsi-xavər* əvəzinə *xavər günəşi*, *buyi-zülf* əvəzinə saçın qoxusu... ikinci üsul sözlərin hərfi tərcüməsi deyil, sistem tərcüməsidir... *abi-həyat* əvəzinə *həyat abı*, *tiği-mələmət* əvəzinə *mələmət tiği*... bu tərcüməçilik prosesi davam etmiş və dilimizin inkişafında bu və ya digər formada öz müsbət təsirini göstərmişdir¹.

H. Mirzəzadənin ədəbi əsərlər üzrə apardığı təhlilin nəticələrindən aydın olur ki, klassik dövrdə ərəb-fars tərkiblərinin Azərbaycan dili variantları ilə əvəz edilməsinə Nəsiminin, Xətayinin, Füzulinin, Əhmədinin, Qövsü və Sahib Təbrizin, əsərlərində rast gəlmək olur:

Xavər-günəşi və məhliqəsən
Dəmbədəm sofi məlahət daşın atar aşiqə
Gözü kordur görmədi yüzünə iman-nurini
Badə vermişsən pərişan zülfünü sən dağıdım.

(Nəsimi)

Həyat suyuna bir dağ qoydu rəşki-ləbin.

(Saib Təbrizi)²

Bu tərcümələrdə Xavər günəşi *şəmsi-xavər*, məlahət daşı *sənki-mələhət*, iman nuru *nuri-iman*, pərişan zülf *zülfü-pərişan*, həyat suyu-*abi-həyat* ifadələrinin qarşılığı kimi formalaşdırılaraq işlədilmişdir.

XV əsr Azərbaycan dilinin inkişafında böyük rolu və mövqeyi olan Şah İsmayıl Xətayinin əsərlərində də ərəb-fars ifadələrinin Azərbaycan dilinin daxili quruluşuna uyğun şəkildə dəyişdirilərək işlədilməsi xüsusi yer tutur. Məsələn, *morği-can* (can quşu) əvəzinə *can morği*, *ləbi-şirin* əvəzinə *şirin ləb*, *əhli-əql* əvəzinə *əql əhli*, *əhli-üşşaq* (eşq əhli) əvəzinə *üşşaq əhli*, *dili-xəstə* (xəstə ürək) əvəzinə *xəstə dil*, *əhli məclis* əvəzinə

məclis əhli kimi variantların işlədilməsi bu cəhətdən seçiyyəvi-dir¹.

XVI əsrdə Füzuli dilində ərəb-fars tərkibləri əvəzinə Azərbaycan dili qarşılıqları işlədilməsi xüsusi yer tutur.

Füzulinin dilindən alınmış aşağıdakı kimi nümunələrdə ərəb-fars mənşəli ifadələr müqabilində qarşılıqların işlədilməsini seçiyyəvi hesab etmək olar:

İstədim mərhəm olaundan *ciyərim yarəsiylə*
Atdı min ox ki, dəyər hər biri bir parəsinə

Hər tərəf əkslərimdir görünən, ya yığılıb
Gəldi *su xalqi sirişkim* suyu nəzzarəsinə.

Bilməzəm kim, *nəzər əhli* nəsinə əksildər
Qəzəb eylər nəzər etsəm məhi-rüxsarına.

Ey Füzuli, *ciyərim qanını* qoymaz tökülə
Can fəda ol sənəmin qəmzeyi-xünxarəsinə.

A *ciyər təximi*, ağız açma xədəngin görübən
Yetənə razi-nihanım yetər, izhar eylə.

Bağ *şahidlərinə* zülf ilə çeşmin göstər
Sünbülü dirhəm edib kərçisi bimar eylə

Can vermə qəmi eşqə kim eşq *afəti-candır*
Eşq afəti can olduğu məşhəri-cahandır.

Çıxma yarım gecələr *əğyar tənindən* saqın
Sən məhi-mövci-mələhətsən, bu nöqsandır sana!

Çü yox *eşq ataşi* bir şölə çəksə tələtin ey nar
Baş ağrıtmə, dəmi-eşq urma, ancaq naley-i-zar et.

¹ Bax: Ə. Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi xülasələri (XX əsrə qədər). Bakı, 1939, s. 31. Əlavə bax: H. Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi grammatikası. (tərtib edənlər: prof. T. Hacıyev, H. Mirzəzadə), Bakı, 1990, s. 263.

² Bax: H. Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi grammatikası. Bakı, 1990, s. 263.

¹ Bax: H. Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi grammatikası. Bakı, 1990, s. 263.

Pərişan halın oldum sormadın hali-pərişanım
Qəmindən dərdə düşdüm qılmanın tədbiri- dərmanım.

Nola qan tökməkdə mahir olsa *çəşmim mərdümü*
Nütfeyi-qabildürür, qəməzən kimi ustadı var.

Eşq tərki dilü-candan görünürdü müşkül
Tərki-eşq eylə dedin, tərki-dilü can etdim.

Bu nümunələrdən *Ciyərim yarəsi* ifadəsi *təxmi-ciyə*, *su xəlqi-xəlqi-ab*, *sirişkim suyu* - *abi-sirişk*, *nəzər əhli* - *əhli-nəzər*, *ciyərim qanı* - *xuni-ciyə*, *ciyə təxmi* (ciyə yarəsi) - *təxmi-ciyə*, *bağ şahidləri* - *şahidi-rövzə*, *eşq afəti-afəti-eşq*, *əğyar tənə* - *tənə-əğyar*, *eşq atəşi* - *atəşi-eşq*, *pərişan hal* - *həli-pərişan*, *çəşmim mərdümü* - *mərdümü-çəşm*, *eşq tərki* - *tərki-eşq* kimi ifadələrin qarşılığı məqamında işlənmişdir.

Sonrakı mərhələlərdə, xüsusən, ümumxalq dilinin təsir gücü ilə cıalanmış əsərlərdə ərəb-fars izafətləri əvəzinə Azərbaycan dilinin məna zənginliklərini özündə cəmləşdirən söz birləşmələrindən və ifadə vasitələrindən daha çox istifadə edilməsi müşahidə olunur. Bu cəhətdən Molla Pənah Vəqifin dili xəlqi elementlərlə daha zəngindir. Nümunə üçün aşağıdakı şeir parçasını misal göstərmək olar:

Qaşa vəsmə, gözə sürmə yaxanda
Siyah zülfü dal gərdənə tökəndə
Sallanıbən kəklik kimi səkəndə
Oxşarsan yaşıllaş sonaya, Zeynəb!

Yarım saat bir arada qalmadıq
Eşq atəşin canımıza salmadıq,
Yalvarıbən yarın könülün almadıq,
Elə getdi, barışmadıq, ayrıldıq.

Biz doymadıq yarın şirin dilindən,
Şəkər parçasından, ləbi balından,
Mina gərdənindən, incə belindən,
Hayıf oldu, sarışmadıq ayrıldıq.

Qası kaman, kirpikləri qəməlim,
Ağı şəkkər, dodaqları yeməlim,
Əlvən kələğaylı, bəyaz köynəklim,
Sənəsi meydanım, nəçün gəlmədin?

Ağı xeyir sözlüm, dili diləklim,
Bir türfə ağ əllim, gümüş biləklim,
Torağay cılvelim, tovuş bəzəklim
Libası əlvənəm nəçün gəlmədi?

Klassik dövr ədəbiyyatında ərəb-fars şerinin ənənəçilik təsiri ana dilinin anlaşılıqlı olmasını ağırlaşdırsa da hələ bu mərhələnin özündə də ümumxalq dili ənənələri əsasında meydana gələn aşiq şeri nümunələrində heç bir ağırlaşdırıcı təsir duyulmur. Belə şer nümunələri dilinin sadəliyi və anlaşılıqlı olması ilə daha xəlqi xarakter daşıyır. Bu cəhətdən, XV, XVI, XVII əsrlərdə yaradılmış aşağıdakı kimi nümunələr, xüsusilə, diqqəti cəlb edir:

Başına döndüyüm ay qəşək pəri,
Adətdir dərərlər yaz bənövşəni.
Ağ nazik əlinlə bir dəstə bağla,
Tər buxaq altından düz bənövşəni.
(Qurbani, XV əsr).

Qədəm qoyub yar yanına gələndə,
Elə gəl, elə get yol inciməsin.
Şəkər ləblərindən mənə busə ver,
Dodaq tərpenməsin, dil inciməsin.
(Tufarqanlı Abbas, XVI əsr).

Üz vermə nadana, sirr vermə pisə,
Axır qəlbin ya inciye, ya küsə,
Ot bitər kök üstə, əslə nə isə,
Yovşan bəsləməklə cəmənzar olmaz.
(Xəstə Qasım, XVII əsr).

Göründüyü kimi, danışiq dili qaynaqlarından qidalanan xalq ədəbiyyatı nümunələri ilə klassik ədəbiyyat nümunələri arasında müşahidə edilən fərqlənmələr vahid norma prinsipləri-

nin mövcud olmamasından irəli gəlirdi. Ərəb-fars tərkiblərinin azərbaycancalaşdırılmasına yaranan güclü meyil isə şübhəsiz, ümumxalq dilinin daha geniş əhatəyə malik olmasını sübut edən amillərdən sayılmalıdır. Bundan əlavə, Azərbaycan dilinin getdikcə yazılı ədəbiyyatda üstün mövqe qazanması imkanları bu dilin daxili mənə potensialının zəngin ənənələrə əsaslandığının bariz təəcəssümüdür.

Azərbaycan dilinin nüfuz dairəsinin genişlənməsində XV əsrdə meydana gəlmiş Səfəvilər dövlətinin də böyük rolu və mövqeyi olmuşdur. Səfəvilərin 237 illik (1499-1736) hakimiyyəti illərində dövlət rəhbərləri əsas etibarilə Azərbaycanlılardan ibarət olduğu halda I Şah Abbas zamanında (1587-1642) Azərbaycan dövləti, artıq, İran imperiyasına çevrilmişdi. Bu isə, hər şeydən əvvəl Azərbaycan dilinin imperiya ərazisində geniş yayılması qarşısında maneçilik törədirdi. Səfəvilər dövrünün I Şah Abbasa qədərki müddətində hakimiyyətdə Azərbaycanlıların üstün rolu olduğu üçün Azərbaycan dilinin nüfuzu da üstün idi. Müxtəlif səviyyələrdə Azərbaycan dilindən geniş istifadə olunsada, bu dil dövlətin rəsmi dili kimi təsbit olunmamışdı. Ona görə də nəinki Səfəvilər hakimiyyətinin sonrakı dövrlərində, hətta, ilkin dövrlərində də Azərbaycan dilində vahid normalar yaranmamışdı. Məhz həmin dövrdə yaranan başqa əsərlərin dilində xalq dili ilə klassik dil arasında ciddi norma fərqlərinin mövcudluğu bunun əyani sübutu idi. Buna baxmayaraq Azərbaycan dilinin nüfuz dairəsi genişləndiyi üçün bu dildən fars dilinə çoxlu sözlər keçməyə başlamışdı. Azərbaycan dilinin Səfəvilər dövrü barədə tədqiqat aparmış H. Zərinəzadə yazır ki, «Səfəvilər hakimiyyətinin birinci dövründə (I Şah Abbasdan əvvəlki dövrdə) Azərbaycan dili geniş surətdə inkişaf etdirilirdi; lakin ikinci dövründə (I Şah Abbasdan sonra) yəni İran ünsürlərinin dövlət işlərində iştirakı və nüfuzunun gücləndiyi zaman Azərbaycan dili müəyyən dərəcədə sıxışdırılırdı. Buna baxmayaraq, Səfəvilər xarici ölkələrlə diplomatik əlaqələrində, öz ədəbi fəaliyyətlərində və sairədə Azərbaycan dilindən istifadə edirmişlər. Saray və orduda isə Səfəvilər dövrünün sonuna qədər Azərbaycan dili işlənirdi. Səfəvilər imperiyası tərkibində olan qeyri-azərbaycanlı xalqların bir hissəsi də öz ana dillərindən başqa Azərbaycan dilini də bilirdilər. Fərq burasındadır ki,

Səfəvilər dövründə azərbaycanca danışib yazmaq başqa xalqlar üçün məcburi deyildi»¹

Azərbaycan dili hətta, belə bir məqamda təzyiqlərə məruz qalsada tarixin hər hansı bir anında onun qədim ənənələri bərpa oluna bilməmişdir. Bu da həqiqətən bu dilin zəngin inkişaf dövrü keçməsinə parlaq bir dəlildir. XI əsrin böyük dilçi alimi Mahmud Kaşqari özünün məşhur «Divani-lügət-it türk» adlı əsərində dünyanın o zaman üçün məlum olan xəritəsinin təsvirini vermişdir. Bu xəritədə Azərbaycan ərazisi ayrıca göstərilmiş, Azərbaycan adı isə «Azərabədeqan» kimi yazılmışdır. Bu xəritədən təsəvvürlərdə Azərbaycanlıların yaşadıkları ərazilərin Gildandan, İrani-əməmdən, Kürdüstan və Xorasandan keçib qərbə Suriya sərhədlərinə qədər uzandığı barədə məlumatlar verilir.²

Azərbaycan dilinin tarixən geniş ərazilər boyunca yayılması, şübhəsiz ki, onun istifadə dairəsinin genişlənməsinə və bu dildə zəngin mənə potensialının formalaşmasına səbəb olmuşdur. Səfəvilər dövründə Azərbaycan dilindən fars dilinə bir çox sahələr üzrə sözlər keçmişdir. Bu sözlərin özlərini quruluşca və fars dilində mənimsənilməsinə görə aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1) bir mənada işlənən sözlər

Səfəvilər dövründə Azərbaycan dilindən fars dilinə daxil olan sözlərin müəyyən qismi Azərbaycan dilində ifadə etdiyi mənasını fars dilində də saxlamışdır. Belə sözlərə aid aşağıdakıları göstərmək olar: *ata, atalıq, oturaq, axur, azuqə, adaş, araba, ortağ, arx, açar, ördək, ərnağan, armud, əzgil, astana, as-tar, aş, eşik, otaq, uğur, ələk, əmək, ümid, əngəl, ovçu, uşaq, oğlan, umac, ayğır, elçi, ilti, il, batlaq, başmaq, boşqab, bölük, boz, bayraq, toxmaq, toğlu, təkə, döşək, cərgə, çatı, sağ, çəpər, çəpiş, çiçək, çəkmə, çomaq, çolaq, çanta, xatun, xanum, qab, qovğa, qapıçı, qasıq, qatıq, qabaq, qapaq, qırğı, qarovul, qoruq, qurut, qışlaq, qanun, qulac, qurbağa, çul, qıyqac, qayçı, kötək, kürək, keşik, kömək, kövşən, laçın, lələ, muncuq, başmaq, yasaq, yol və s.*

2) bir neçə mənada işlənən sözlər.

¹ Bax: H. Zərinəzadə. *Fars dilində Azərbaycan sözləri*. Bakı, 1962, s. 16-17.

² Bax: H. Zərinəzadə. *Fars dilində Azərbaycan sözləri*. Bakı, 1962, s. 8.

Səfəvilər dövründə Azərbaycan dilindən fars dilinə daxil olan sözlərin müəyyən qismi daxil olduğu zaman həmin dövrdə məxsus olduğu əlavə mənalarla birlikdə fars dilinə keçmişdir. Belə sözlərə aid aşağıdakı nümunələr misal göstərmək olar:

Ocaq - bu söz fars dilində işlənərək ocaq, ailə, qoşun hissəsi, vilayət, sığınma yeri, hökmdarlıq yeri atəşpərəstlərin odu daim yanar saxlayıb ibadət etdikləri yer mənalarını bildirmişdir.

Ordu-olrdu sözü səfəvilər dövrünə aid mənbələrdə ordu, çadır və şəhərcik mənalarında işlənmişdir.

Ağa - **aga** sözü fars dilində böyük qardaş, xanın qardaşı və ya əmisi oğlanları, saray adamlarının adına edilən bir əlavə kimi, xacələrin adına edilmiş əlavə kimi mənəşə mənəsi bildirən söz kimi, el və qəbilə başçısı, böyük və başçı, hökəmrən, hakim, sahibkar, müraciət kimi mənələrdə işlədilmişdir.

Ağız - çoxmənalı vahidlərdən biri kimi ağız sözü aşağıdakı kimi mənələrdə işlədilmişdir: bədən üzvü, hər hansı bir işin başlanğıcı, tuluq, nəhrə, küp və quyu ağzı.

Tütün- **tütün** sözü fars dilində, əsas etibarı ilə tüstü və tütün bitkisi mənasında işlədilmişdir.

Dağ - dağ sözü fars dilində, əsas etibarı ilə bu mənələrdə işlənmişdir: əlamət, yandırıcı, məcazi mənada-kədər, qüسسə, dağlamaq, od ilə qızardılmış dəmir.

Yaraq - yaraq sözünün fars dilindəki mənaları aşağıdakılardan ibarət olmuşdur: vasitə, tərz, imkan; dəmir geyim; qoşqu ləvazimatı, vəsait, ləvazimat; yəhər, güləbətin, bafta, hazırlıq, təchizat, hərbi təchizat, silah;

3) **mənaca dəyişmiş sözlər**

Səfəvilər dövründə fars dilinə daxil olmuş sözlərdən bəziləri bu dildə müəyyən mənə dəyişməsinə uğrayaraq işlədilmişdir. Belə sözlərə dair aşağıdakıları misal göstərmək olar:

Açar - açar sözü açar mənasını saxlamaqla **turşu** və **vintaçan** mənaları da bildirilmişdir.

Ulaq - bu söz, Azərbaycan dilində, bir qayda olaraq, yük heyvanı və ya minik heyvanı (at, eşşək, qatır) mənasında işlənir. Fars dilində isə **ulaq** sözü həmçinin **çapar** və **elçi**, **biyar** (əvəzi ödənilməyən iş) mənalarını bildirmək məqamında işlənmişdir.

Balış - bu söz Azərbaycan dilində başın altına qoyulan ya-stıq mənası bildirir. Fars dilində isə bu sözün **kisa**, **boxça**, həm-

çinin, qızıl-gümüş ölçüsü mənasında işlədilməsi də qeydə alınmışdır.

Bit - bu söz Azərbaycan dilində həşərat növü mənasında işlədilir. Fars dilində isə bu söz güvə, paltar, kağız və sairəni korlayan böcək mənasında işlədilmişdir.

Dədə - bu söz Azərbaycan dilində ta qədimdən ata mənasında işlədilmişdir. Fars dilinə keçdikdən sonra isə **dədə** sözü Səfəvi şahzadələrinin lələsi və tərbiyəçisi, həmçinin qaravaş mənalarında da işlədilmişdir.

4) **mənaca köhnəlməmiş sözlər**

Səfəvilər dövründə Azərbaycan dilindən fars dilinə keçən sözlərin müəyyən qrupu müasir dövrdə, artıq, mənası unudulmuş, köhnəlməmiş sözlər hesab edilir. Lakin, fars dilindəki mənbələrdə həmin qrupdan olan sözlər mühafizə edildiyinə görə dilin tarixinə dair prosesləri araşdırmaq üçün onlar xüsusi əhəmiyyət daşıyırlar. Belə sözlərə dair aşağıdakıları nümunə göstərmək olar:

Uruq - bu söz fars dilinə **oruq** və **oraq** kimi daxil olmuşdur. İlkən mənası toxum anlayışı bildirən bu söz həm Azərbaycan dilinin qədim mənbələrində, həm də Səfəvilər dövrünə məxsus fars mənbələrində **nəsil** və **tayfa** mənalarında işlənmişdir.

Öləng - bu söz qədim mənbələrdə çəmə, otlaq, yaylaq mənasında işlənmişdir. Müasir Azərbaycan dilində, artıq bu söz unudulub istifadədən çıxmışdır. Səfəvilər dövrünə məxsus fars dilli mənbələrdə isə **öləng** sözü çəmə, otlaq və yaylaq mənasında işlədilərək mühafizə edilir.

Ud - bu sözə, əsasən, qədim türk mənbələrində öküz mənasında rast gəlmək olur. Azərbaycan danışıq dilində Səfəvilər dövrü ərzində işlənmiş bu söz fars dilinə də daxil olaraq işlədilmişdir.

Əyaq - bu söz, klassik Azərbaycan mənbələrində kasa, qədəh, şərəb mənalarında işlənmişdir. Səfəvilər hakimiyyəti dövründə bu söz fars dilinə daxil olaraq həmin mənə anlayışlarını mühafizə etmişdir.

Bitik - bu söz, əsas etibarı ilə Azərbaycan dilinin bəzi yerli nitq areallarında yazı, dua mənalarında saxlanmaqdadır. Fars dilində bu söz pul sənədi və pul vəsaiti mənasında işlədilmişdir.

Tutuq – bu söz Azərbaycan dilinə məxsus qədim leksik vahidlərdən biridir. Nizaminin əsərlərində tutuq sözü *pərdə* mənasında işlədilmişdir. Səfəvilər dövrünün farsdilli mənbələrində isə **tutuq** sözü çadır, çadra, çadraya bürünmüş, örtülü, örtük, gizlilik, həmçinin, göy (səma) mənası daşımışdır.

Tağar – bu söz Azərbaycan dilində taxıl ölçüsü, ölçü bildirən qab mənasında işlənmişdir. Fars dilində bu söz aşağıdakı mənaları bildirmişdir: a) içinə taxıl, xəmir, su və s. tökülən böyük saxsı qab, çuval; b) yüz batman taxıl və sairənin ölçüsü; v) taxıl, əmtəə, ordu azuqəsi.

Tənəxah – bu söz Azərbaycan dilinin tarixi mənbələrində *pul* mənasında işlənmişdir. Fars dilində bu söz *tənə* formasında işlədilərək qızıl-gümüş pul, kapital mənası bildirmişdir.¹

5) quruluşca dəyişdirilmiş sözlər

Azərbaycan dilindən fars dilinə daxil olmuş sözlərin böyük əksəriyyəti fars dilində işlədikən bu dilin fonetik və orfoetik (tələffüz) qaydalarına uyğunlaşdırılaraq dəyişdirilmişdir. Dəyişdirilmiş sözlər, əsas etibarilə fars dilində mənimşənildiyi üçün Azərbaycan dilində onların bu dilə (Azərbaycan dilinə) uyğun formaları işlədilmişdir. Onların arasındakı fərq fars dilindəki variantla müqayisədə müəyyən edilən dəyişmələr səviyyəsində aşkar olunan fərqlənmələrdən ibarətdir. Sözlərin müəyyən bir qismi isə Azərbaycan dilindən alınmış, fars dilində dəyişdirilərək yenidən Azərbaycan dilinə qaytarılmışdır. Bu dəyişdirilmələr, əsasən, iki istiqamətdə müəyyən edilir. Birincisi, fars dilinin tələffüz qaydalarına uyğun gələn fonetik dəyişmələrdən ibarətdir. Həmin istiqamət, sonu **-ic**, **-ək** şəkilçisi ilə bitən bir qrup sözlərdə həmin şəkilçilərdən əvvəl ahəngdarlığı tənzim edən **n** samitinin əlavə olunmasından ibarətdir.

Azərbaycan dilindən fars dilinə keçmiş aşağıdakı kimi sözlərdə **n** səsinin artımı müşahidə olunur: *qılinc*, *qaxınc*, *qulunc*, *qorxunc*, *qazanc*, *tüfənk*, *qəşənk*, *pələnk*, *fişənk* və s.

Fars dilində həmin formaya uyğun *narınc*, *pürsənk*, *sərsənk*, *nəhəng*, *dəng*, *səng*, *ahəng*, *səhəng* kimi sözlərin mövcudluğu bunu əsaslandırmaq üçün mövcud olan faktlardır. Fars dilindəki bu ahəngdarlıq həmin tipli sözlərin mənasına xələl gətirmədiyindən və tələffüsdə çətinlik yaratmadığından

tirmədiyindən və tələffüsdə çətinlik yaratmadığından Azərbaycan dilində məqbul bir forma kimi işlədilmişdir. Azərbaycan dilində sonu **-ic(-c)** və **-ək** kimi şəkilçilərlə bitən bir çox sözlərdə fars dilinin tələffüz təsiri olmadığından onlarda **n** əlavəsi müşahidə edilmir: *çəkkic*, *kərpic*, *qulac*, *qıyqac*, *turac*, *bilək*, *külək*, *hənək*, *köynək*, *çörək*, *inək*, *dilək*, *kələk* və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, tərkibində **n** əlavəsi olan sözlər danışıq dilində, əsas etibarilə ilk variantına uyğun olaraq, **n** səsi deyilmədən ifadə edilir: *quluc* (*qılış*), *qaxıç* (*qaxış*), *quluc* (*quluş*), *qorxuc*, *qazaş*, *tüfək*, *qəşək*, *fişək* və s.

Buna uyğun olaraq, *çəkkic*, *kərpic*, *qulac*, *qıyqac*, *turac*, *bilək*, *külək*, *hənək*, *köynək*, *çörək*, *inək*, *dilək*, *kələk* kimi sözlərin heç birinin tələffüzündə **n** əlavəsi müşahidə edilmir.

İkinci istiqamət qrammatik təsirdən ibarətdir. Bu təsir də müəyyən qrup sözlərdə müşahidə edilir. Həmin sözlər bunlardır ki, onlar fars dilinə daxil olduqdan sonra fars dilinin sözyaratma qaydalarına tabe olaraq yeni sözlərin əmələ gəlməsində iştirak etmiş, sonra isə həmin sözlər düzəltmə söz formasında Azərbaycan dilinə qayıtmışdır. Bunlara aid, əvvəlinə ön şəkilçi artırılmış düzəltmə sözləri misal göstəmək olar: *kişi-nakişi*, *ümid-naümi* və s. Fars dilində *na*-şəkilçisi ilə düzələn *narəhat*, *narazi*, *nakam*, *namehriban*, *namümkün*, *nabina*, *nadan* və s. kimi bir qrup sözlər mövcuddur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir dildə başqa dilin şəkilçisi ilə söz düzəldilməsi nadir hadisə sayıla bilər. Azərbaycan dili isə sonşəkilçili dil olduğu üçün bu dilin sözlərinə önşəkilçi qoşulmaqla yeni söz yaradılması ağılsızan deyildir. Çünki bu şəkilçi dilin sistemində görə Azərbaycan dilinin tələblərinə uyğun gəlir. Həm də heç bir şəkilçi başqa dilə sərbəst keçərək burada sözdüzəltmə prosesinə daxil olmur. Hətta, Azərbaycan dilinə məxsus *evdar*, *əməkdar*, *dalandar* kimi sözlərdəki **-dar** son şəkilçisi də həmin sözlərə Azərbaycan dilində sərbəst qoşulmaq imkanlarına malik deyildir. Bu sözlər fars dilində mənimşənilmiş, həmin dildə ikən onlara şəkilçi qoşulmuş və bunlar yenidən Azərbaycan dilinə qayıtmışdır. Bir dildən başqa dilə sözlərin keçib mənə və quruluşca dəyişdirilməsi isə dil əlaqələrində məqbul sayılan hadisələrdən biridir. Məsələn, Azərbaycan dilində işlənən fars mənşəli *sərbəst* sözü fars dilində *sər* (baş) və

¹ Bax: H. Zərinəzadə. Fars dilində Azərbaycan sözləri. Bakı, 1962, s.112-419.

bəst (bağlı) sözlərindən düzəldilmişdir. Mənaca *başıbağlı* olan deməkdir. Azərbaycan dilində bu sözün mənası tamam dəyişdirilib *azad*, *müstəqil* anlayışı ilə əvəz olunmuşdur. Fars mənşəli *gümrah* sözü isə *qom* (azmış) və *rah* (yol) sözlərindən düzəlib *yolunu azmış* mənasını bildirir. Azərbaycan dilində isə bu söz *sağlam* mənasını daşıyır. Fars dilində bu sözlər əvvəlki mənalarında işlənməklə, həm də Azərbaycan dilində qazandıqları mənaları da saxlamışdır.

Səfəvilər dövründə Azərbaycan dili dövlətçilik atributuna çevrilə bilməyə də özünün işlənmə səviyyəsinə görə xeyli nüfuzə malik olmuşdur. Bu dövrün dili barədəki tədqiqatlardan məlumdur ki, Azərbaycan dili həmin dövrdə təkcə Azərbaycan ərazisində deyil, həm də yaxın və Orta Şərqi ölkələrində mühüm informasiya dili kimi şöhrət qazanmışdır.

Klassik dövrdə dil strukturu və norma məsələlərinə dair aşağıdakı kimi ümumiləşdirici nəticələrə gəlmək olar:

1. Dildə normalaşma aspektləri yazılı nümunələrdə özünü daha bariz şəkildə təcəssüm etdirir. Azərbaycan dilinin qədim yazılı nümunələrindən olan «Kitabi-Dədə Qorqud»da normalılıq şifahi yazılı dil ənənələrinin qovuşması təmsalında özünü göstərir.

2. «Kitabi-Dədə Qorqud»un dili ona görə həm də zəngindir ki, şifahi nitq qədim köksözlülük və analitiklik əlamətlərinin zəngin ənənələrini mükəmməl bir dil mexanizmi olan aqlütinasiya ilə birləşdirmişdir. Belə bir ənənəçilik üzrə formalaşmış «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilinin dünyada misli-bərabəri yoxdur.

3. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarındakı dil ənənəsi sonrakı vaxtlarda davam etdirilə bilmədiyindən dastanın ifadə vasitələri olan bəzi formalar, o cümlədən müəyyən söz və ifadələr arxaikləşmişdir.

4. Klassik dövrdə Azərbaycan dili dövlətçilik dayaqlarına malik ola bilmədiyi üçün yazılı ənənələr tənəzzülə üz qoydu. Yazılı və şifahi dil arasında fərqlənmələr baş verdiyi üçün bir çox yazılı nümunələr ümumiləşdirici səciyyəsi daşımaqdan daha çox fərdi üslubi xarakter daşımağa meyilli idi.

5. Şifahi dil nümunələri daha çox ümumxalq səciyyəsi qazanmaqla yazılı dildən ciddi surətdə fərqlənirdi. Klassik dövr

sənətkarlarının məhəməti bunda idi ki, belə bir zaman ərzində ana dilinin imaklarının genişlənməsinə xüsusi diqqət yetirirdilər. Bu onda özünün təcəssümünü tapırdı ki, uzun zamanlar ərzində sənətkarların əl-qolunu bağlayıb onları fars şer ənənəçiliyinin əsiri edən ifadə vasitələrini və tərkibləri qırıb onları azərbaycanlaşdırırdılar.

6. Azərbaycanda Səfəvilər dövrü ərzində böyük bir dil dirçəlişi yarandı. Lakin ana dili dövlətçilik atributu ola bilmədiyinə görə şifahi və yazılı dil arasında yaxınlaşma baş vermədi.

7. Dilin inkişafında və normalaşmasında milli ənənəçilik, müstəqillik, dövlətçilik vacib şərtlərdir. Bu şərtlər klassik dövrdə vəhdət təşkil edə bilməmişdi. Lakin Azərbaycan dilinə onun tarixi sərvəti kimi mükəmməl bir quruluş mexanizmi yadigar qalmışdır. Bu gün müstəqil dövlətçiliyimizin mövcud olması imkan verir ki, bu mükəmməl quruluş bazasında ana dilimizin inkişaf etdirilməsi, onun dövlət dili səviyyəsində formalaşdırılması üçün bütün imkanlardan istifadə edilə bilsin. Bu gün həmin imkanlar Heydər Əliyevin yaratdığı müstəqil dövlətçilik siyasəti sayəsində həyata keçirilməkdədir. Heydər Əliyevin bu sahədə ən böyük fəaliyyətinin bir tərkib hissəsi də budur ki, o milli ənənəçilik təmsalında Azərbaycanda azərbaycançılığı bərqərar etdi. Müstəqil dövlətçilik zəminində Azərbaycan dilinin inkişaf perspektivlərinə və onun zənginləşməsinə tam bir təminat yaratdı.

II BÖLMƏ

MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ FONETİK, QRAFİK VƏ ORFOQRAFİK NORMALAR

1. Fonetik normalar

Azərbaycan dili müasir mərhələdə özünəməxsus normalarla sabitləşmişdir. Azərbaycan dilinin sabitləşmiş yazılı normaları ən zəruri informasiyaların ifadə edilməsində zəngin vərdişlərə əsaslanır. Azərbaycan dilinin bu günkü inkişafı və ədəbi normaları elə bir səviyyəyə çatmışdır ki, bu dildə müəyyən ifadə vasitələri sabitləşərək və standartlaşaraq üslublar sisteminin formalaşmasını təmin etmişdir. Yazılı dil normaları, hər şeydən əvvəl, icbari normalardır. Bu normalara riayət etmək hər bir kəsin borcudur. İcbari yazı normalarına riayət etməklə biz dilin informasiya imkanlarını artırmış oluruq; eləcə də dilin daha uzun dövrlər ərzində sabitliyinə təminat yaradırıq. İcbari yazı normalarına riayət edilməsi, yazılı dilin sabitləşməsinə imkan verir. Sabitləşmiş yazı normaları yazılı və şifahi dili bir-birinə yaxınlaşdırır.

Azərbaycan dilində fonetik normaların sabitləşməsində, başlıca olaraq, tələffüz və şifahi nitq xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Yazı normasında şifahi nitq və tələffüz xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması ona görə əhəmiyyətlidir ki, burada, əvvəla, yazılı və şifahi nitqin yaxınlaşması prinsipi gözlənilir, ikincisi isə şifahi nitq vasitəsi ilə dildə mövcud olan yaxınlaşma meylinin tələblərinə riayət olunur. Azərbaycan yazılı dilində müasir mərhələdə normalaşma bu prinsiplər üzrə qurulduğu üçün fonetik normalaşma prosesində ciddi problemlər mövcud deyildir. Lakin bəzi alınma xarakterli sözlərin qaydaya salınma prosesində şifahi nitq və tələffüz xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasına ehtiyac vardır. Bunlara başlıca olaraq aşağıdakı tipli dil vahidlərini daxil etmək mümkündür:

a) – *ıyyat*, (*ıyyat*) – *ıyyə* şəkilçili sözlərin yazılışı

Bu şəkilçilər Azərbaycan dilinə vaxtilə daxil olmuş ərəb mənşəli sözlərin tərkibində işlənir. Həmin şəkilçilər Azərbaycan dilinə məxsus sözlərin heç birinə müstəqil qoşula bilmir.

Tərkibində həmin şəkilçilər iştirak edən sözlərə aid aşağıdakıları göstərmək olar: – *kəmiyyət*, *əhəmiyyət*, *külliyyət*, *bələdiyyə*, *səmimiyyət*, *qabiliyyət*, *qəziyyət*, *əməliyyət*, *ədəbiyyət*, *rəsmiyyət*, *xəfiyyət*, *rəiyyət*, *mahiyyət*, *ədliyyət*, *ictimaiyyət*, *iqtisadiyyət*, *xəsiyyət*, *maliyyət*, *mənsubiyyət*, *şəxsiyyət*, *cinsiyyət*, *mənəviyyət*, *səmimiyyət* və s.

Bu sözlərdə qoşa yy samitlərinin hər ikisi fonem kimi işləmə bilmir. Azərbaycan dilində, bir qayda olaraq, iki qoşa və ya yanaşı işlənən səs eynihüquqlu tonallığa malik olmur. Həm də bunların hər ikisi birdən eyni dərəcəli fonem ola bilmir. Bu xüsusiyyət, şübhəsiz ki, alınma sözlərə də öz təsirini göstərir. Alınma sözlərin bir qismi kimi tərkibində iki yy samiti olan sözlərdə samitlərdən birinin ixtisarı sözün mənasına heç bir dəyişdirici təsir göstərmir. Şifahi nitqdə də bu iki qoşa samit səs tam tələffüz edilmir. Buna görə də onların *kəmiyyət*, *əhəmiyyət*, *mədəniyyət*, *külliyyət*, *bələdiyyə*, *səmimiyyət*, *qabiliyyət*, *qəziyyət*, *səviyyət*, *rəsimiyyət*, *mahiyyət*, *xəfiyyət*, *xeyriyyət*, *ədliyyət*, *ictimaiyyət*, *əhəmiyyət*, *iqtisadiyyət*, *xəsiyyət*, *cəmiyyət*, *maliyyət*, *şəxsiyyət*, *cinsiyyət*, *mənəviyyət*, *səmimiyyət* kimi tələffüzü yazılı dil normasına da keçə bilər.

İki samitdən birinin şifahi nitq prosesində ixtisarı, sözün tələffüzə asanlaşmasına səbəb olur.

Bu qəbildən olan bəzi sözlər, məhz şifahi nitq vasitəsi ilə tələffüzdə asanlaşaraq yazı normasında həmin qayda üzrə sabitləşmişdir: *Taliyyət*, *Nuriyyət*, *Aliyyət*, *Kafiyyət*, *Raziyyət*, *tövsiyyət*, *tərbiyyət*, *həşiyyət*, *təsiyyət*, *mərsiyyət* və s.

Müxtəlif vaxtlarda orfoqrafiya qaydalarının müzakirəsi zamanı iki yy məsələsi daim mübahisələrə səbəb olmuşdur. Tələffüzdə iki yy samitindən biri itdiyinə görə həmin sözlərin bir y ilə yazılması məsələsi müasir dövrdə də mütəxəssislərin diqqətinə özünə cəlb edir.¹

Bu tipli sözlər iki yy samitinin ixtisarı nəzərə alınmaqla orfoepiya lüğətinə də bir y ilə daxil edilmişdir. Bu münasibətlə lüğətin izahat hissəsində göstərilir ki, «əsliində sifət şəkilçisi – *ıyyə*, məsdər şəkilçisi – *ıyyat* və bunların cəmi olan – *ıyyat* bir y

¹ Bax: A.Axundov – *ıyyat* şəkilçili alınma sözlər: – dil mədəniyyəti. Bakı, 1979, s. 80–84

ilə tələffüz olunur: məs; *maliyə, səviyə, əhəmiyyət, cəmiyyət, ziddiyyət, kəmiyyət, müvəffəqiyyət, ictimaiyyət, ədəbiyyat, külliyat*, və s.»¹

b) sözün tərkibində qoşa ss samitləri işlənməsi

Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsi ilə daxil olan bəzi sözlərin əvvəlində, bəzilərinin ortasında və bəzilərinin sonunda qoşa ss samiti işlənir. Sözün əvvəlində yalnız *ssenari* sözündə qoşa ss samiti yazılır. Bu söz rus dilindəki *сценарий* sözünün Azərbaycan dili üçün uyğunlaşdırılmış yazı variantıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, rus dilində əvvəli *с* samitləri ilə başlayan və Azərbaycan dilində özünəməxsus *сцена-сəhnə* sözü də vardır. Belə sözlərin Azərbaycan dilindəki yazı qaydasında vahidlik olmadıqından deməyə haqqımız var ki, onların yazılışı üçün əsaslandırıcı bir dəlil yoxdur. Buna görə də belə sözlərin yazılışında vahid prinsip kimi nitqin təsiri başlıca meyar hesab olunmalıdır. Azərbaycan dili üçün söz əvvəlində qoşa kar samit səsin tələffüzü səciyyəvi olmadığından *ssenari* sözündə iki yox, *səhnə* sözündə olduğu kimi, bir *s* yazmaq məqsədəuyğundur. Digər tərəfdən yalnız bir sözün əvvəlində qoşa kar samit səslənməsi Azərbaycan dilinin tələffüz prinsiplərinə uyğun gəlmir. Həmçinin, nəzərə almaq lazımdır ki, rus dilində əvvəli *ш* (qoşa *ш*) ilə başlayan sözlərin bəziləri Azərbaycan dilinə daxil olduqda onlar iki yox, bir *ş* ilə yazılır: *шөмкө-şotka, шун-şi, шөмөк-şit, шун-şup*. Sözlərin bu qayda ilə yazılışında aparıcı prinsip səslərin Azərbaycan dilindəki tələffüz qaydasıdır.

Azərbaycan dilinə rus dilindən daxil olmuş bəzi sözlərin ortasında da yazı qaydalarına görə qoşa ss samiti işlənməsinə rast gəlmək olur: *kasset, komissiya, komissar, emissar, assistent, assimilyasiya, sessiya, rejissor, kompressor, professor, klassik* və s. Bu sözlərin müəyyən qismi nitqə görə qısaldılaraq, asanlaşdırılaraq tələffüz edilir. Məsələn, *kasset-kaset, komissiya-komisiya, komissar-komisar, emissar-emisar, assistent-asistent, assimilyasiya-asimilyasiya, sessiya-sesiya* kimi sözlər bu qəbildəndir. Həmin sözlərin bir *s* ilə tələffüzü nitq üçün asanlıq olmaqla dil üçün də heç bir mənə fərqi yaratmır. Odur ki, onları bir *s* ilə yazmaq norma baxımından məqbul sayıla bilər. Nəzərə

almaq lazımdır ki, rus dilində qoşa ss ilə yazılan *passaj, massaj, şosse* kimi sözlər Azərbaycan dilində şifahi nitqin tələblərinə uyğun olaraq bir *s* ilə yazılır: *pasaj, masaj, şose*. Lakin *rejissor, kompressor, professor, klassik* kimi sözlərin nitqdə bir *s* ilə deyilişi sözün düzgün tələffüzünü pozur. Başqa sözlə, bunların bir *s* ilə deyilişi nitq verdişlərinə çevrilə bilməmişdir. Ona görə də həmin sözlərin rus dilindəki variantı uyğun işlədilməsi normala xələl gətirmir.

Azərbaycan dilinə rus dilindən sonu iki ss samitli bəzi sözlər də daxil olmuşdur. Məsələn, *konqress, ekspress, stress, press* kimi sözlər bu qəbildəndir. Bunlardan *konqress, ekspress, stress* sözləri Azərbaycan dilində nitqin asanlaşma tələbinə uyğun olaraq bir *s* ilə deyildiylə halda, yazıda iki *ss* ilə yazılır. Nitqin təsiri ilə *press* sözünün də bir *s* ilə *pres* kimi yazılması normalaşma baxımından tamamilə məqsədəuyğundur.

c) tərkibində qoşa pp işlənən sözlər

Azərbaycan dilinə rus dilindən tərkibində qoşa pp samitləri işlənən sözlər daxil olduqda onlar Azərbaycan dilinin tələffüz – nitq qaydalarına tabe olmaqla normalaşır. Məsələn, rus dilindəki qoşa pp samitli *apparat, gruppа* kimi sözlər nitqin təsirinə görə bir *p* ilə deyilir və yazıda da həmin qayda üzrə, *aparat, grup* kimi formalaşır. Lakin, bunun kimi, *apponent, appendisit* sözləri bir *p* ilə tələffüz olunduğuna baxmayaraq yazılışı iki pp ilə qəbul edilmişdir.

Tərkibində qoşa pp samitləri iştirak edən *truppа* sözü isə çoxişlənən deyildir. Bu söz, bir qayda olaraq, daha çox teatr və sənətlə bağlı işlədilir: *teatr truppası, konsert truppası* və s.

Nitqdə asanlaşma prinsipinin ciddi təsirinə məruz qalmayan həmin söz rus dilindəki variantı uyğun qayda üzrə işlədilir.

ç) tərkibində qoşa bb işlənən sözlər

Tərkibində qoşa bb samitləri işlənən sözlər Azərbaycan dilinə daxil olduqda onların bəziləri nitqin təsirinə müvafiq qaydada bir *b* ilə yazılır. Məsələn, *abbreviatura* sözünün *abreviatur* kimi işlənməsi buna misaldır. Bu qəbildən olan sözlərin bəziləri isə nitqin asanlaşdırıcı təsirinə məruz qalmır. Məsələn, *abbat* və *xobbi* kimi sözlər bu qəbildəndir. Həmin sözlər Azərbaycan dilində də rus dilində işlənən variantı uyğun yazılır.

¹ Bax: Azərbaycan dilinin orfoepiya sözlüyü (Tartib edənlər: Əlasgar Məmmədov, Akif Mirzəyev). Bakı, 1982, s.23

Azərbaycan dilində qoşa *bb* samitli alınma sözlərin müəyyən qismi ərəb-fars mənşəlidir. Məsələn, *tibb*, *qübbə*, *dəbbə*, *mürəbbə*, *təkəbbür*, *təşəbbüs*, *cübbə* kimi sözlər bu qəbildəndir.

d) tərkibində qoşa vv işlənən sözlər

Azərbaycan dilindəki tərkibində qoşa *vv* samitləri iştirak edən sözlər, başlıca olaraq, ərəb-fars mənşəli vahidlərdir: *qüvvə*, *əvvəl*, *münəvvər*, *təşəvvür*, *fəvvərə*, *müqəvvə* və s.

Bu sözlər uzun zamanlar ərzində yazıda iki *vv* ilə işlənərək normalaşır. Mümkündür ki, bunların bəziləri bu və ya digər yerli nitq arealında hansı variantlaşma işlənsin. Lakin yazıda özü-nəməxsus ənənə ilə norma hüquqi qazanmış belə sözlərin daxilində əlavə bir əməliyyat aparmağa lüzum yoxdur.

e) tərkibində qoşa qq samitləri işlənən sözlər

Azərbaycan dilində bu qəbildən olan alınma sözlər də mənşəcə ərəb-fars dillərinə məxsusdur: *şaqqa*, *diqqət*, *tərəqqi*, *məşəqqət* və s. Belə sözlər də uzun müddətli yazı ənənəsi əsasında normalaşır. Ona görə də onlarda uzunmüddətli yazı ənənəsinin saxlanması məqsəduyğundur.

ə) tərkibində qoşa dd samitləri işlənən sözlər

Tərkibində qoşa *dd* samitləri işlənən sözlər də əsasən mənşəcə ərəb-fars dillərinə məxsusdur: *tərəddüd*, *iddia*, *müddət*, *şiddət*, *hiddət*.

Ənənəvi qayda üzrə qoşa samitli yazılan bu sözlərdə mövcud normanın saxlanması məqsəduyğundur.

f) tərkibində qoşa zz samitləri işlənən sözlər

Tərkibində qoşa *zz* samitləri işlənən alınma sözlər də ərəb-fars mənşəlidir: *tənəzzül*, *müəzzin*, *ləzzət*, *izzət* və s.

Uzunmüddətli yazı ənənəsi üzrə normalaşan bu sözlər indi də yazıda həmin qayda üzrə işlədilir.

g) tərkibində qoşa ff samitləri işlənən sözlər

Azərbaycan dilindəki bu qəbildən olan alınma sözlərin bir qismi ərəb-fars mənşəlidir, bir qismi isə rus dili vasitəsi ilə daxil olmuşdur: *iffət*, *xiffət*, *kəffarə*, *müvəffəq*, *müzəffər*, *tələffüz*, *şəffaf*, *tənəffüs* (ə-f.); *diffuz*, *affiks*, *differential*, *affekt*, *affrikat*, *suffiks* (rus)

Mövcud orfoqrafiya lüğətində bu sözlərin yazılışı üçün vahid prinsip nəzərə alınmamışdır. Məsələn, ərəb-fars mənşəli bütün sözlər, bir qayda olaraq, qoşa *ff* samiti ilə yazılır. Halbuki,

tələffüz və tənəffüs sözlərində nitq üzrə bir *f* deyilir: *tələfüz*, *tənəfüs*. Buna baxmayaraq bu sözlərin yazılışında ənənəvi prinsip üstün tutulmuşdur. Rus dili vasitəsi ilə dilimizə daxil olan *differential*, *affiks*, *suffiks*, *affrikat* sözləri bir samitlə deyildiyi halda yalnız *differential* sözü bir samitlə (*diferensial*) yazılır. *Affiks*, *affrikat* sözləri iki *ff* ilə yazılır, *suffiks* sözü isə heç lüğətlərə düşməmişdir.

ğ) tərkibində qoşa tt samitləri iştirak edən sözlər

Azərbaycan dilindəki tərkibində qoşa *tt* samitləri iştirak edən sözlər sırasına həm ərəb-fars mənşəli, həm də rus dili vasitəsi ilə keçmiş sözlər daxildir: *attar*, *ittiham*, *ittihad*, *ittifaq*, *mürəttib*, *səttar*, *müttəfiq*, *həttə* (ə-f.), *operetta*, *attaşə*, *vatt*, *attestat*, *atraksion* (rus) və s.

Bütün bu sözlərin hamısı, Azərbaycan dilində yazı ənənəsinin saxlanması prinsipi üzrə normalaşdırılmışdır.

h) tərkibində qoşa kk samitləri iştirak edən sözlər

Bu qrupda ərəb-fars mənşəli *hikkə*, *mürəkkəb*, *mütəşəkkil*, *təşəkkül*, həmçinin rus dili vasitəsi ilə daxil olmuş *akkord*, *akkordion*, *akkreditiv*, *akkumlyator* kimi sözlər vardır. Həmin sözlərin normalaşdırılmasında ənənəvi yazı qaydaları prinsipi əsas götürülmüşdür. Bununla birlikdə danışıq dilində bir çox hallarda rus dili vasitəsi ilə daxil olmuş sözlərdə bir *k* tələffüzü də müşahidə edilir.

x) tərkibində qoşa ll samitləri iştirak edən sözlər

Azərbaycan dilindəki alınma sözlərin müəyyən qisminə qoşa *ll* samitləri də yazı ənənəsinə müvafiq olaraq saxlanılır. Bəzi sözlərdə isə nitqin asanlaşma təsiri üstünlük təşkil etdiyinə görə qoşa *ll* samitlərindən biri ixtisar olunur. Məsələn, ərəb-fars mənşəli *allah*, *büllur*, *millət*, *təsəlli* kimi sözlərdə yazı ənənəsinin saxlanması prinsipinə görə qoşa *ll* samitləri norma hüququnda işlənir.

Rus dili vasitəsi ilə daxil olan *alligator*, *alliterasiya*, *apellyasiya*, *sellüloz*, *sellofan*, *sellüloid*, *illuziya*, *qallüsinasiya*, *illuminator*, *kollektiv*, *kollektor*, *kolliqrafiya*, *kolleksiya*, *kollegiya*, *kollec*, *bülleten*, *ellips* kimi sözlərdə ənənəvi yazı qaydası prinsipi əsas tutulur və onlar iki *ll* samiti ilə normalaşdırılır. Qeyd etmək lazımdır ki, bunlardan bəziləri, xüsusilə, *sellüloza* və *sellofan* sözləri nitqdə bir *l* ilə deyilir. Bu sözlərin bəziləri isə

yazıda işlənsə də mövcud orfoqrafiya lüğətində qeydə alınmamışdır. Məsələn, *appelyasiya*, *alligator* kimi sözlər lüğətə düşməmişdir.

Tərkibində qoşa *ll* samitləri olan bəzi sözlərin yazılışında isə nitqin asanlaşdırıcı təsiri əsas götürülür. Məsələn, *million*, *milliard*, *trillion*, *ballon*, *kristall*, *metall*, *prallel* kimi sözlər Azərbaycan dilində nitqin təsiri ilə dəyişdirilir və tərkibində bir *l* samiti işlədilməklə normalaşdırılır: *milyon*, *milyard*, *trilyon*, *balon*; *kristial*, *metal*, *paralel*.

1) tərkibində qoşa *mm* samitləri iştirak edən sözlər

Azərbaycan dilindəki alınma sözlərin müəyyən qrupunun tərkibində qoşa *mm* samitləri işlədilir. Bunlara dair ərəb-fars mənşəli *hümmət*, *rəmmal*, *amma*, *müxəmməs*, *mükəmməl*, *ümman*, həmçinin rus dili vasitəsilə daxil olan *immunitet*, *kommersiya*, *simmetriya* kimi sözləri misal göstərmək olar. Rus dili vasitəsi ilə daxil olan sözlərdə nitqin təsiri nəzərə alınaraq onlar bir *m* ilə normalaşdırılmışdır: *fonoqram* (*fanoqramma*), *teleqram* (*teleqramma*), *melodram* (*melodramma*), *proqram* (*proqramma*) və s.

2) tərkibində qoşa *nn* samitləri iştirak edən sözlər

Azərbaycan dilinə daxil olan qoşa *nn* samiti ərəb-fars mənşəli sözlər bir qayda olaraq, yazı ənənəsinə müvafiq şəkildə normalaşdırılır: *innab*, *cənnət*, *bənnə*, *bədənnüma*, *təmənnə*, *tərənnüm*, *sünnət*, *minnət* və s.

Rus dili vasitəsi ilə daxil olan sözlərin müəyyən qismində yazı ənənəsi saxlanmaqla qoşa *nn* samiti yazıldığı halda, bəzi sözlərin yazılışında nitqin təsiri üstünlük təşkil edir. Belə sözlər Azərbaycan dilində bir *n* ilə yazılır. Məsələn, *annotasiya*, *antenna* kimi sözlər iki *nn* ilə yazıldığı halda, nitqin dəyişdirici təsirinə məruz qalan *tonna*, *tonnel* kimi sözlər *ton*, *tunel* kimi normalaşdırılır. Sonu iki *nn* ilə bitən ərəb mənşəli *fənn* sözünə saitle başlayan şəkilçi qoşulduqda qoşa *nn* samitləri yerində qalır. Samitlə başlayan şəkilçi əlavə edildikdə isə nitqin asanlaşdırıcı təsirinə uyğun olaraq bir *n* samiti işlənir: *fənn-fənni-fənlər*.

3) tərkibində qoşa *rr* samitləri iştirak edən sözlər

Azərbaycan dilində bu qəbildən olan ərəb-fars mənşəli və rus dili vasitəsi ilə keçən sözlər ənənəvi yazı qaydasına uyğun olaraq iki *rr* ilə yazılır. *zərrə*, *dərrakə*, *mücərrəd*, *sərrast*,

sərraf, *təsərrüfat*, *hürriyyət*, *hərrac*, *xürrəm* (ə-f.); *irriqasiya*, *terror*, *terras*, *korrektura*, *korreziya*, *korrelyasiya*, *barrel*, *barrikada* (rus d) və s.

Sonu iki *rr* ilə bitən ərəb-fars mənşəli *dürr* və *sirr* sözlərinə saitle başlayan şəkilçi qoşulduqda qoşa *rr* samitləri dəyişmir. Samitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda üç ardıcıl samit ağırlıq tövətdiyi üçün *r* samitlərindən biri ixtisar olunur: *dürr-dürrü-dürlü*; *sirr-sirri-sirli*.

4) tərkibində qoşa *xx*, *hh*, *cc* samitləri iştirak edən sözlər

Azərbaycan dilindəki bu qəbildən olan sözlər başlıca olaraq, ərəb-fars mənşəli vahidlərdir. Bu sözlərdə, bir qayda olaraq, ənənəvi yazı qaydası saxlanılır: *təşəxxüs*, *müəxxəs*, *təəhhüd*, *tərəhhüm*, *səhhət*, *təəccüb*, *münəccim* və s. Bütün bunlarla birlikdə Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsi ilə daxil olan bir sıra sözlərdə rus dilinin samitləri Azərbaycan dilinin təsiri ilə dəyişdirilir. Rus dilində *q* ilə yazılan sözlərin bir qismi müvafiq olaraq *g* və *h* ilə, *ю* samitli sözlərdə bu samit *ü* ilə, *ч* samitli sözlərdə bu samit *s* ilə əvəz olunur: *генераль* – *general*, *гимназия* – *gimnaziya*, *зунц-гипс*, *гидростанция* – *hidrostantsiya*, *гуманизм* – *humanizm*; *глюкоза* – *qlükoza*, *карбюратор* – *karbürator*, *сюита* – *süita*, *сюжет* – *süjet*, *бюро* – *büro*, *брошюра* – *broşüra*, *жюри* – *jüri*, *дюшес* – *düşes*; *цементер* – *sentner*, *цивилизация* – *sivilizasiya*, *целлофан* – *sellofan*, *цемент* – *sement*, *ченз* – *senz*, *цензура* – *senzura* və s.

Tərkibində qoşa samit işlənən bir çox sözlər tələffüzdə intensiv olduğuna görə onlarda qoşa samitlər Azərbaycan dilinin nitq tələblərinə uyğunlaşır. Az işlənən sözlərdə isə bu uyğunlaşma prosesi ləngiyir. Ancaq nə qədər həmin sözlər Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində qalırsa gec və ya tez işlənmə intensivliyindən asılı olaraq onların dəyişmə ehtimalı reallıq kimi nəzərə alınmalıdır.

5. Tərkibində qoşa və yanaşı saitlər iştirak edən sözlərin normalaşdırılması

Tərkibində qoşa və yanaşı saitlər iştirak edən sözlərdə normalaşma üçün bir qayda olaraq, yazı ənənəsi prinsipi əsas götürülmüşdür. Azərbaycan dilində bu qəbildən olan sözlər sıra-

sına həm ərəb-fars mənşəli, həm də rus dili vasitəsi ilə alınan sözlər daxildir. Azərbaycan dili sözləri üçün qoşa və yanaşı saitli sözlər sosiyyəvi deyildir. Ona görə də qoşa saitli sözlərdə qoşa sait uzun deyilir, yanaşı saitli sözlərdə isə sait səslər eyni olmadıq üçün onların arasında tənzimləyici y səsi tələffüz olunur. Lakin sözlərin yazılışını müəkkəbləşdirməmək üçün aralıq samit səs söz tərkibinə daxil edilmir. Beləliklə, həmin qəbildən olan sözlərin normalaşdırılmasında ənənəvi yazı qaydasından istifadə olunur. Azərbaycan dilində qoşa və yanaşı saitli sözlər qrupuna, əsas etibarilə aşağıdakılar daxildir:

a) qoşa saitli sözlər

Azərbaycan dilindəki qoşa saitli həm ərəb mənşəli sözlərdə, həm də rus dili vasitəsi ilə daxil olan sözlərdə yazı ənənəsi prinsipinə riayət edilir. Həmin sözlər Azərbaycan dilində qoşa saitli şəkildə normalaşdırılır:

aa- maaş, maarif, saat, camaat

əə- təəccüb, təəssüf, təəssüb, əmtəə, mətbəə

ii- təbii, bədii (ə-f.)

oo- zoologiya, koordinat, kooperativ

uu- vakuum, individuum (rus d.)

Qeyd etmək lazımdır ki, ərəb-fars mənşəli sözlərdən fərqli olaraq rus dili vasitəsi ilə alınan sözlər adətən, danışq dilində qoşa saitle yox, bir saitle tələffüz olunur: zoologiya-zologiya, koordinat-kordinat, kooperativ-koperativ, vakuum-vakum, individuum-individum.

Bu qayda üzrə tələffüzdə əslində, Azərbaycan dili heç nə itirmir. Çünki bu dildə qoşa saitlelərin hər ikisi fonem əhəmiyyəti daşıyır. Lakin yazının sabitliyi üçün formal şəkildə bu sözlər qoşa saitli yazılır.

b) yanaşı saitli sözlər

Azərbaycan dilində yanaşı saitli sözlər kəmiyyətə daha çoxdur. Buraya həm ərəb-fars mənşəli sözlər, həm də rus dili vasitəsi ilə daxil olan vahidlər aiddir. Bunlar, əsas etibarilə aşağıdakılardan ibarətdir.

ae-aerostat, aerobus, aeroplan

ea-okean, realist, teatr, seans

ia-diametr, diaqram, ditalekt, diatez, diaqnostika, riayət, iddia

oa-koalisiya

eo-teorem, feodal, neon, neolit, teodor, neologizm, neorealizm

oe- poema, poetika, poeziya, orfoetiya

ei-aparteid

oi-kolloid, sellüloid, eqoist

eu-linelium

ue-duet, duel

io-bioloq, radio, radiola, auksion

iu-radius, kalium, kalsium, kollokvium

ei-ateist, kofein, piramein, pirkofein

ea-reaksiya, reaktor, teatr

ai- dairə, xain, sait, sail, sair, dair, dairə, ailə, aid

üə-müəllif, müəyyən, müəzzin, müəllim, müəmma, şüəra

ia-təbiət, şəriət, müdafiə, faciə

aə-itaət, qənaət, şücaət, bəraət

əa-səadət, fəaliyyət, müddəa

əi-zəif, məişət

üa-müavin, müasir, müalicə, müayinə, müalicə, şüar

Rus dili vasitəsi ilə Azərbaycan dilinə daxil olan bir qrup sözlər də vardır ki, onların müəyyən qismi Azərbaycan dili normalarına uyğunlaşdırılarkən sözün sonuncu elementi öz funksiyalarını itirir; ixtisar olunur, mənada dəyişmə baş vermir. Bunlara aid aşağıdakıları göstərmək olar: *fabrika-fabrik, apteka-aptek, molekula-molekul, drama-dram, teorema-teorem, sistema-sistem, atmosfera-atmosfer, temperatura-temperatur, aksioma-aksiom, anketa-anket*.

Sonuncu element mənə funksiyasını saxladıqda həmin element atılır: *grammatika, forma, taktika, poeziya, norma, diktatura, botanika, respublika* və s.

Azərbaycan dilində sözlərin fonetik normalaşması prosesi ilə əlaqədar aşağıdakı nəticələri ümumiləşdirmək olar:

1. Milli mənşəli sözlərdə fonetik normalaşma şifahi nitq vərdişlərinin toplanıb, ümumiləşib, cəmləşib yazılı dildə ənənə qazanması ilə təcəssüm olunur. Həmin ənənələrin sabitliyi, həmçinin yazı qaydalarında tənzim olunur və təsbit edilir.

2. Alınma sözlərdə fonetik normalaşma başlıca olaraq, iki istiqamətdə tənzim edilir. Birincisi budur ki, sözlər ənənəvi

yazı qaydasına görə vahid formada sabitləşir. Bu prinsip sözün quruluşca mənimsənilməsinə psixoloji vərdişlərin uzunmüddətli olmasını şərtləndirir. İkincisi isə, nitqin asanlaşdırma təsirindən ibarətdir. Nitqin təsiri güclü olduqda onun tələbini ödəmək bir zərurətə çevrilir. Odur ki, bir çox sözlərin fonetik normalaşmasında nitqin təsiri nəzərə alınır.

3. Bəzi hallarda nitqin təsiri nəzərə alınmadığından, norma prinsiplərində uyğunsuzluq yaranır. Odur ki, fonetik normalaşmada yazı ənənəsi və nitqin təsiri əsas olur.

4. Azərbaycan dilinə daxil olmuş bir çox sözlərdə nitqin təsiri sözlərdə asanlaşma yaradılmasına səbəb olur.

5. Bir çox sözlər dildə işlədilməklə mövcud lüğətlərin söz ehtiyatını geridə qoyur. Həmçinin, onların vahid yazı qaydasının müəyyənləşdirilməsində çətinlik törənir. Odur ki, dildə sözlərin işlənməsi ilə bağlı yeniləşmənin meydana çıxarılması üçün sözlərin orfoqrafiya qaydaları barəsindəki təchizat günün vacib məsələlərinə çevrilməlidir.

3. Qrafik normalar

Azərbaycan dilində **qrafik** normalar başlıca olaraq, yazıda xüsusi **qrafik** işarə kimi işlədilən apostrofla bağlıdır.

Apostrof Azərbaycan yazısında ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçid dövründən, 1929-cu ildən işlədilməyə başlamışdır. Yeni əlifbaya keçiddə ərəb əlifbasına məxsus **ayn** və **həmzə** kimi qrafik işarələrlə verilən xüsusi səslərin tələffüzü çətinlik yaratmışdır. Əslində, həmin işarələrlə təmsil edilən səslərin tələffüzünün saxlanması zərurətə ondan irəli gəlirdi ki, ərəb əlifbası ilə yazılan sözlərin deyilişi yeni əlifbada ənənəvi prinsiplərinə uyğun olaraq saxlanılsın. Odur ki, **ayn** və **həmzə** işarələri ilə verilən səslərin ifadəsinin saxlanması məqsədi ilə həmin işarələrin işlənmə yerlərində apostrof işarəsindən istifadə olunmağa başlandı. O zamandan tə sonuncu orfoqrafiya lüğətinin meydana gəlməsinədək olan müddətə kimi (1975-ci il nəşri) lüğətlərə təxminən 150 apostroflu kök söz daxil edilmişdir. Sonuncu yazı qaydaları Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1958-ci il 24 iyul tarixli, 497 №-li və 1959-cu il 6 aprel tarixli 286 №-li qərarları ilə təsdiq edilmişdir.

Nəzərə alındıqda ki, orfoqrafiya-yazı qaydaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən təsdiq edilir və dəyişditi-

lir, onda bu qaydaların kimse tərəfindən dəyişdirilməsi və onda subyektiv münasibətlə əl gəzdirməsi yolverilməz hesab olunmalıdır. Bu qaydalar müvafiq qərarla təsdiq olunduğu kimi müvafiq qanunla da qorunmalıdır. Məhz Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevin imzaladığı 30 sentyabr 2002-ci il tarixli dil haqqında qanın təsdiq edilmiş qaydaların sabit saxlanması üçün ən etibarlı və həminin riayət etməyə borclu olduğu dövlət sənədidir. Dildə müvafiq nomaların qorunması üçün bu qanunun 10-cu maddəsində deyilir: «Bu qanunu pozan hüquqi, fiziki və vəzifəli şəxslər Azərbaycan Respublikasının Qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş qaydada məsuliyyət daşıyırlar».

Ancaq demək lazımdır ki, indiye qədər belə bir qanun mövcud olmadığından orfoqrafiya qaydalarında ixtiyari şəkildə bu və ya digər dəyişmələr aparılmışdır. Belə dəyişdirmə əməliyyatlarının apostrof üzərində aparılması da diqqəti cəlb edir. Məsələn, 1960-cı ildə çap olunmuş «Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti»ndəki apostroflu sözlərin 1975-ci ildə çap olunmuş «Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti» ilə müqayisəsindən aydın olur ki, məhz həmin istifadəsi üçün rəsmi mənbə kimi təqdim edilən bu lüğətdə bəzi dəyişikliklər aparılmasına yol verilməmişdir. Məsələn, 1960-cı il lüğətində və ondan əvvəlki lüğətdə apostrofla yazılan *qit'a*, *müt'i*, *təvazö'kar*, *qət'i* kimi sözlər 1975-ci il lüğətində apostrofsuz yazılmış, *aş'ari*, *məful*, *tə'diyə* kimi istifadə edilməyən sözlər lüğətdən çıxarılmışdır.

Beləliklə, 1975-ci il lüğətində aşağıdakı kimi kök sözlər apostrofla verilməmişdir: *bə'zi*, *bə'zən*, *bər'a*, *və'də*, *və'z*, *vüs'ət*, *qət'an*, *də'vət*, *e'zaz*, *e'zam*, *e'zamiyyət*, *e'mal*, *e'malatxana*, *e'maledici*, *e'tina*, *e'tinasız*, *e'timad*, *e'tiraz*, *e'tiraf*, *e'tibar*, *e'tina*, *e'tidal*, *e'titad*, *e'tikar*, *e'caz*, *e'cazkar*, *ə'zəmi*, *ə'zəmiyyət*, *ə'la*, *ə'lahəzrət*, *ən'am*, *əfi*, *aş'ar*, *aş'ari*, *in'ikas*, *yə'ni*, *lə'nət*, *mə'yar*, *mə'rac*, *mə'dən*, *mə'də*, *mə'dəaltı*, *mə'bəd*, *mə'badgah*, *mə'yus*, *mə'lul*, *mə'lumat*, *mə'mur*, *mə'na*, *mə'nəvi*, *mə'nəviyyət*, *mə'nən*, *mə'rəkə*, *mə'rifət*, *mə'cun*, *məş'al*, *mö'min*, *mö'təbər*, *mö'tədil*, *mö'tərizə*, *mə'lum*, *namə'lum*, *nə'mət*, *nə'rə*, *nə's*, *nə'sə*, *məs'ul*, *məs'ud*, *mə'suliyət*, *mə'sum*, *nəş'ət*, *rə'na*, *rə'sə*, *ric'ət*, *sə'y*, *sün'i*, *sür'ət*, *tə'liqət*, *tə'lim*, *tə'limat*, *tə'min*, *tə'minat*, *tə'mir*, *tə'ziyə*, *tə'ziyədar*, *tə'zim*, *tə'yin*, *tə'yinat*, *qə'ləm*, *tə'liq*, *tə'nə*, *tə'bir*, *tə'qib*, *tə'qibat*, *tə'rif*, *tə'sir*, *tə'sirat*,

tə'sis, tə'sisat, tə'til, fe'l, fir'on, hey'ət, həmrə'y, cür'ət, şö'lə və s.

Bu sözlərin bəziləri artıq dildə istifadədən çıxmışdır və onların nə mənə daşdıqları da unudulmuşdur. Məsələn, *və'qə, qət'an, e'zaz, e'tinad, e'tiqal, e'tiyad, e'tinad, ə'zəmi, ə'zəmiyyət, ə'lan, ə'şəri, nə's, rəş'ə, tə'liqə, tə'liq* kimi sözlər demək olar ki, dildə işlənmir və hansı mənanı daşdıqları da yada düşmür. Lüğətlərdə artıq yük olan bu sözlər üçün orfoqrafik norma axtarmanın heç lüzumu da yoxdur. Odur ki, bu və ya bunun kimi başqa sözlərin orfoqrafiya lüğətindən çıxarılması dilin cıllanması baxımından gərəklidir.

Sözlərin apostrofla yazılıb-yazılmaması məsələsinə isə nitqin təsiri baxımından yanaşmaq məqsəduyğundur. Bu bərdə, artıq nitq prosesi öz işini görmüşdür. Belə ki, apostroflu sözlərin tələffüz xüsusiyyətlərinin saxlanması prinsipi artıq öz əhəmiyyətini itirmişdir. Çünki o sözlər Azərbaycan dilinin nitq prosesində tələffüzə cıllanmış və ərəb dilinə məxsus *ayn* və *həmzə* işarələri ilə tənzim olunan tələffüz qaydası öz fonetik və mənə funksiyasını başa çatdırmışdır. Odur ki, yazıda apostrofun işlənməsi lüzumsuz artıqlığa çevrilmişdir. Bu lüzumsuz artıqlıq yazı texnikasında da ciddi çətinlik yaradır. Odur ki, çox zaman yazı prosesində səhvən apostrofla yazılmayan sözlərdə apostrof işlənməsinə təsədüf olunur: ərizə (ə'rizə), müalicə (mü'alicə), müayinə (mü'ayinə) və s.

Söz tərkibində apostrof heç bir lüzum daşımadığı üçün son zamanlar ondan yazı prosesində istifadə edilməməsi müşahidə olunur. Bu isə sözdə heç bir mənə dəyişməsi yaratmır. Əksinə yazı ilə nitqin yaxınlaşmasını təmin edən zəruri bir proses kimi özünü göstərir. Həqiqətdə məsələn, *e'mal, e'tina, e'tiqad, mə'lum, mə'dən, e'tiraz, e'tiraf, mö'təbər, ə'la, rə'y, sə'y, cür'ət, hey'ət, vüs'ət, e'zam, e'zəmiyyət, sün'i, tə'mir, tə'til* və s. sözlərin *emal, etina, etiqad, məlum, mədən, etiraz, etiraf, mötəbər, əla, rəy, səy, cürət, heyət, vüsət, ezam, ezəmiyyət, süni, təmir, tətil* kimi yazılması nitq prosesini asanlaşdırır, yazını cıllandırır, yazı və nitqin yaxınlaşması ilə norma sabitliyi yaradır.

Apostroflu sözlərin yazılışı ilə əlaqədar aşağıdakı nəticələri ümumiləşdirmək olar:

1. Sözlərin apostrofla yazılışı Azərbaycan dilinə vaxtı ilə icbari yolla tətbiq edilmişdir.

2. Apostrof işarəsinin tətbiqi bir tərəfdən ərəb mənşəli sözlərin tələffüz keyfiyyətlərinin saxlanmasına, digər tərəfdən isə ərəb mənşəli sözlərin yazılışında bir əlaqə yaratmaq məqsədinə xidmət etmişdir.

3. Apostrof işarəsi Azərbaycan dilində heç bir fonetik funksiya daşımır, heç bir mənə dəyişdiricilik keyfiyyətinə malik deyildir.

4. Azərbaycan dilində nitqin güclü təsiri apostrofun ənənəçilik xarakterini tamamilə sıradan çıxarmışdır. Müasir dövrdə şifahi nitq inkişaf perspektivlərinin qat-qat güclənməsinə münbit şərait yarandığı üçün apostrofun öz ənənəçiliyini davam etdirməsinə heç bir zərurət qalmamışdır.

5. Nitq prosesində apostrofun heç bir funksional mövqeyi qalmadığı üçün onun işlədilməsi lüzumu da aradan qalxmışdır. Odur ki, müasir mərhələyə nəinki mətbuat dilində, hətta, rəsmi dövlət sənədlərinin yazılışında belə apostrofun işlədilməməsi adi bir hal almışdır.

6. Apostrofun yazıdan çıxarılması nitqdə asan deyilişə zəmin yaratdığı kimi yazı texnikasında da asanlaşma yaradılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

4. Orfoqrafik normalar

Azərbaycan dilinin orfoqrafik normalarını müəyyən edən əlamətlər öz xarakterinə görə çoxcəhətlidir. Müasir mərhələdə normalılıq üçün müəyyən problemlər yaranan cəhətlər isə çox deyildir. Bunlardan, yazı normalarının sabitləməsi prosesində müəyyən problemlərlə üzləşənləri, başlıca olaraq aşağıdakılar-dan ibarətdir:

I. sözlərin sətirdən-sətrə keçirilməsi norması

Sətirdən-sətrə keçirilmə yazı qaydalarında sözlərin heca bölgüsü prinsipinə uyğun şəkildə aparılır. Sözlərin sətirdən-sətrə keçirilmə qaydaları aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

1. heca vahidliyi prinsipi üzrə:

a) söz hissələri yeni sətrə bütöv hecalarla keçirilir: *qu-zu, yay-laq, də-mir*.

b) sözün bircə saيتدən ibarət olan ilk hecasını əvvəlki sət-rin sonunda qoymaq olmaz: *a -da, a-dam, a-ra, a-la, a-na, a-ta*.

c) iki və daha çox hecalı sözlərin bircə saيتدən ibarət olan sonuncu hecası yeni sət-rə keçirilməz: *şü-a, vaqi-ə, iddi- a, mət-bə-ə*,

ç) tərkibində eyni cinsli qoşa samit olan sözlərin saيتدən əvvəlki iki samitini nə sət-rin sonunda qoymaq olar, nə də o biri sət-rə keçirmək olar: *a-ddım, add-ım, do-qquz, doqq-uz, sə-kkiz, səkk-iz*.

Bunların keçirilmə qaydası belədir: *ad-dım, doq-quz, sə-kkiz*.

d) tərkibində bitişdirici a, ə saitleəri olan mürəkkəb sözləri heca bölgüsü üzrə keçirmək olar. *qa-çaqaç, qaça-qaç, tu-tatut, tuta-tut, kəsa-kəs, kəsa-kəs*.

Bu qaydalara samitdən sonra apostrof işlənən sözlərin ke-çirilməsi də şamil edilir. Qaydalarda göstərilir ki, keçirilmə, bu-rada, apostroflu tərəfə görədir.

Apostrof hissə sət-rin bir tərəfində qalır, o biri hissə isə ke-çirilmir: *məs 'ud, kən 'an, məs 'ul, hey 'ət*.

Nəzərə aldıqda ki, apostrofun işlənməsi Azərbaycan dili üçün səciyyəvi deildir, onda yazı ənənələrini saxlamaq məqsədi ilə həmin keçirmə qaydasına riayət etmək tamamilə məqsədə-uyğundur.

2. Söz kökü vahidliyi prinsipi

a) mürəkkəb sözün tərkibindəki ikinci sözün əvvəlində samit səs heca vahidliyinə görə sət-rin sonunda axıra düşsə də orada saxlanılmır, yeni sət-rə keçirilən sözün baş səsi halında ye-ni sət-rin əvvəlində yazılır: *bio-qrafiya, dia-gram, pro-gram, mono-qrafiya, tele-gram*. Bu sözlər *bio-qrafiya, diaq-ram, proq-ram, mono-qrafiya, tele-gram* kimi keçirilir.

b) mürəkkəb sözlərin tərkibindəki birinci sözün son sami-tini ikinci sözün bircə samitdən ibarət olan ilk hecasına qoşub yeni sət-rə keçirmək olmaz: *di-lucu, dilu-cu, əvə-zedilməz, əvə-ze-dilməz, kəkli-kotu, kəkliko-tu, paltə-rasan, paltəra-san*.

Bu sözlər belə keçirilməlidir: *dil-ucu, əvəz-edilməz, kək-lik-otu, paltar-asan*.¹

3. Qrafik vahidlik prinsipi

a) ad və ata adının böyük hərflərlə yazılmış qısaltmanın birini əvvəlki sət-rin sonunda qoymaq, digərini isə yeni sət-rə ke-çirmək, eləcə də qısaltmaların hər ikisini əvvəlki sət-rin sonunda qoymaq, familiyasını isə sonrakı sət-rə keçirmək olmaz: *Ü.-Ə. Hacıbəyov və ya, Ü.Ə.-Hacı-bəyov kimi keçirmək olmaz. Ü.Ə.Hacıbəyov bir sətirdə yazılmalıdır*.

b) qısaltmaları parçalayıb keçirmək olmaz: *B-DU, MD-B, AT-ƏT*. Bunlar birlikdə yazılmalıdır: *BDU, MDB, ATƏT*.

c) açılan mötərizə və dırnağı sət-rin sonunda qoymaq ol-maz; durğu işarələrini yeni sət-rə keçirib sət-rin başında qoymaq olmaz².

Mövcud qaydalar bunlardır. Bu qaydaları qoruyub saxla-maq yazılı dil normalarında yaranmış ənənələrin qorunması üçün zəruridir. Yaranmış ənənələrin qorunması ona görə daha çox lazımdır ki, ənənələr tezliklə yaranmır, asan formalaşmır; ənənələrin formalaşması üçün müəyyən vaxt və zaman lazım gəlir. Lakin müasir mətbuatda, xüsusilə, müstəqil mətbuatda həmin qaydalara, demək olar ki, əməl edilmir. Kim necə gəl-di, eləcə də özü üçün yeni yazı qaydası tətbiq edir. Bununla da Dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikası qanununun III fəslinə aid 19-cu və 20-ci maddələrin tələbləri çox ciddi şək-il-də pozulur. Qanunun pozulmaması üçün, şübhəsiz, müəyyən inzibati cəza tədbirləri mövcuddur. Dilin normalarını pozan, korlayan belə mətbuat-informasiya vasitələrinə dair ciddi təd-birlər görülməsi vaxtı artıq yetişmişdir. Mətbuatda sətirdən-sət-rə keçirilmə ilə əlaqədar yol verilən qüsurlara dair aşağıdakı kimi faktları misal göstərmək olar:

a) tək sait sətir başında qalır, sözün qalan hissəsi yeni sət-rə keçirilir: *keçdiyi yoldan döndərmək məqsədi ilə ə-məkdəşliq tək-lif olundu* («İdeal» qəzeti, 20-23 noyabr, 2002).

b) qısaltma sözlərdə bir element sətir başında qalır, qalan elementlər yeni sət-rə keçirilir: *Səbiq O-MON müdafiə komitəsi-*

¹ Bax: Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1972, s.304-305

² Bax: Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1972, s.305-307

nin sədri Qabil Rzayevə «Şərq» qəzetinə verdiyi açıqlaması ilə bağlı istintaq işi açılıb. («İdeal» qəzeti, 20–23 noyabr, 2002)

c) sözün samit elementi sətir başında qalır, digər hissəsi yeni sətərə keçirilir: Milli Məclisdə müzakirə olunan «Q-rant haqqında» Qanunun birinci maddəsində düzəlişin qarşısını almağı xahiş edib. («İdeal» qəzeti, 20–23 noyabr, 2002)

ç) miqdar sayı bildirən rəqəmdən sonra bir saitdən ibarət olan mənsubiyyət şəkilçisi yeni sətərə keçirilir: Bizdə isə belə şəxslərin sayı artıq 200-ü adlayır. («İdeal» qəzeti, 2023 noyabr, 2002)

Belə misalların sayını artırmaq da olar. Misalların verilməsindən məqsəd yazıda qaydasızlıqların baş alıb getdiyinə nüməyis etdirilməsindən ibarət deyildir. Əsas məqsəd ondan ibarətdir ki, ana dilindən istifadə edən hər kəs ona qayğı ilə yanaşsın. Ana dilinin normalarını qorumaq hər kəsin daxil. vətəndaşlıq borcuna çevrilsin.

II. Dürğu işarələrindən istifadə norması

Azərbaycan dilinin yazılı-icbari normalarının qaydaya salınması və təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə yazılı mətnlərdə bir çox dürğu işarələrindən istifadə olunur. Yazılı dildə dürğu işarələrindən istifadə etmək təkcə yazılı dilin tələbləri kimi başa düşülməməlidir. Dil normalarının şifahi və yazılı ənənələrinin qovuşması əsasında yaranıb sabitləşməsi prinsiplərinə uyğun olaraq nəzərə alınmalıdır ki, yazılı dil, əslində şifahi dilin yazıda icbari normalar üzrə sabitlik variantıdır. Başqa sözlə, şifahi dil yazılı dildə özünün sabitləşmiş qaydaları üzrə əksini tapır. Yazılı dili özgə cür abstraktlaşmış şəkildə başa düşmək lazım deyildir.

Şifahi dil müvafiq normalaşma üzrə yazılı dilə çevrildikdən sonra yazılı dil həmişə sabitləşmiş normalar üzrə şifahi dilə təsir göstərir və onun cıllanmasında, ardıcılığın gözlənilməsində və qorunmasında, məntiqi, lakonik və ritmik ifadə olunmasında bir baza rolunu oynayır.

Dürğu işarələri şifahi nitqdə ifadə olunan ardıcılığın, fikrin bitməsinin, emosionallığın, pauzanın, ritmiklik və ahəngdarlığın yazılı dilindəki göstəricilərindən ibarətdir.

Ə.Dəmirçizadə yazır ki, «Orfoqrafiya qaydaları hamının məcburi sürətdə riayət etməli olduğu qaydalardır. Buna görə də qaydaları elə düzəltmək lazımdır ki, işlədənlər könülsüz, şüur-

suz məcburiyyət hissi yox, könüllü məcburiyyət hissi duyaraq işlətməmiş olsunlar. Yəni dilin düzgün yazı qaydalarını müəyyən-ləşdirərkən həmin dildə danışan millətin ümumiləşdirilmiş ol-duğu ədəbi tələffüz normalarını, daha doğrusu, ədəbi tələffüz zövqünü nəzərə almaq zəruridir. Belə olarsa, verilmiş orfoqra-fiya qaydalarının hamı tərəfindən məqbul sayılıb, bəyənilib və asanlıqla mənimsənilib işləyəcəyinə tam əminlik yaranar, həm də belə qaydalar tez sabitləşər və uzun müddət yaşaya bilər. Be-lə bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, orfoqrafiya qaydaları dilin gözəlliyini, incəliyini, səlisliyini və ahəngdarlığını nəinki müşahidə etmək, hətta, bu xüsusiyyətləri inkişaf etdirmək, ar-tırmaq və genişləndirmək istiqamətində qurulmuş olmalıdır¹.

Z.İ.Budaqova dürğu işarələrinin yazılı və şifahi nitq ara-sında inteqrasiyaedici, qovuşdurucu vasitə olduğu barədə öz fik-rini belə ifadə edir: «Dürğu işarələri fikrin aydın başa düşülmə-sində, yazının düzgün, ifadəli tələffüzündə çox mühüm və əhə-miyyətli qrafik vasitədir. Bunları yerində işlətmədikdə fikirdə dolaşlıqlıq yaranır, şifahi nitqlə yazılı nitq arasında məzmun ey-niliyi pozulur»².

Buradan aydın olur ki, vahid normaların yaranması dilin işləklilik və istifadə imkanlarının genişləndirilməsi prosesində ən aparıcı amillərdən biridir. Vahid normalaşmış dil odur ki, şifahi və yazılı ənənələr qovuşmuş olsun, bütövləşmiş olsun. Onların arasında fərqlər azalmış olsun. Dilin bu iki qolunun yaxınlaşması onların vahidliyini təcəssüm etdirir. Vahid normalaşmış dil yar-dılmasına nail olmaq şifahi nitqi intensivləşdirilir, təfəkkürdə çeviklik yaradır, şifahi danışqda ardıcılığın gözləməklə analitik təhlil aparılması imkanlarını reallaşdırır. Vahid normalaşmış dilə nail olmaq nitqi kamilləşdirir, onun asanlıqını təmin edir, eləcə də ritmiklik və ahəngdarlıq yaradır. Vahid normalaşmış dilə ma-lik olmaqla nitq mədəniyyətinə yiyələnmək məqsədəuyğundur. Azərbaycan dili sovet dövründə müəyyən icbari normaya malik olsa da yazılı və şifahi nitq arasındakı vəhdət yaradıla bilməmiş-di. Dilin yazılı normalarından istifadə edilirdi. Lakin şifahi ənə-nələr yazılı normalarla qovuşdurula bilməmişdi. Ona görə də

¹ Bax: Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1972, s.266–267

² Bax: Z.İ.Budaqova. Azərbaycan dilində dürğu işarələri. Bakı, 1977, s.3

vahid normalaşmış dil mövcud deyildi. Vahid normalaşmış dil olmadığı üçün nitq mədəniyyətinə də hamılıqla yiyələnmək çətin idi. Nəzərə almaq lazımdır ki, sovet dövründə ikidillilik şəraiti mövcud idi. Bu şəraitdə rus dili öz nüfuzu ilə Azərbaycan dilini üstləyirdi. Rus dilinin nüfuzunun artırılmasına hər an xüsusi diqqət yetirildiyinə görə həm şifahi, həm də yazılı informasiya prosesində rus dilindən istifadə Azərbaycan dilində vahid normalaşma yaranmasına maneçilik törədirdi. Odur ki, Azərbaycan dilinin yazılı qoluna icbari normalar tətbiq edildiyi üçün yazılı dilin özü də icbari informasiya vasitəsi kimi işlədirdi. Şifahi dilə isə icbari norma tətbiq edilə bilmirdi. Ona görə də şifahi nitq öz istifadə əhatəsinə görə yazılı dildən geridə qalırdı. Formaca milli, məzmunca sosialist mədəniyyətinin tətbiq edildiyi bir mədamda isə həmin mədəniyyətin dili rus dili idi. Bu isə istər-istəməz həmin dövrdə Azərbaycan dilinin nüfuzuna pis təsir edirdi. Ona görə də yazılı və şifahi ənənələri qovuşdurmaq praktik cəhətdən mümkün deyildi. Bu gün Azərbaycan müstəqil dövlətdir. Azərbaycan dilinin müstəqil dövlətçilik zəminində sərbəst inkişafı üçün real şərait vardır. Belə bir şəraitdə Azərbaycan dili təsir görmədən inkişaf edir. Şifahi ənənələrlə icbari yazılı normalar qovuşdurulur. Odur ki, artıq, icbari normaların təkmilləşdirilməsi prosesində işarələrin tətbiqinə yazılı və şifahi nitq ənənələrinin qovuşması bazasından yanaşmaq məqsədəuyğundur.

Mövcud yazılı dil qaydaları tətbiq olunarkən şifahi dil ənənələri ilə yazılı dil arasındakı əlaqə zəif olduğu üçün icbari normalar mürekkəbləşdirilmişdir. Başqa sözlə, şifahi dilin qaydaları, tələbləri yazılı dilə də məcburən tətbiq edilməyə başlamışdır. Bu ona görə edilmişdir ki, yazılı dili səsləndirdikdə icbari tətbiq olunan işarələr vasitəsi ilə şifahi nitqdə effektivlik yaradılsın. Beləliklə də şifahi nitqə çıxış, əslində yazılı dildən başlanmışdır.

Həqiqətdə isə şifahi nitq ənənələri yazılı dil normalarını müəyyən etməyə çıxış nöqtəsi və baza olmalıdır.

Şifahi ənənələr inkişaf etdikcə və yazılı dilə yaxınlaşdıqca durğu işarələrinin yazıya çoxlu tətbiq olunmasına olan ciddi zərurət də aradan qalxır. Yazılı dildə durğu işarələrindən az istifadə olunması yazı texnikasının asanlaşdırılması üçün zəruri amil-

lərdən biridir. Durğu işarələrindən az istifadə olunması, həmçinin, yazılı dilin icbari normalarının asanlaşdırılması üçün mühüm şərtidir.

Azərbaycan dilində durğu işarələri yazılı dilin icbari normalarının möhkəmləndirilməsi şəraitində tətbiq edilmişdir. Odur ki, yazılı dildə durğu işarələri işlədilməsi üçün çoxlu xüsusi qaydalar yaradılmışdır. Durğu işarələri ilə əlaqədar tətbiq edilən icbari normalar, əsas etibarilə aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Nöqtə

Nöqtə sual mənası və emosionallıq bildirməyən cümlələrdən sonra qoyulur. Nöqtə işarəsi bir qayda olaraq, nəqli, yarımçıq nəqli və adlıq cümlələrdən sonra qoyulur:

a) nəqli cümlədən sonra: *Məhəmməd əhvalatı olduğu kimi danışdı: Qızım, xoş gəlibsən, səfa gəlibsən. Səni başımda saxlamam («Qaravəllilər»)*

b) yarımçıq nəqli cümlələrdən sonra:

- *Oğlan sənin adın nədir?*

- *Məhəmməd («Qaravəllilər»)*

- *Yaxşı, deyirsən ki, Muradbəyli tərəflərdənsən, görüm, Koroğlunu tanıyırsan, ya yox?*

- *Tanıyıram. («Koroğlu» dastanı)*

c) adlıq cümlədən sonra:

İyunun üçü. Səhər çağı. Şeremetyeva vağzalı. («Ulduz» jurnalı)

Nöqtə, həmçinin, dram əsərlərində obrazların adından sonra, remarka varsa, remarkadan sonra, qısaltma şəxs adlarında da qoyulur:

Kərəmov. Gətir baxım (S.Rəhman)

Nazlı. Nə var, Xanım Xədicə (N.Nərimanov)

Qurbanəli (təəccüb edir). A Niyazəli, nə deyirsən? (N.Nərimanov)

Məhəmməd ağa (əyləşir) bəli, çox çətindir, gərəkdir ki, səbr edəsiniz. (N.Nərimanov)

M.Kərimov təcrübəli əkinçidir («Ulduz» jurnalı). Buna birinci L.Ş.Hacıyeva etirazını bildirdi. («Xalq» qəzeti).

Yazı qaydalarında iki və üç nöqtədən də istifadə olunur. İki nöqtə fikrin izahı ilə əlaqədar olaraq qoyulur: *Qısa nəticələr bunlardır: Qeyd edilən məsələlər aşağıdakılardan ibarətdir: üç*

nöqtə fikrin davamlı olduğunu bildirmək üçün qoyulur: İnsana xeyri dəyər... Bu bağın qumu yaxşıdır. (Mirzə Müştəq)

Mətn başlıqları nəqli cümlə və ya söz birləşməsi şəklində qurulmasından asılı olmayaraq onların sonunda nöqtə qoyulmur: *Azərbaycan Gürcüstanın ən yaxın dostu və xeyirxahıdır., Görən-böy torpaqlarındakı görüşlərə həsr olunmuşdur, Azərbaycan dili – Milli varlığımızın aynasıdır.* («Xalq» qəzeti).

Mətnlərdə yazı müəlliflərinin adından sonra nöqtə qoyulmur: *Tahir Aydınoğlu; Mirbəşir Yaqubzadə; Şahismayıl Məmmədov* («Xalq» qəzeti).

Nöqtə həmçinin, epigraflar cümlələrinin sonundakı müəllif adlarından sonra da işlədilir: *Dil xalqın böyük sərvətidir* (Heydər Əliyev)

Bir nöqtə bir qayda olaraq, fikrin tamamlanmasını bildirmək üçün, iki nöqtə fikrin izahı üçün, üç nöqtə fikrin davamlılığını bildirmək üçün işlədilir.

2. Vergül

Azərbaycan yazılı dilində vergüldən həddən artıq istifadə olunur. Vergülün işlədilmə məqamları, əsas etibarı ilə, aşağıdakılardan ibarət hesab edilir:

a) tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında: *Sən gərək bizə gələsən, sonra mən sizə gedəm; May ayı girmiş, hava qızmışdı* (A.Şaiq).

b) tabesiz mürəkkəb cümlələri bağlayan bağlayıcı vasitələrdən əvvəl: *Tahirə tutduğu işdən peşman oldu, geri qayıtmaq istədi, lakin artıq gec idi.* (O.Salamzadə); *Bunlar lazımlı işdir, hətta mən deyərdim ki, xeyirxah işdir* (O.Salamzadə); *Bu dediklərimi anana söyləmə, yoxsa xanım məndən inciyər* (S.S.Axundov).

c) tabeli mürəkkəb cümlələrin tərəfləri arasında
Tabeli mürəkkəb cümlələrin tərəfləri arasında çünki, onun üçün, bunun üçün, o səbəbə, buna görə, ona görə, ondan ötrü kimi bağlayıcı vasitələr işlədildikdə bunlardan əvvəl, buraya ki bağlayıcısı əlavə edildikdə hər iki tərəfdə vergül qoyulur: *İndi mənim yadımda deyil ki, mən kağızı necə oxudum, çünki gözlərimi toz bürümüşdü* (C.Məmmədquluzadə); *Bunların hamısını özünü tıkdırmışdı, buna görə Rüstəm kişi sevinirdi.* (M.Hüseyn); *Mənə mane olmayın, ona görə ki, mən bununla məşğulam* (Mir Cəlil);

ç) əgər, hərgah, madam ki, indi ki, elə ki, o gün ki, nə qədər ki, nə zaman ki, o zaman ki, kim ki bağlayıcı vasitələrdən sonra yazılır. Vergül baş və budaq cümlə arasındakı cümlələri fərqləndirmək məqamında işlədilir: *İndi ki qanun belədir, onda əmr eləyin mənə bir tuman versinlər* («Molla Nəsrəddin»); *Elə ki elçilər dərdlərinin çarəsini bildilər, alimə artıq dərəcədə razılıq edib şad və xürrəm qayıtdılar* (S.S.Axundov); *Nə qədər ki Əlimərdan tutulmamışdı, sağdı, onun qorxusundan Çingizə əziyyət verə bilmirdilər* (S.S.Axundov).

d) cümlədə amma, ancaq, lakin bağlayıcılarından biri işlədildikdə həmin bağlayıcılardan əvvəl vergül qoyulur: *Hərçənd böyüklərə «bilmirsən» demək bədəblikdir, amma mən deyəcəyəm ki, sən heç zad bilmirsən* (C.Məmmədquluzadə); *Hərçənd sən məni ötdün, ancaq yadımdan çıxarma ki, mənim sənə qədər təcrübəm yoxdur* (Ə.Vəliyev).

e) ki bağlayıcısından sonra, bir qayda olaraq, vergül qoyulur: *Aydın idi ki, ya öldürmüşdülər, ya da əsir düşmüşdülər* («Azərbaycan» jurnalı);

ə) həmcins cümlə üzvləri arasında vergül qoyulur: *Dağlar, tənələr, dərələr pambıq kimi qarla örtülmüşdür* (H.Mehdi); *Gənclər danışır, gülür, şadyanallyq edirdilər* (O.Salamzadə); *Surxay istər xoşluqla, istərsə zorla hamıya qəzet uzadıb satardı* (S.Rüstəm);

f) mübtədə vergül

Mübtədə özündən sonra gələn üzvün təyini kimi başa düşülməsin deyə həmin sözdən vergül ilə ayrılır: *Qüdrət, Aslanovun bu əhvalatı nə üçün söylədiyini bir dürlü başa düşürdü* (H.Mehdi); *Qoca, əmioğlu ilə görüşdü, salamlaşdı* (S.S.Axundov).

g) təkrarlanan eyni sözlər arasında vergül: *Yalnız o, yalnız o bunları görmür, eşitmir* (C.Cabbarlı); *Yox, yox, bunu mən başqa da bir nəfər bilirdi* (O.Salamzadə).

ğ) müraciət tərzində deyilən yalvarış, xahiş, əzizləmə bildiren sözlərdən sonra vergül: *Qurban olum, evim başıma uçdu, bu nə vurhavurdur, nə qalmaqaldır?* (Ə.Haqverdiyev); *Dilinə qurban, mənim balam, axı necə ağlamayım?* (S.Qədirzadə).

Bu cür ifadələr cümlənin ortasında gəldikdə hər iki tərəfdən vergüllə ayrılır: *Zaman, qələminə qurban olum, sən qələm*

çaldın, mənim oğlum oldu (Ə.Haqqverdiyev). *Doğrusunu de, mən ölüm. eşitmədimmi?* (Ə.Haqqverdiyev).

Cümlənin axırında işləndikdə isə belə ifadələrin özündən sonra vergül yazılır: *Yeyin, qadanız mənə gəlsin!* (C.Məmməd-quluzadə); *Əlacım nədir, ay sənə canım qurban* (Ə.Haqqverdiyev).

h) əlavə və xüsusişmədə vergül

Əlavə və xüsusişmələr cümlədə vergülə ayrılır: *Məni buraya, öz kəndimizə təzə müəllim təyin ediblər* (Ə.Haqqverdiyev); *Keyli adam, xüsusi, gənclik əlinə götürdüyü dəstə güllə gəlirdi* (S.Rəhimov).

x) ara söz və xitablarda vergül

Ara söz və xitablarda cümlənin əvvəlində işləndikdə özündən sonra, cümlənin ortasında işləndikdə hər iki tərəfdən, cümlənin axırında işləndikdə isə özündən əvvəl vergül ilə ayrılır: *Əlbəttə, hər gülü yox, xoşuma gələn gülləri dəridim* (Mir Cəlal); *Deməli, Səriyyə xalanın dedikləri Fərhadə aid imiş* (O.Salamzadə); *Mən, əlbəttə, onlara öz minnətdarlığımı bildirdim* (Mir Cəlal); - *Bax, deyəsan, qocalmışam, - deyib öz-özünə danışdı* (M.İbrahimov); - *Qardaş, sənə papiros çəkmək, içki içmək yaramaz* (C.Cabbarlı); *Əs, ey külək, şiddətlə əs!* (O.Salamzadə); - *Bəs kəndin qalan camaatından niyə səs-səmir çıxmır, baba?* (O.Salamzadə).

ı) nidalarda, təsdiq, inkar, əmr bildirən sözlərdə, odur, budur sözlərində vergül

Bu qəbildən olan sözlər də cümlənin əvvəlində işləndikdə özündən sonra, cümlənin ortasında işləndikdə hər iki tərəfdən, sonunda işləndikdə isə özündən əvvəl vergül ilə ayrılır: *Of, yazıq Vəqifin nə günahı var?* (S.Vurğun). *Yer də ayrılırmı ki, ah, yerə girim* (S.Rüstəm); *Bağrım başı od tutdu, aman* (S.Vurğun); *Çox yaxşı, bu işdə tökmüşəm tədbir* (A.Şaiq); *Baxdı ki, bəli, dəryanın ortasında olan şəhər görünür* («Azərbaycan nağılları»); *Taleyin, əcaba, mənə güldürəcəmi?* (Mir Cəlal); *Ay arvad, bəsdir, allahı sevirsen, çıxırma!* (M.F.Axundov); *Budur, neçə vaxtdır, səni görmək arzusundayam* (Ə.Haqqverdiyev); *Odur, dörd tərəfdən Nadirə atırlar* (C.Cabbarlı).

Vergül ilə bağlı nümunələr, aydınlıq olsun deyə, Z.Budaqovanın «Azərbaycan dilində durğu işarələri» (Bakı, 1977) adlı kitabından götürülmüşdür.

Vergülün cümlədə çox işlədilməsi, əlbəttə, yazı dilinin asanlaşdırılması və sadələşdirilməsi üçün təminat yaratmır, əksinə, yazı texnikası üçün əlavə çətinliklər əmələ gətirir. Şifahi nitqin yazıda ifadəsi üçün texniki sədlər qoyulur. Odur ki, yazı dilini müəyyən mənada durğu işarələrinin mənəngənəsindən, xüsusən, vergül çoxluğundan azad etmək məqsəduyğun sayılmalıdır. Vergülü o yerdə saxlamaq zəruridir ki, orada ifadə dolaşığı ehtimalı yarana bilər. İfade dolaşığı baş verməyən təqdirdə vergüldən istifadə etməyə ehtiyac zəruri deyildir. Çünki vergülün funksiyası onsuz da müvafiq sözlərin işlədilməsi ilə tənzim olunur. Vergülün işlədilməsinə xüsusi, aşağıdakı hallarda ehtiyac yaranır:

a) həmcins üzvlərin işlədilməsində

Cümlədə həmcins üzvlərin işlədilməsi zamanı vergül ona görə lazım gəlir ki, burada, əslində, vergülün funksiyasını yerinə yetirən xüsusi bir söz işlədilmir. Eynicinsli üzvlər sadalanır, onların sadalanma həddləri, sərhədləri vergül vasitəsi ilə yerinə yetirilir: *Qaragöz, qıvrımsaq, ortaboylu qız isə cəsarətlə yanaşıb əli ilə işarə etdi* (Mir Cəlal); *Danışq qızısınınca içəridən göy məhud çıxalı, qırmızı bığlı, topasaqqalı, ucaboylu mötəbər bir kişi çıxdı* (S.Rəhimov); *Ərəb qardaş sarıyanız, qıvrımsaq, ucaboy, cəld hərəkətli, iti baxışlı, nəzakətli, yaraşlıqlı bir oğlan idi* (Mir Cəlal).

Həmcins üzvlər arasında vergülü tənzim edən başqa bir söz işlədildiyinə görə vergülsüz ritm itir, ahəngdarlıq yox olur, ardıcılıq pozulur. Həmcins üzvlər arasında vergüldən istifadə olunmadıqda onların hər birinin eyni hüquqa aid olduqları üzvlə mənə bağlılığı və qrammatik əlaqəsi pozulur. Ona görə də həmcins üzvlər arasında vergül işarəsindən istifadə zəruri hal kimi nəzərə alınmalıdır.

b) cümlədə ki bağlayıcısı işləndikdə

Cümlədə ki bağlayıcısı işləndikdə, bir qayda olaraq, özündən sonra vergül qoyulur. Doğrudur, ki özü bağlayıcı əlamətidir. Ona görə də həmin bağlayıcıdan sonra vergül öz funksiyasını itirir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, cümlədə ki bağlayıcısı ilə

birlikdə qüvvətləndirmə funksiyalı *ki* ədatı da işləyə bilər. Odur ki, bu formal bənzəyişi aradan qaldırmaq üçün *ki* bağlayıcısından sonra onun bağlayıcı olduğunu təsdiq edən vergül işarəsindən istifadə edilə bilər.

Ki bağlayıcı yerində: *Zöhrə xanım, deyək ki, gimnaziyada sənə qayğanaq bişirmək öyrətməyiblər, onun üçün də yumurtanı suya salıb yağ tökmüşdün* (S.S.Axundov); *Mən heç inana bilmirəm ki, o bu qoxunun içindən öz dəlilərini qurtarıb qaçırda bila* («Koroğlu» dastanı)

Ki ədat yerində:

Mən ki bilməz idim nədir məhəbbət

Bu sirri sən mənə öyrətmədinmi?

(M.Müşfiq).

Mən ki damdan, bacadan baxmaz idim

Su kimi hər tərəfə axmaz idim.

(M.Ə.Sabir)

Ki forması başqa bağlayıcı vasitələrlə birlikdə işlədildikdə özündən sonra vergülə ehtiyac qalmır. Çünki bu halda *ki* ilə birlikdə başqa vasitələr də birləşir və onlar bütövlükdə bağlayıcı funksiyası daşıyır. Bu halda bağlayıcı *ki* ilə ədat *ki* tərkibə görə bir-birindən fərqlənir: *Bürcü Sultan utandığından nə geri dönə bildi, nə də ki qabağa gedə bildi* («Koroğlu» dastanı); *Mənə mane olmayın ona görə ki, mən buna məxsusam* (Mir Cəlal); *Nə qədər ki Əlimərdan tutulmamışdı, sağdı, onun qorxusundan Çingizə əziyyət verə bilmirdilər* (S.S.Axundov).

c) tabeli və ya tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərəflərində ayırıcılıq funksiyasını yerinə yetirdikdə:

Tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkiblərinin arasında: *Madam ki atanın hərəkəti səni bu qədər narahat edir, sən buna bir qarə düşünmədinmi?* (A.Şaiq); *Necə ki siz demişsiniz, eləcə də edəcəyəm* (S.S.Axundov); *Harada ki siz işləyirsiniz, indi orada böyük bir ev tikiblər* (M.Nərimanov).

Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkiblərinin arasında: *Mən də nəgəl bilirəm, ancaq bacım tamam çox bilir* (S.S.Axundov); *O mənə sevmirdi, halbuki atası mənə söz vermişdi* (M.S.Orudubadi); *Bax, mənə toxunmayın, yoxsa bağıraram* (C.Cabbarlı).

ç) *o* şəxs əvəzliyini işarə əvəzliyindən, bu işarə əvəzliyini isə təyinedici üzvdən fərqləndirdikdə: *O, sazını qoltuğuna vurdu*

(H.Mehdi); *O, iri əli ilə havada geniş bir dairə cızdı* (H.Mehdi); *Bu, Qüdrətə də, Laləyə də gün kimi aydın idi* (H.Mehdi); *Bu, yüklü mayanı kəndə sürən Yusifin mahnısı idi* (Ə.Abbasov).

O, bu əvəzliliklərindən sonra *o* zaman vergül qoyulmur ki, *o* şəxs əvəzliyi *o* işarə əvəzliyi ilə qarışır, *bu* işarə əvəzliyi isə təyinedici üzv təsəvvürü yaratır: *O irəli yeriyib Səlimi qarşı-lamaq istəyəndə Səlim salam verdi* (Mir Cəlal); *Bu hələ işimizin başlangıcıdır* (H.Mehdi).

Yalvarış, xahiş, and, özizləmə bildiren sözlərdə, əlavə və xüsusişmələrdə, xitablarda ara sözlərdə, nidalarda, təsdiq, inkar, həmçinin; *odur, budur* sözlərində vergül qoyulması şifahi nitqdə intonasiya ilə ifadə olunan emosiyaları bildirmək məqsədi daşıyır. Belə sözlərin işlədilməsi zamanı bağlayıcı vasitələr olmadığından vergülə ehtiyac hiss olunur.

Yazılı nitqdə vergüldən ehtiyac olmadan istifadə edilən məqamlar da vardır. Bunlar, əsas etibarilə cümlələrdə bağlayıcı vasitələrin işlədilməsində özünü göstərir.

Tabeli mürəkkəb cümlələrdə, tabesiz mürəkkəb cümlələrdə bağlayıcı və bağlayıcı vasitələr işlədilsə, bunların özləri şifahi nitqdə istifadə edilən intonasiyanın ifadəsinə xidmət edirlər. Odur ki, belə cümlələrdə bağlayıcı vasitələrdən əvvəl və ya sonra vergül qoyulmasına ehtiyac yaranmır.

Konkretlik üçün aşağıdakı cümlələri vergül qoyulmaqla və vergülsüz müqayisə etmək olar: *Əsil səbəbi demək lazımdır, ya da ki, heç nə demək lazım deyil* (Mir Cəlal); *Bu dəfə heç bir zad almaq istəmirdim, o səbəb ki, cibimdə çox pulum yox idi* (C.Məmmədquluzadə).

Bu cümlələrdə *ya da ki* və *o səbəbə ki* bağlayıcı vasitələri işlədildiyinə görə, əslində burada nə bağlayıcı vasitələrdən əvvəl, nə də bağlayıcı vasitələrindən sonra vergül işlətməyə ehtiyac yoxdur. Çünki həmin bağlayıcı vasitələri cümlədə nitq intonasiyasını bildirmək funksiyasını daşıya bilmir: *Əsil səbəbi demək lazımdır ya da ki heç nə demək lazım deyil; Bu dəfə heç bir zad almaq istəmirdim o səbəb ki cibimdə çox pulum yox idi.*

Azərbaycan dilində cümlələrin əlaqələndirilməsi üçün, cümlə tərkibinin bağlanması təmin etmək üçün bir qrup bağlayıcı və bağlayıcı vasitədən istifadə olunur. Onların bəzilərindən əvvəl, bəzilərdən sonra vergül qoyulması icbari norma

kimi qəbul edilmişdir. Özündən sonra vergül qoyulan bağlayıcılar, başlıca olaraq *ki* və *-sa (sə)* şərt şəkilçili sözlərdən sonra işlənən *da* bağlayıcısından ibarətdir: *Mən ona məsləhət görürəm ki, sussun* (C.Cabbarlı); *Heç bir kəs bilmirsə bilsin və eşitməyib-sə eşitsin ki, inəkdən də oğru olarmış* (C.Məmmədquluzadə); *Adları çıxsa da özləri yoxdur* (S.Vurğun).

Azərbaycan dilində işlənən *lakin, amma, ancaq, hərçənd, hərçənd ki, kim ki, nə qədər ki, elə ki, o zaman ki, odur ki, budur ki, ya da, gah, gah da, hətta, nə də, nə də ki, bunun üçün, onun üçün, onun üçün də, bunun üçün də, o səbəbə görə, bu səbəbə görə, ondan ötrü ki* və başqa bağlayıcıların özündən əvvəl vergül qoyulur. Lakin bu bağlayıcı və bağlayıcı vasitələr, əslində bağlayıcılıq vəzifəsini yerinə yetirdiyi üçün nə özlərindən əvvəl, nə də özlərindən sonra vergül qoyulmasına ciddi ehtiyac yoxdur.

Qaydalarda *-ib, -araq, -madam, -ınca* kimi feli bağlamalardan sonra vergül işarəsi qoyulmasına yol verilir. Əslində isə həmin şəkilçilərin özü bağlama funksiyasını yerinə yetirir və onlardan sonra əlavə vergül işarəsinə lüzum qalmır.

3. Nöqtəli vergül

Yazılı dilin müəyyən məqamlarında nöqtəli vergüldən də istifadə olunur. Nöqtəli vergül bir qayda olaraq, tərkibi mürəkkəb olan cümlələrdə fasilə, ayrılma və pauza bildirmək məqsədi ilə işlədilir: *Fərzaşlar naziri yıxırlar, ayağını fələqqəyə salırlar; ikisi fələqqə tutur, ikisi çubuq götürür* (M.F.Axundov); *Üç il, ya bəlkə dörd ildi, yaxşı yadımda deyil, bizim Baxşalı bəy gəlirdi Gəncəyə; apardım vağzala, bileti aldım və yola saldım getdi* (C.Məmmədquluzadə).

Nöqtəli vergül cümlələrdə *ancaq, amma, halbuki, çünki* bağlayıcıları işlədildikdə özündən əvvəl qoyulur. Həmçinin cümlə daxilində *çünki, ona görə də, bununla belə, o səbəbə ki* bağlayıcıları işlədildikdə onların özlərindən əvvəl nöqtəli vergül qoyulur: *Bu məktubu görəndə Mahmudun varlığı dəyişdi, o, Tütcü oğlunu bu məsələdən xəbərdar etməyə tələsdi; lakin gec idi, bu mümkün deyildi* (M.S.Ordubadı); *Bu bəlkə Fatmanın yadına düşmürdü; ona görə də Sadıqın cidd-cəhdi, tələsməsi onun halına təfəvvüt eləmədi* (Mir Cəlal).

Nöqtəli vergül, həmçinin sadalanan maddələrdən sonra da işlədilir:

- İş günü müddətinin qısaldılması və həftə ərzində iş günlərinin sayının azaldılması;

- Mənzil tikintisinin olduqca genişləndirilməsi

Qeyd etmək lazımdır ki, nöqtəli vergül tərkibi mürəkkəb olan cümlələrdə şifahi nitqə məxsus pauza və fasiləni bildirmək üçün süni şəkildə qoyulur. Əslində tərkibcə mürəkkəb olan cümlələrin özlərinin işlədilməsi məhz yazılı və şifahi nitq arasında yaxınlaşma prinsipini pozur. Ona görə də nə belə süni mürəkkəbləşdirilmiş cümlə işlətməyə dilin ehtiyacı var, nə də onlarda əlavə nöqtəli vergül işarəsi işlədilməsi məqsədə uyğundur. Tərkibində bağlayıcılar işlədilen cümlələrdə də bağlayıcıdan əvvəl nöqtəli vergül işlədilməyə ehtiyac yoxdur. Çünki bağlayıcıların özü cümlədə vergül və ya nöqtəli vergül işarəsini tamamilə əvəz edir.

Rəsmi üsluba məxsus maddələrdə də nöqtəli vergül işlətməyə ciddi lüzum görülmür. Çünki onların hər biri xüsusi bir fikir bildirir və birlikdə bütöv mətn təşkil edir. Odur ki, onların sonunda nəinki nöqtəli vergüldən, hətta heç bir xüsusi işarədən istifadə etməyə ehtiyac qalmır.

Nöqtəli vergül yazıdakı fasilə və ayrılmanın şifahi nitqə canlandırılmasına xidmət edir. Odur ki, nöqtəli vergüldən əsas etibarən nümunə gətirilən cümlələr arasında istifadə etmək olar: *Aktorun zahiri kimi xasiyyəti də ustanın xasiyyətindən seçilmirdi; onlar otaqdan çıxmamış otağa səskiylə iri bir qadın girdi* (C.Cabbarlı).

4. İki nöqtə

Yazılı dildə iki nöqtə işarəsindən də müəyyən məqamlarda istifadə olunur. İki nöqtə yazıda o yerlərdə işlədilir ki, cümlədə fikir bitib tamamlanmır, əvvəlki cümlədəki fikir sonrakı cümlədə tamamlanır, başa çatır. Sonrakı cümlə əvvəlkinin izahedici davamı kimi işlədilir. İki nöqtə bərdəki qaydalarda onun işlədilməsinin üç əsas məqamı göstərilir:

a) sadalanan sözlərdə əvvəl ümumiləşdirici söz işlədildikdə: *Dedim ki, sizi görəncə hər şeyi: qorxunu, rəsmiyyəti, hətta özümü də unuduram* (C.Cabbarlı).

b) özündən əvvəlki cümləyə intonasiya ilə bağlanıb onu izah edən, müəyyənləşdirən cümlə və cümlə üzvlərindən əvvəl: *Sürüyə tərəf yönəldim, yaxınlaşdıqda belə bir şəkildə gördüm: qoy-*

unlar başlarını yerə əyib gözlərini ota dikib guya otlamaq istəyirlər... (S.S.Axundov).

c) misallardan əvvəl işlənmiş misallar və məsələnlər sözlərindən sonra: *Sən nə yamansan, a buz: Adam yuxansan, a buz* (M.Ə.Sabir).

İki nöqtə əslində birinci cümlədə işlənən ibarətdir, aşağıdakılardır, dedi, bunlardır, qoyulur, deyilir kimi izah tələb edən və misal tələb edən sözlərdən sonra qoyulur. Qalan hallarda iki nöqtədən istifadə yazılı nitqin həddən artıq əlavə işarələrlə yüklənməsinə səbəb olur.

5. Sual işarəsi

Sual işarəsindən əsas etibarilə iki məqamda istifadə olunur. Birincisi cavab tələb edən cümlələrdə, ikincisi isə cavab tələb etməyən cümlələrdə: *Rüstəm bəy, mənim təqsim nədir ki, məni öldürmək istəyirsiniz?* (N.Vəzirov). *Bunların təmiz, təbi istək, məhəbbətlərinə müqabil nə demək olar?* (Mir Cəlal).

6. Nida işarəsi

Nida işarəsi hiss, həyəcan, emosionallıq bildiren cümlələrin sonunda qoyulur. Nida işarəsi şifahi nitqdə emosiyaları yazılı nitqdə canlandırmaq məqsədi ilə işlədilir: *Doğrudan da nə yaraşıqlıdır!* (S.S.Axundov); *Möhtərəm şairə salamlar olsun!* (S.Vurğun).

7. Tire

Tire işarəsi yazılı nitqdə publisist üslubun ənənələrinə uyğun şəkildə işlədilir. Azərbaycan dilində publisist üsluba məxsus standartların yaranması, şübhəsiz təqdirəlayiq hal sayılmalıdır. Tire işarəsi publisist üslubda, özündən sonra gələn tərkibin izahedici xarakter daşıdığını göstərir: *Deməli, birinci dövrəni – dörd yüz metrlik məsafəni qət etmişəm* (Mirzə Müştəq). *Alyonuşka bir gecədə hər şeyi – kəndlərini də, ata-anasını da, bəxtəvarlığını da itirdi* (S.Qədizadə).

Tire işarəsi özünün izahedici funksiyası ilə publisist üslubun standartlarının yaradılması üçün yazılı dildə təsadüfi işlədilmir. Onun əsası məhz şifahi nitq üçün seçiyyəvi olan atalar sözü və hikmətli sözlərdən gəlir: *Kasıbın sözü – söyüdü gözü, Varlının sözü – palıdın közü, Yaz günün yağışı – ər-ərvadın savaşı* və s.

Belə cümlə növlərində ikinci tərəflər daim birinci tərəfin izahedici kimi çıxış edir.

Tire işarəsi həmçinin, danışanın nitqindən əvvəl də yazı ənənələrinə müvafiq qaydada işlədilir: – *Mən Qafqazda belə əzəmətli şəhər olduğunu təəvvür etmirəm.* (Mir Cəlal).

8. Üç nöqtə

Üç nöqtə bir qayda olaraq, fikrin bitmədiyini göstərir. Üç nöqtə işarəsi yazıda nitqdə işlədilərkən şifahi nitqdəki emosiya-ların canlandırılmasına xidmət edir. Üç nöqtə də tire işarəsi kimi, əsas etibarilə publisistik üsluba məxsus standartların formalaşması prosesinə uyğun şəkildə işlədilir: *Yaşıl meşələr, sıx təpələr, ilanvari axıb gedən çaylar...* (Y.Əzimzadə).

Üç nöqtədən həmçinin, sitatların müəyyən hissəsinin atılması zamanı da istifadə olunur: *Mən indiki Qubadlı rayonunun... Əyin kəndində 1900-cu il mart ayının 22-də anadan olmuşam* (S.Rəhimov).

9. Dırnaq işarəsi

Yazılı nitqdə dırnaq işarəsi, vasitəsiz nitqin seçilib fərqləndirilməsində, həmçinin, kitab, jurnal, qəzet adlarının və bəzi digər adların xüsusi olaraq nəzərə çəpdirilməsi məqamında işlədilir:

a) vasitəsiz nitqin canlandırılmasında: *«Gözün qızın üstündə olsun» – deyər Səkinəyə tapşırıq verdi* (M.İbrahimov);

b) kitab, jurnal, qəzet və xüsusi adların ifadə edilməsində: *M.Hüseynzadənin «Müasir Azərbaycan dili» kitabı, «Kirpi» jurnalı, «Respublika» qəzeti; «Arzu» kafesi* və s.

Durğu işarələrinin işlədilməsi ilə əlaqədar aşağıdakı kimi ümumi nəticələrə gəlmək olar:

1. Durğu işarələrinin başlıca vəzifəsi şifahi nitqdə ifadə olunan fikir, hiss və emosiya-ların yazılı nitqdə canlandırılmasından ibarətdir;

2. Yazı qaydaları icbari normalar kimi tətbiq olunduqda durğu işarələri yazılı dildə daha çox özünə yer alır.

3. Durğu işarələrinin yazılı nitqdə çox yer alması o zaman daha artıq baş verir ki, şifahi nitqlə yazılı dil ənənələri arasında yaxınlaşma imkanları zəif olsun.

4. Şifahi və yazılı dil öz ənənələri əsasında bir-birinə yaxınlaşdıqca durğu işarələrindən çox istifadə edilməsinə də ciddi ehtiyac azalır.

5. Durğu işarələrindən müəyyən məqamlarda yazılı dilin müvafiq üslublarına məxsus standartlarının formalaşması məqsədi ilə istifadə edilir.

6. Yazılı və şifahi dil ənənələri bir-birinə daha artıq yaxınlaşdıqca yazılı nitqdə onların işlədilməsinə ehtiyac aradan qalxır. Dildən istifadə imkanları genişləndikcə yeni üslublar yaranır. Durğu işarələri üslubdaxili standartların formalaşmasında xüsusi əlamətlər kimi işlədilməyə başlayır.

III BÖLMƏ

SÖZLƏRİN İŞLƏDİLMƏ NORMASI

Hər bir dilin özünəməxsus lüğət tərkibi vardır. Dünyada tərkibi saf olan, təkcə öz sözləri hesabına formalaşmış bir dil tapmaq çətindir. Dillər müəyyən sosial-ictimai hadisələrin nəticəsində bir-biri ilə əlaqə və münasibətdə olur. Bunun nəticəsində bir dildən digərinə müəyyən qrup sözlər daxil ola bilər.

Bir dildən başqa dilə söz daxil olması adi və sadə bir proses deyildir. Bil dildən başqa dilə sözlərin daxil olması müxtəlif səbəblərdən baş verə bilər. Sözlərin başqa dilə daxil olmasının ən başlıca səbəblərindən biri başqa dilin lüğət tərkibinə öz sözlərini qəbul etdirən dilin nüfuzlu və güclü, söz alan dilin isə zəif olması və ya müəyyən təsirlərə məruz qalması ilə bağlıdır. Belə bir prosesin nəticəsində daxil olan sözlər icbari sözlərdir. İkincisi, elmi-texniki nailiyyətlərlə bağlı olaraq bir dildən başqasına və ya bir neçə dilə söz daxil olması prosesidir. Belə bir proseslə bağlı daxil olan sözlər zəruri sözlər sırasına daxil ola bilər. Üçüncüsü, insan cəmiyyətinə məxsus mədəni və məişətlə bağlı yaxınlıq, əlaqə və inteqrasiya nəticəsində sözlərin daxil olması prosesindən ibarətdir. Bu proseslə əlaqədar olaraq bir dildən başqa dilə daxil olan sözləri ekzotik sözlər qrupuna aid etmək mümkündür. Ekzotik sözlər digər iki qrup sözlərdən fərqli olaraq bir başa lüğət tərkibinə daxil olmur. Onlar ya bir müddət bu və ya digər üslub həddində işlənir, sonradan ümumi lüğət tərkibinə keçir. Yaxud bu sözlərin müəyyən qismi hansı üslubda işlənmişsə, orada da qalır. Ya da fərdi xarakter daşıyaraq müəyyən bir yazıçının və ya əsərin dilində qalır.

Dilin lüğət tərkibindəki sözlərin normalaşma üsullarını nəzərə almaqla onları aşağıdakı kimi xarakterizə etmək və ya qruplaşdırmaq olar:

1. Daxili imkanlar hesabına yaranmış sözlər

Dilin inkişafında, onun söz ehtiyatının yaranmasında ən mühüm və ən başlıca mənbə onun daxili imkanlarından ibarətdir. Hər bir dildə anlayışların ifadəsi üçün onun öz sözləri aparıcı yer tutur. Dilin öz sözlərinin çox olması anlayışların ifadəsinə asanlaşdırır, informasiyaların genişliyini və əhatəliliyini şərt-

ləndirir. Dilin uzun müddət ərzində mövcudluğunu təmin edir. Dildə daxili imkanlar zəifləyirsə, onun söz ehtiyatı da azalır. Bu halda dil informasiya nüfuzunu itirir və informasiya üçün başqa bir dildən icbari yolla sözləmə ehtiyacı ortaya çıxır. Odur ki, hər bir zamanda, hər bir məqamda doğma dilin daxili imkanlarının zəngin olmasına şərait yaratmaq və buna nail olmaq vacib bir problemdir. Dilin daxili imkanları hesabına yaranmış sözlər təkcə adi məişət xarakterli vahidlərdən ibarət deyildir. Bunlar dilin bütün üslubları üçün səciyyəvi olan vahidlərdir. Dilin daxili imkanları hesabına yaranan sözlərin potensialı nə qədər güclü olsa o qədər həmin sözlər yeni anlayışları ifadə etmək imkanına malik olar. Dilin sözlərinin çoxluğu onların içərisindən elmi-texniki, sosial-iqtisadi və digər sahələrə aid terminoloji vahidlərin yaranıb formalaşmasına imkan verir.

Azərbaycan dili tarixən qədim və daxili sözyaratma mexanizminin çevikliyinə görə intensiv inkişaf imkanlarına malikdir. Bu dildə elmi-texniki, sosial, iqtisadi, siyasi, hüquqi və diplomatik sahələrdə güclü potensial yarandıqca onun sözyaratma imkanları da genişlənir. Daxili sözyaratma imkanlarının nəzərə alınmasına münasibətlə əlaqədar Məmməd Qasımovun aşağıdakı fikrini xatırlamaq yerinə düşərdi: «Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi əsasında terminlər yaradılması ilə əlaqədar xüsusən, xalq dilinin dərinədən öyrənilməsi zəruriyyəti qarşıya çıxır. Xalq dili qayğı və həssaslıqla tədqiq edilməli, öyrənilməlidir. Dilin inkişafında onun daxili imkanları əsas mənbə, tükənməz məxəz olduğu unudulmamalıdır. Dilimizdə qarşılığı olmayan və işləndiyi şəkildə qəbul edilməsi lazım görülməyən terminləri əvəz etmək üçün süniliyə və uydurmaçılığa yol vermədən xalq dili əsasında yeni terminlər yaradılmalıdır. Əgər biz ədəbi və elmi dilimizi inkişaf etdirmək istəyiriksə xalqın dilini, xalqın dilində olan zəngin lüğət ehtiyatını toplamalı, ondan termin yaradıcılığında hərtərəfli istifadə etməliyik.»¹

Müstəqillik mərhələsi Azərbaycan dilinin çevik daxili imkanlarının üzə çıxmasının və intensiv fəaliyyət göstərməsini təmin edir. Odur ki, bu mərhələ ilkin dövrlərini yaşasa da belə dildə onun genişlənən nüfuzu sayəsində yeni sözlər yaranmasına

sanki bir təkən verilmişdir. Mətbuat səhifələrində yeni anlayışlar bildiren və mənacə ictimaiyyətdə qəbul edilən, mənimsənilən, normalaşmanın tələblərinə cavab verə bilən bir çox sözlərin işlədilməsinə rast gəlmək olur. Belə sözlərə dair aşağıdakı nümunələr misal göstərmək mümkündür:

Şəkilçilər vasitəsi ilə yaranmış sözlərin işlədilməsi.

-cı (-ci, -cü, -cu) şəkilçisi ilə düzəlmələr:

İşğalçı ölkələrin siyasi *təmsilçiləri* belə bir maraqlı müşahidə üzərində öz qənaətlərini qururlar («Şərq» qəzeti, 20 noyabr 2002); Müxalifət düşərgəsi *təmsilçilərinin* öz təşəbbüslərinin arxasında da siyasi maraqların dayandığı bəllidi («Şərq» qəzeti, 20 noyabr 2002); Aralarında islam *təməlçi* təşkilatları, Türkiyə daxilində separatçılıqla məşğul olan qurumların nümayəndələri və radikal *solçular* vardır («Azərbaycan» qəzeti, 18 sentyabr 2002); Axı, belə hallar şou aləmində olan *sənətçi* üçün təbii sayılır («Şərq» qəzeti, 20 noyabr 2002); Mənim bu addımım *sənətçilər* tərəfindən yaxşı qarşılandı («İdeal» qəzeti, 20-23 noyabr 2002); Azərbaycan Respublikasında teleradio yayımı milli teleradio sisteminin əsasını təşkil edən dövlət bələdiyyə, özəl və ictimai *yayımçılar* tərəfindən həyata keçirilir («Xalq» qəzeti, 8 oktyabr 2002); Başqanın *sözçüsü* kimi ad çıxaran sədr isə hesab edir ki, əsas günahkarlar kiçik partiyalardır («Xalq» qəzeti, 24 noyabr 2002); Müdafiə nazirliyi *sözçüsü* bütün kursantların qiyamı fonunda baş verdiyini dilə gətirdi («Şərq» qəzeti, 20 noyabr 2002).

-daş şəkilçisi ilə düzəlmələr:

Tərəfdaşlıq proqramı çərçivəsində bu ölkənin quruma daha tez-tez qəbul ediləcəyi barədə ehtimallar irəli sürülməyə başlayıb («Şərq» qəzeti, 20 noyabr 2002); 1994-cü ilin yanvarında NATO-nun Brüssel zirvə toplantısında Alyansın sülh naminə *tərəfdaşlıq* proqramında qəbul edilmişdir («Xalq» qəzeti, 20 noyabr 2002); O daha geniş səviyyədə *tərəfdaşlıq* proqramı çərçivəsində praktiki əməkdaşlıq üçün yeni imkanlar açan mexanizmdir («Xalq» qəzeti, 24 noyabr 2002); Azərbaycanla Gürcüstan arasındakı strateji *tərəfdaşlığın* real müstəviyə keçməsi üçün böyük rol oynaya bilər («Olaylar», 21 noyabr 2002); Burada yaşayanların əksəriyyəti də *soydaşlarımız* idi («Etimad», 21-27 noyabr 2002); Bu yazı repressiyalara məruz qalan minlərlə gü-

¹ Bax: M. Qasımov Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, 1973, s.116

nahsız *soydaşlarımızın* keçdiyi həyat yoluna şamil edilə bilər («İdeal» qəzeti, 20–23 noyabr 2002); Siz bunu amerikalı *soydaşımız* Elyaz Babayevin təmsalında aydınca görüb hiss edəcəksiniz («Xalq» qəzeti, 24 noyabr 2002); *Soydaşlarımızın* bu statusda qalması bölgənin gələcəyini çox böyük təhlükənin ağzına atmış olur («Olaylar» qəzeti, 21 noyabr 2002); Orta hesabla hər *partiyadaşımız* beş adamın səsini toplaya bilsə bu milyon yarım seçici deməkdir («Xalq» qəzeti, 24 noyabr 2002).

- la, -lama şəkilçiləri ilə düzənlər:

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevə 2002-ci ilin «Baş müəllim Atatürk» mükafatının verilməsinin səbəblərini belə *açıqladı* («Azərbaycan» qəzeti, 18 sentyabr 2002); Adları *açıqlayanda* birinci mənim adımlı çəkildilər («İdeal» qəzeti, 20–23 noyabr 2002); Adını hələ *açıqlamaq* istəmirəm («İdeal» qəzeti, 20–23 noyabr 2002); Onu gülcün ittihamla *suçlayırdılar* («İdeal» qəzeti, 20–23 noyabr 2002); İdarədən üç nəfərin ölümü barədə məlumatı *təsdiqləməyiblər* («İdeal» qəzeti, 20–23 noyabr 2002); Mən həmin yazını oxumuşam, lakin bu barədə mətbuata heç bir *açıqlama* vermək istəmirəm («Şərq» qəzeti, 20 noyabr 2002); İddiaçılar bəhs edilən açıqlamaları səhifələrinə çıxaran qəzetləri məhkəməyə verəcəklərini bildirdilər («Şərq» qəzeti, 20 noyabr 2002); Bu barədə mətbuatda *açıqlama* verilmədi («Xalq» qəzeti, 20 noyabr 2002); Bu barədə şirkətin dünən mətbuat üçün *açıqlamasında* deyilir («İdeal» qəzeti, 20–23 noyabr 2002).

-lan (-lən) və ona qoşulan şəkilçilərlə düzənlər:

Qərara gəlindi ki, gələn həftə daha bir geniş *toplantı* keçirilsin və müqavilə imzalsın («Şərq» qəzeti, 20 noyabr 2002); Avropa Şurasının baş katibi Valler Şvimmer Abdullah Gülün Türkiyənin baş naziri təyini edilməsini yüksək *dəyərləndirib* («İdeal» qəzeti, 20–23 noyabr 2002); İlk sualını millət vəkili belə *cavablandırdı* («Etimad» qəzeti, 21–27 noyabr 2002); Sualı *cavablandırmaq* əvəzinə özü sual verdi («Xalq» qəzeti, 24 noyabr 2002); Hər iki tərəf yeni şərtləri düzgün *dəyərləndirir* və bölgədə problemsiz bir təslim-təhvil prosesini *gerçəkləndirirlər* («Olaylar» qəzeti, 21 noyabr 2002); Həmin prosesə ölkəmizdə *düzənlənən* təxribatlarla terror aktları və dövlət çevrilişinə cəhdlərlə qarşılaşıq («Azərbaycan» qəzeti, 18 sentyabr 2002).

-ım (-im, -um, -üm) – am (-əm) şəkilçiləri ilə düzənlər:

Haqqın bərpası *yönümündə* atılan müsbət addımdır («İdeal» qəzeti, 20–23 noyabr 2002); Bu zaman övlad iki *seçim* qarşısında qalır («İdeal» qəzeti, 20–23 noyabr 2002); O bunu əhalinin sosial *durumu* ilə əlaqələndirmişdi («Etimad» qəzeti, 21–27 noyabr 2002); Partiyanın indiki durumuna əsaslanan Ali Məclis sədri belə *düşünür* («Şərq», 20 noyabr 2002); Onun yaradacağı hər hansı *qurumun* qarşısına siper çəkməyə hazır idi («Xalq» qəzeti, 20 noyabr 2002); Beynəlxalq təşkilatların, maliyyə *qurumlarının* bu sahədə apardığı işlər əməli tədbirlərin görülməsində bizə yardım edir («Xalq» qəzeti, 26 oktyabr 2002); Bakı küçələrinə çıxaraq ən azı iddialı simalarını sosial *topluma* təqdim etmək imkanlarını qazanırlar («Şərq» qəzeti, 20 noyabr 2002).

-ma (-mə)-əm şəkilçiləri ilə düzənlər:

Belə bir *anlaşmanın* imzalanması üçün mütəxəssislər təzyiqli istisna etmirlər («Şərq» qəzeti, 20 noyabr 2002); Dağlıq Qarabağ münafişəsi ilə bağlı ayrıca *dinləmələr* keçirilməsini zərərli hesab edir («Şərq» qəzeti, 20 noyabr 2002); Milli Məclisdə Dağlıq Qarabağla bağlı qapalı *dinləmələrin* keçirilməsi təşəbbüsü ilə çıxış edən millət vəkillərindən biri yazıçı Anar da yaxın günlərdə parlamentdə belə bir *dinləmənin* təmin olunmasının zərurətə çevrildiyini bildirib («Şərq» qəzeti, 20 noyabr 2002); Bütün bunlar indiki *dönəmdə* insanlara münasibətin nümunəsidir («Şərq» qəzeti, 20 noyabr 2002).

-laş (-ləş) şəkilçisi ilə düzənlər:

Bu hərəkatın 73 il sonra eyni gündə *gerçəkləşməsi* Türkiyədə böyük sevincə səbəb olmuşdur («Azərbaycan» qəzeti, 18 oktyabr 2002); *Özəlləşdirmə* sahəsində görülən tədbirlər öz nəticəsini veribdir («Xalq» qəzeti, 26 oktyabr 2002); Qısa müddətdə Bakı və Bakıkənarı kənd və qəsəbələrin *telefonlaşdırılması* başa çatdırıldı («Rabitə dünyası» qəzeti, 20 noyabr 2002).

-ır şəkilçisi ilə düzənlər:

Onlar pullarını gizlədirlər və yaxud da başqa ölkələrə *iq-tisadiyyatına yatırırıqlar* («Olaylar» qəzeti, 21 noyabr 2002); Heydər Əliyev siyasətinin real nəticəsi olaraq xarici investorlar ölkəmizə investisiya *yatırmağa* başladılar («Azərbaycan» qəzeti,

18 sentyabr 2002); 9 milyard ABŞ dollarlıq investisiyanın əsas hissəsi neft sahəsinə *yatırılmışdır* («Azərbaycan» qəzeti, 18 sentyabr 2002).

-ıntı şəkilçisi vasitəsi ilə düzənlər:

Emblemdə dünya kubokunu əhatəyə alan 3 fiqur təsvir olunub ki, onların düzlüyü 006 *görüntüsü* yaradır («Olaylar» qəzeti, 21 noyabr 2002); Bu formatın dünənki *toplantısında* ədalət sədri qatılmışdır («İdeal» qəzeti, 20-23 noyabr 2002).

-li şəkilçisi vasitəsi ilə düzənlər:

Onların verdiyi ifadələri *yətəri* hesab etmədi («İdeal» qəzeti, 20-23 noyabr 2002); Azərbaycanın yoxsulluq sahəsində üzləşdiyi *köklü* problemlər Sovet dövründən qalan problemlər və onların həlli *bazaryönümlü* gələcəklə bağlıdır («Xalq» qəzeti, 26 oktyabr 2002); Noyabrın 21-də başlanacaq sammitə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev də *dəvətlidir* («Etimad» qəzeti, 21-27 noyabr 2002).

Sözlərin birləşməsi yolu ilə yaranmış yeni sözlərin işlədilməsi

Təcridxana: Amma təsəvvür edin ki, sentyabrın 22-də Bakı *təcridxanalarının* birindən cinayətkarlar qaçmışlar («Qəsd», Bakı, 1995, s.123).

Türkköklü: Türkiyə Cümuriyyəti müstəqilliyini əldə etmiş bütün bu *türkköklü* türkdilli dövlətlər, xalqlar üçün örnekdir, təcürə mənbəyidir («Azərbaycan» qəzeti, 12 dekabr 1995).

Həmsədr: Siz bilirsiniz ki, Minsk qrupu Rusiya və Finlandiyanın *həmsədrliyi* ilə fəaliyyət göstərir («Azərbaycan» qəzeti, 19 dekabr 1995).

Soydaş: Arazın o tayında da bizim qardaşlarımız, *soydaşlarımız* həsrətlə, ümidlə baxırdılar («Azərbaycan» qəzeti, 12 dekabr 1995).

Tərəfdaş: Biz, həqiqətən, bu yoldayırıq və etibarlı *tərəfdaşlıq* («Azərbaycan» qəzeti, 19 dekabr 1995).

Yatırım: Azərbaycanda *yatırım*, investisiya gətirilməsi problemlərinə həsr olunmuş çox mötəbər konfrans keçirilir («Azərbaycan» qəzeti, 19 dekabr 1995).

Aralayıcı: BMT təhlükəsizlik şurasının qətnamələrini yerinə yetirmədən bu şərtlərlə beynəlxalq *aralayıcı* qüvvələri Azərbaycanın işğal olunmuş Dağlıq Qarabağ regionunun peri-

metri boyuca yerləşdirilməyi təklif edərək onları vəziyyətin konservasiyası alətinə, öz ilhaqçı siyasətinin girovuna çevirməyə cəhd göstərir («Qəsd», Bakı, 1995, s.77).

Cəbhələnmə: Buna görə də *cəbhələnmədən* sonrakı dünyada nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların, böyük dövlətlərin üzünə xüsusi məsuliyyət düşür («Qəsd», Bakı, 1995, s.77).

Müasir dövr mətbuatında təsadüf olunan yeni sözlər təkcə bunlardan ibarət deyildir. Onların potensialı bunlardan qat-qat çoxdur. Yeni sözlərin yaranması o deməkdir ki, müstəqillik mərhələsində Azərbaycan dilində yeni anlayışların yaranma imkanları çoxalmışdır. Yeni anlayışların ifadəsində isə dilin heç bir çətinliyi yoxdur. Çünki daxili mexanizmi çevik olan Azərbaycan dilində alınma sözlər işlədilməsinə heç bir ciddi ehtiyac yoxdur. Dil özünün zəngin və çevik sözyaratma imkanlarına əsasən bu tələbatın öhdəsindən asanlıqla gələ bilər. Təkcə dilin sərbəst inkişaf imkanlarına zəmin yaratmaq lazımdır ki, o da müstəqil dövlətçilik bazasında bərqərar olunmuşdur. Belə bir münbit şəraitdə yaranan sözlərin böyük əksəriyyəti özlərinin məna və quruluş xüsusiyyətlərinə görə normalaşma prosesinə daxil ola birlir.

2. Alınma sözlər problemi

Alınma sözlər bir dildən başqa dilə müəyyən səbəblərdən daxil olub işlədilən vahidlərdən ibarətdir. Odur ki, alınma söz anlayışı bir qədər şərti mənada işlədilir. Sözlərin alınması və ya bir dildən başqa dilə keçməsi müxtəlif səbəblərlə bağlıdır. Sözlərin bir dildən başqasına keçməsi prosesi müxtəlif ictimai-siyasi hadisələrlə, elmi-texniki kəşflərin və nailiyyətlərin yayılması ilə, iqtisadi-mədəni sahədəki əməkdaşlıqla, eləcə də sosial və məişət əlaqələri ilə bağlıdır. Bütün bu proseslər bütövlükdə həm icbari sözkeçməni, həm zərurətdən doğan alınmaları və həm də dilin lüğət tərkibinə daxil olmayıb müəyyən məqamlarda işlədilərək üslubi xarakter daşıyan ekzotik vahidləri əhatə edir.

Azərbaycan dilçiliyində, bir zamanlar sözlərin alınma prosesi sovet ideologiyasının təsiri ilə proqressiv hadisə kimi qiymətləndirilmişdir. Bu fikir o zamanlar ona görə geniş yayılırdı ki, milli dillərə, o cümlədən də Azərbaycan dilinə sözlər başlıca olaraq rus dilindən daxil olurdu. Bu dildən söz daxil olmasının arxa-

sında isə sovet ideologiyası dayanırdı. Şübhəsiz, ideologiya məşinının çox sürətlə və çevik işlədiyi bir dövrdə nəinki təkcə Azərbaycanda, eləcə də Sovet İttifaqı tərkibinə daxil olan başqa respublikalarda rus dilindən sözləmə prosesinə pis demək olmazdı. Əksinə, bu proses ikidillilik prinsipləri ilə əsaslandırılıb təriflənirdi. O zamanın ədəbiyyatında bu məsələ, əsas etibarilə belə qiymətləndirilirdi: «Dilimizdə ərəb və fars dillərinin getdikcə azalan təsiri hələ Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulana qədər öz mövqeyini saxlayır. 1930-cu ildən sonra bu mənbələr öz nüfuzunu tamamilə itirir və başqa dillər hesabına lüğət tərkibinin inkişafı üçün rus dili yeganə mənbə olur. Dilimizdə rus dilindən sözlərin gəlməsi prosesi ana dili vasitəsi ilə söz yaradıcılığı prosesindən sonra ən əsas yeri tutur və olduqca fəal bir rol oynayır. Rus dili təkcə Azərbaycan dili lüğət tərkibinin inkişafında deyil, Böyük Oktyabr Sosialist İnqilabından sonra bütün SSRİ xalqlarının dillərinin zənginləşməsində əsas və mühüm rol oynamışdır»¹

Bəzən isə sözləmə və ya alınma sözlər məsələsi barədə ehtiyatlıqla yanaşılır, alınma probleminin daha dərindən araşdırılmasına diqqət yönəldilir. Məsələn, M.Qasımov yazır ki, «Sözləmə» deyildikdə adətən, yeni yaranan anlayışları bir-birindən dəqiq fərqləndirmək üçün başqa dillərin lüğət tərkibinə müraciət edilməsi, bir dilin digərindən ayrı-ayrı elementləri alıb işlətməsi prosesi nəzərdə tutulur. Həmin elementlər isə müxtəlif kateqoriyalara aiddir. Ona görə də eyni kateqoriyadan olan elementlərin bir dildən digərinə keçməsindən danışarkən «Sözləmə» terminini konkretləşdirmək lazım gəlir. Burada, həmçinin, «alınma sözlər» anlayışının şərti və nisbi olduğu nəzərdə tutulmalıdır. Alınma sözlərin bir qismi məhdud dairədə istifadə olunmaq üçün nəzərdə tutulur və axıradək belə vəziyyətdə qalır; bir qismi əvvəlcə müxtəlif səbəblərə görə zəruri hesab edilirsə də sonradan öz zəruriliyini itirir; nəhayət, alınma sözlərin bir qismi də dildəki mövqeyini həmişə eyni dərəcədə saxlayır»².

Alınma sözlər bir dildən başqa dilə kütləvi şəkildə daxil olursa belə alınma heç zaman daxil olduğu dili zənginləşdir-

məyə xidmət etmir. Əksinə bu dilin daxili imkanlarını sıxışdırır. Bu cəhətdən, icbari alınmalar dilin öz daxili söz ehtiyatını həmişə kölgədə saxlayır. Dilin ümumxalq xarakterini sıradan çıxardır. Onun normasını pozur, anlaşılıqlı olmasına imkan vermir. Zəruri sözləmə isə o zaman meydana çıxır ki, dilin özündə yeni anlayış olmasın. Yeni zəruri kəşflər və nailiyyətlər sözlərin dilin mühitindən kənarda baş versin. Bu halda da sözlərin dilin informasiya imkanlarının zəif olduğu aşkara çıxır. Ekzotik tipli sözlər isə müxtəlif mədəni-məişət hadisələri ilə bağlı olduğu üçün onların daxil olmasının ciddi məhdudiyyəti yoxdur. Burada sözlərin dilin güclü və ya zəif, eləcə də nüfuzlu olub-olmamasının elə bir rolu yoxdur. Mədəni-məişət əlaqələri sayəsində hər bir dildən başqasına ekzotik xarakterli söz daxil olub işlədilə bilər.

Beləliklə, alınma adlandırılan sözləri özlərinin xarakter cəhətlərinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

İcbari alınmalar

İcbari alınmalar bir dilə başqa dillərin təzyiq və təsirlərinin nəticəsində daxil olur. İcbari alınmalar heç bir hüddud, heç bir sərhəd qoymadan daxil olur. İcbari alınmalar dilin daxili imkanlarını azaltdığı kimi, zəiflətdiyi kimi, onun informasiya imkanlarını iflasa uğradır. İcbari alınmalar elə bir sosial zəmində baş verir ki, həmin məqamda, həmin dövrdə söz alma təzyiqinə məruz qalan dil dövlətçiliklə tənzim olunmasın. Dilə icbari alınmaların gəlməsi ilə yazılı və şifahi ənənələr arasında tənasüb pozulur. Yazılı dil həmişə xidmət eləmir. Yazılı dilin informasiya imkanları məhdudlaşır və o yalnız müəyyən üslub əhatəsində fəaliyyət göstərmək məcburiyyətində qalır. Azərbaycan dilinə icbari alınmalar, başlıca olaraq, ərəb və fars dillərinin təsiri ilə ərəb istilasından və iran-fars hegemonluğundan sonrakı dövrlərdə baş vermişdir. Bu təsirlər nəticəsində Azərbaycan dilinə həm sözlər, həm də bir çox tərkiblər daxil olmağa başlamışdır.

İcbari alınmalar, bir qayda olaraq, ümumdil xarakteri daşıyır, müəyyən bir sosial qrup üçün anlaşılıqlı olur. Ona görə də ümumdil normasına çevrilə bilmir. Azərbaycan dilində icbari yolla alınmış sözlərə dair aşağıdakıları misal göstərmək mümkündür:

¹ Bax: S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1970, s.55-56

² Bax: M.Qasımov. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, 1973, s.146

a) ərəb mənşəli sözlər: alülal (ən yüksək), amənnə (inanıq), ariz (üzvərən), ariyə (birovuz), asib (bəla), asim (namuslu), ati (gələcək), atil (ədalətli), axirülmür (nəticədə), baqir (kəsən), badiyə (çöl, səhra), bayir (xam torpaq), beynənnas (insanlar arasında), bəqa (daimi), bəqiyyə (qalıq), bənd (yad), bəir (dəvə), bəyyis (aşkar, aydın), bəyyinə (aşkar sübut), bəliyyə (bəla), bələdə (qəsəbə), bəlağ (bildiriş), bəratülqövl (protokol), bərizzümme (bəraətli), bəsər (göz), bətiq (hücum), bəhhac (üzügülər), bəşarət (muştuluq), bəşir (muştuluqçu), biddəfəat (dəfələri), bizziyadət (artıqlaması ilə), bilad (ölkə), bulaxələl (nöqsansız), bilahtimal (diqqətlə), bilmərrə (tamamilə), bükə (ölkə, məntəqə), buqələmun (kərtənkələ), bürqə (niqab), bürdə (uzun paltar), bünüvvət (oğulluq), bürhan (isbat), vafi (vəfali), vafir (bol, firavan), vahib (hədiyyə verən), vahibüssüvər (formalaşdırıcı), vasil (qovuşaq), vəqud (yanacaq), vəqiət (böhtan), vəbal (günah), vacibülvəcub (zəruri), vəzzan (tərəzi), vəlhan (heyran olan), vəra (geri), vəsəmə (damğa), vəhb (hədiyyə), vəxim (qorxulu), qaid (başçı), qarih (böyük), qasil (kəskin), ərəc (axsaq), ikmal (kamala çatdırma), iztirar (çarəsizlik), lətmə (zərbə), müvaxat (qardaşlıq), müvalat (dostluq), müvazi (taraz), mübhəm (çətin), müvəzzəf (qulluqçu), müvəccih (bir birinə rəğbəti olan), mütedavil (işlənən), mütevəkkil (ümid edən), mütabiət (tabeli), mücmən (xülasə), mücəssəmə (heykəl), mücərrəb (sınanmış), mücəddid (yeniləşdirən), mücəddət (yeni, təzə), mücra (icra edilmiş), mücaz (qanuni), mühyi (dirildən), mühil (hiyləgər), mühibb (sevən) və s.

b) fars mənşəli sözlər: ziqit (çirkin), zində (diri), zirab (subaşı), zirdest (əlatlı), zin (yohər), zəbərdest (qüvvətli), zəbun (gücsüz, məğlub), azərəxş (ildırım), asayiş (dincəlin), ansəra (axirət), arəstə (bəzəkli), atəşxar (zülmkar), asüdətər (dinc), afəridə (məxluq), aşub (çaxnaşma), bibərg (yoxsul), bida (ayıq), bidəmağ (etinasız), vər (tərəf), dəstres (imkan), dəstur (müşavir), dəstfərman (xidmətçi), dəstbürd (qarət), dəstar (əmmamə), dəstənbu (şamama), dəstyar (köməkçi), yekbar (birdən), yekdil (həmrəy), yekca (toplu), yəbani (vəhşi), yelda (ən uzun gecə), kaviş (arama), kamvər (xəşbəxt), kakul (saç, kəkil), kasni (dərman bitkisi), karkir (ələc, çarə), kari (təsirli), keyfər (cəza), kəşənə (saray), keyhan (dünya, kainat), kəjdüm (əqrəb), kənde

(xəndək), kəmmam (məchul), kişvər (ölkə), kizb (əkin), kirdar (xaliq, allah), kirbas (bez), napaydar (qəarsız), narvən (qarağac), nataraş (kobud), nəfərcam (uğursuz), nəşad (qəmli), nəşayistə (nalayiq), nəşənide (eşidilməmiş), nəvadə (nəvə), nəvasaz (bəstəkar), nəvaxan (xanəndə), nəğz (gözəl), nəməd (keçə), nəsrin (itburnu), ovc (uca), pürxəndə (çoşgülen), pürhəyat (canlı), rizə (xırda), rəşk (naxilliq, qibtə), səbük (yüngül), süxtə (yanıq), türünc (narınc), fərzənd (oğul), fərzənə (ağlılı), fərid (misilsiz), fərbel (sağlam), firib (hiylə), firistə (aldanmış), cavidan (daimi) və s.

Ərəb-fars təsirləri və təzyiqləri nəticəsində Azərbaycan dilinə bu dillərdən təkcə sözlər yox, həm də bir çox söz birləşmələri və tərkiblər də daxil olmuşdur. Bunlara dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: abavü-əcdad (ata-baba), abü-ələf (su və yem), abü-danə (yemə-icmə), abü-rəng (ışıl), aləmi-bəqa (əbədi dünya), aləmi-əqdəs (axirət dünyası), aləmi-mələkut (mələklər dünyası), aləmi-mütəməddün (mədəniyyət aləmi), badi-səba (məh), badi-fəna (dağıldıcı külək), bisəri-saman (yoxsul), bisəri-pa (avara, sərsəri), bisəbrü-qərar (səbirsiz və qəarsız), biçuni-çəra (şərtsiz), bihəddüpayan (sonsuz), bicrmi-günah (günəgsiz), qeyri-mükəffən (kəfənsiz), qeyri-mütəarif (adətdən kənar), dəmaneyi-kuh (dağ ətəyi), dövrigərdün (tale), zülfi-girehgir (buruq-buruq saç), fəzay-i-surətimizəyyən (göy üzündən bəzənmiş), sərgəştəyi-badiəyi-qəflət (qəflət çölünün avarası), mühərriki-silsiyəri-intiqalı-peyvəndi-visual (vüsala qovuşmaq üçün ardıcıl hərəkətə gəlmək), hüsnimüsaidəti-sübhanı (tərifə layiq olan gözəllik), ihanəti-təşnii-süfəha (səfəhləri təhqir edib söymək), gəyət-i-qilləti-bəzaət (sərmayəsinin azlığı nəticəsində) və s.

Şübhəsiz belə söz birləşmələri və tərkiblər öz zamanında ümumxalq xarakteri daşıması və hamının mənimsəyə biləcəyi normaya uyğun olmamışdır.

Bu cür söz birləşmələri və tərkiblər cümlələrdə işlədikdə onun anlaşılması xüsusən çətinləşir. Misal üçün Füzulinin «Şikayətnamə» əsərindən aşağıdakı cümlələri nümunə göstərmək olar: *Mən bəratimdən ihanət çəkdiyim üçün münfəil, bəratim mənzən fəidsəz əzab gördüyü üçün xəcil, ol şahidi məcruh kimi təqrirdən pəşiman, mən müddəyi-kazib kimi təniddən pəri-*

şan. *Ol ayəti-məxsus kimi məmnuül-əməl, mən ümməti-məxsus kimi məqtuül-əməl. -Ey qafil, aləmi-surət məzhəri-sifati-ilahidir və möhbiti-ənvari-hüzuzati-namütənahidir.*

Azərbaycan dilinin cümlə quruluşunda ərəb-fars tərkiblərinin təsiri indi Cənubi Azərbaycana məxsus əsərlərin nəsr dilində də müşahidə olunur: *Cavan çarəsiz qalaraq Xalidlə gəldi. Darül-imarənin qapısına çatdılar. Orada Xalid o gəncdən ki, onu həccacın istəyinə uyğun bir adam bilmişdi, soruşdu* (İslamdan hekayələr. Müəllif-Əli Rəvani, tərcüməçi-Əmin Sədiqi, İran, Qum, 1999).

Azərbaycan dilində bu təsirlərin çox olmasına baxmayaraq onun quruluşunda dəyişmə baş verməmişdir. Əksinə, məsələn, Füzulinin nəsr dilinə diqqətlə nəzər yetirilsə, burada «Kitabi-Dədə Qorqud» dilinə məxsus poetik ahəngdarlığı aydın şəkildə müşahidə etmək olar:

-Ey qafil, aləmi-surət məzhəm-sifati-ilahidir və möhbiti-ənvari-hüzuzati-namütənasidir; hər ayinə mülk mələkudan *münfəkəs* olmaz və xəsaisi-mülkdən bəhrəmənd olmayan sərai-rimələkutə *dəstrəs* bulmaz; xüsusən bizim padişahımız ki, rütbeyi-səltənəti mənide *paysi-xilafətdir* və səri-ri-hükuməti həqiqətdə *məsnədi-imamətdir*; Salam verdim-rüşvət deyildir, *deyə* almadılar. Hökm göstərdim-fəidəsizdir, *deyə* mültəfit olmadılar.

Əkərçi zahirdə surəti-itaət *göstərdilər*,

Əmma zəbani hal ilə cəmi sualına *cavab verdilər*

Füzuli dilindəki bu poetik ahəngdarlıq ərəb-fars tərkibləri ilə qarışdırılmasına baxmayaraq eyni ilə «Kitabi-Dədə Qorqud» dilindəki aşağıdakı kimi cümlələrin ənənəvi davamını xatırladır:

-Sözüm dinlə, Baybura bəy!

Allah taala sənə bir oğul vermiş, *tuta versin!*

Ağır sancaq götürəndə müsəlmanlar arxası olsun!

Qarşı yatan qara qarlı dağlardan aşar olsa allah taala sənin oğluna *aşut versin!*

Qanlı-qanlı sulardan keçər *olsa keçit versin!*

Qalabalıq Kafirə gəldikdə allah taala sənin oğluna *fürsət versin!* («Kitabi-Dədə Qorqud», s.49).

c) rus-avropa mənşəli sözlər

Azərbaycan dilinə rus-avropa dillərindən sözlərin daxil olması prosesi XIX əsrdən, xüsusən, Azərbaycanın şimal hissəsinin rus işğalından sonrakı dövrdən başlayır. Azərbaycan dilinə ilk dövrlərdə daxil olan sözlər tamamilə ixtiyari xarakter daşımışdır. İxtiyari yolla daxil olan sözlər həm danışq dilində, həm də bədii ədəbiyyatın dilində özünə yer tapmışdır. Belə sözlərə dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *zakon, politika, uşqol, patriot, revolyusiya, lotgə, silist, başbort, şpion, bilət, ucitel, kultura, dirijor, vıstavka, prosent, territoriya, çast, krizis, kommersiya, uyezd, arenda, zemstvo, çinovnik, dinastiya, advokat, qubernator, koeffisient* və s.¹

Sözlərin müəyyən bir qismi Azərbaycan danışq dilinə daxil olan və tələffüz cəhətdən dəyişdirilərək interferensiya xarakter daşımışdır. Belə sözlərə dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *həftik* (aptek), *nimut* (minut), *quluf* (klub), *cülgü* (çulki), *qastun* (kostyum), *çilen* (çlen), *poyuz* (poezd), *ombarmaq* (univermag), *zavanes* (zanaveska), *qapratif* (koopervativ), *stolovoy* (stolovaya), *baldum* (palto), *abisqatdamaq* (obiskivat) və s.

Azərbaycan dilinə icbari yolla rus dilindən daxil olan sözlərin çox hissəsi dildə fonetik, qrafik və orfoqrafik cəhətdən normalaşdırılaraq işlədilməkdədir. Belə sözlərə dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *abstrakt, absolyut, abbreviatura, absida, avantürüst, avtobaza, avtokran, aktiv, akrobat, agent, alyans, alkoqol, amputasiya, anons, anomaliya, antipod, antrakt, aprobasiya, aristokrat, arifmometr, artikulyasiya, arşın, aukşion, baqaj, balaqan, banket, banderol, bankrot, boçka, bund, vals, veranda, vertolyot, volyuntarist, vulkanizasiya, qarderob, despot, diversant, diversiya, duxovka, durbin, elektrıçka, jirovka, jokey, idiot, .idiotizm, izolə, import, kabukə, kavalər, kaptaj, kaptenarmus, kirza, koverkot, kolonka, komfort, kontrqayka, kontur, genezis, leqal, liberal, lokal, maksimal, makulatura, manjet, manto, marka, metraj, mexanizm, metranpaj, metro, mitralyoz, moment, montaj, montyor, naviqasiya, naryad, obelisk, operasiya, operativ, operator, optimist, orqanik, orqan, oriyeentalizm, oriyeentalist, orientir, parazit, paralel, paravoz, passiv.*

¹ Bux: M.Qasımov. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, 1973, s.46-70

personaj, pistolet, plakat, plantator, plomb, plunjer, praktik, praktikum, prezidium, premyera, press, priz, proqul, prokat, proloq, processual, protez, radial, radikal, radikulit, radist, rakurs, reagent, revans, revolver, regresiv, regressiya, reduktor, rezonans, reyutuz, resenziya, sajin, sapyor, sarja, sekans, sekta, sol-dat, stimol, stixiya, struktur, sxematik, tonnaj, util, xexol, xans, xtrix, xpal, xotka, xofer, xtraf və s.¹

Zəruri alınmalar

Azərbaycan dilinə daxil olan rus-Avropa mənşəli sözlərin müəyyən qrupu zəruri alınmalardan ibarətdir. Zəruri alınmalar bəşər cəmiyyətində elmi-texniki nailiyyətlərin, iqtisadiyyatın, mədəniyyətin, ictimai-siyasi hadisələrin canlandırılmasında mühüm rol oynayan beynəlmiləl səciyyəli söz və terminlərdən ibarətdir. Zəruri alınmalar bir dildə yox, bir neçə və bəzən də bir çox dillərdə eyni mənada işlədilib hamının başa düşüyü sözlər kimi qəbul edilir. Belə sözlər dilin lüğət tərkibində də fəal işlə-nən vahidlər hesab olunur. Zəruri alınmalar bir çox dillərdə eyni mənə daşdığı üçün onların informasiya aktivliyi də güclü və intensiv olur. Azərbaycan dilində işlənən zəruri alınmalara dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *akademiya, respublika, prezident, çempion, futbol, partiya, radio, tleviziya, telefon, kompüter, akkumulyator, attestat, aerodrom, bakalavr, bakteriya, brilyant, qlobus, humanizm, dekret, diaspor, dizel, diktafon, mikrafon, jüri, ideya, ideal, internet, karbürator, kino, klub, lift, norma, prinsip, seriya, sistem, fabrik, ekspedisiya, ekskavator, ekskursiya, ekspert, elektrik, ensiklopediya* və s.

Ekzotizmlər

Ekzotizmlər barədə dilçilik ədəbiyyatında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Ekzotika sözünün mənası lüğətlərdə aşağıdakı kimi göstərilir: ekzotika-uzaq ölkələrə, əksərən isti ölkələrə xas olub digər ölkələrin əhalisi üçün qeyri-adi, qərribə görünən şey, adət və s; ekzotik-qərribə, yad, qeyri-adi.

M.Adilov, Z.Verdiyeva və F.Ağayevanın çap etdirdiyi «İzahlı dilçilik terminləri» lüğətində ekzotik leksikaya belə bir izah verilir: «Nitqə xüsusi kolorit vermək məqsədi ilə başqa dil-

lərdən (adətən geniş yayılmamış) alınıb işlədilən söz və ifadə-lər»¹

D.E.Rozental və M.A.Telenkovanın tərtib etdiyi «Словарь справочник лингвистических терминов» adlı lüğətdə ekzotik leksika haqqında verilən məlumat bundan ibarətdir: «Ekzotik leksika-başqa dillərdən, xüsusən, az tanınan dillərdən nitqə xüsusi (yerli) kolorit vermək üçün alınıb işlədilən söz və ifadə-lərdir: *bat, bek, beşmet, qyaur, delibaş, zurna, parança, piyala, çayxana, yanıcar*»²

Sevinc Xəlilovanın ictimai-siyasi terminologiyaya dair apardığı tədqiqatında ekzotik sözlər barədə irəli sürdüyü müla-hizələrin də əsasını lüğətlərdə qeyd olunan məlumat və anlayış-lar təşkil edir. Burada göstərildiyinə görə ekzotizmlər öz məz-munu ilə bir və ya bir neçə xalqa aidiyyəti olan sözlərdir. Müəyyən dövrlərdə ayrı-ayrı xalqlar özlərinin həyat və məişət xüsusiyyətləri ilə, mədəniyyəti və təfəkkür tərzii ilə bu və ya digər dərəcədə başqa xalqların (və ya xalqlar qrupunun) həyatı-na öz təsirini göstərir. Həmçinin, dövlətlər arasında siyasi, iqtisadi, mədəni, hərbi və s. sahələrdə əlaqələr yaranır. Ekzotik sözlər isə bu əlaqə və münasibətlər sayəsində ayrı-ayrı sistemə malik dillər arasında yayılır. Onlar bir neçə xalqın dilinə öz an-layışı ilə daxil olduğu üçün həmçinin, beynəlmiləl xarakter alır. Ancaq onlar beynəlmiləl səciyyə daşımaqla sözlərin milli xarak-terini də saxlayırlar. Ekzotizmləri başqa dillərə tərcümə etmək və ya müvafiq qarşılıq da tapmaq olar. Ancaq, bu halda onlar öz milliliyini itirir. Buna görə də ekzotizmlər daxil olduğu dildə bir qayda olaraq, orijinala yaxın formasını saxlamaqla translitera-siya edilir.³

L.P.Yefremov ekzotizmlərdən bəhs edərkən onlara aid olan xarakter xüsusiyyətləri realiyalara məxsus anlayışla eyni-ləşdirir. O yazır ki, nə üçün dil ekzotizmləri alır, ancaq özü de-mək olar ki, müvafiq semantika bazasında söz yaratmır? Bu

¹ Bax: M.İ.Adilov, Z.N.Verdiyeva, F.M.Ağayeva, *İzahlı dilçilik terminləri*. Bakı, 1989, s.95

² Bax: Д.Э.Розенталь, М.А.Теленкова. *Словарь справочник лингвистических терминов*. М, 1976, с.533

³ Bax: С.Халилова. *Общественно-политическая терминология в азербайджанском языке*. Баку, с.74

¹ Misallar Azərbaycan dilinin orqoqrafiya lüğətinin 1975-ci it nəşrindən götürülmüşdür

suala belə cavab verilir ki, özge, yad, tanış olmayan realiyaların adlandırılması ona görə çətindir ki, onun bünövrəsində başqa dilə məxsus anlayış durur. Dilin özünə məxsus anlayışlar yad dil üçün səciyyəvi olan anlayışlara uyğun gəlmir. Ekzotizmlərin müvafiq mənə ilə motivləşdirilərək ona daxili «pasport» veriləsi ilə yad realiya əsasında alınma kimi başa düşülür.¹

A.A.Bragina ekzotizmlərə dair nümunə göstərərək qeyd edir ki, hər bir müasir dildə beynəlmiləl ekzotizmlər işlədilir: **mənsəb bildirənlər:** *lord, baron, şah, şeyx; nəcabət və qohumluq bildirənlər:* *madam, müsiye, frau, freyleyn, ser, xanım, bayana, əka, ayrik, xala, əmi; hərbi terminlər:* *yüzbaşı, paşa, kapral, ştandartanfirer, kamikadze; mədəni-məişət terminləri:* *sambbrero, yapıncı, araxçın, pərança; yemək adları:* *dolma, küftə, dovğa, şi, borş* və s.

Burada, həmçinin, göstərilir ki, ekzotizmlər dildə tərcüməsiz və qarşılıqsız işlədilməlidir. Ona görə ki, ekvivalent, qarşılıq başqa dildəki ekzotizmin özü deyildir. Məsələn, «sambbrero» əvəzinə sadəcə «şlyapa» demək olmaz.²

Göründüyü kimi, ekzotik leksika o sözlər qrupunu əhatə edir ki, onlar yad, başqa, özge dilə aid olsun, alındığı dilə tərcümə edilə bilməsin, müvafiq qarşılıqla əvəz olunmasın. Ekzotik leksikaya aid edilən elə xüsusiyyətlər də vardır ki, onlar, əslində, ekzotizmə xas olmayan cəhətdir. Məsələn, ekzotizmlərin milli etnik xarakter daşımağı, hər bir xalqın milli məişəti, adətləri və mərasimləri ilə bağlı motivləşmiş mənə bildirməsi kimi xüsusiyyətlər isə birbaşa realiyalara xasdır. Beynəlmiləl xarakter daşımaq məsələsinə gəlincə isə demək lazımdır ki, ekzotizmlərə aid göstərilən nümunələr əslində realiyalardan ibarət olduğu üçün onlarda beynəlmiləllik xarakteri mövcud deyildir. Çünki realiyalar milli-etnik vahidlərdən ibarətdir. Ona görə də onlar beynəlmiləlləşə bilməzlər. Məsələn, *müsiye, ma-*

dam sözləri fransız, *ser, lord, missis* sözləri ingilis, *frau, frayleyn* sözləri alman məişəti ilə bağlıdır.

Beləliklə, ekzotizmlər qrupuna o sözləri aid etmək olar ki, onlar mənşəyə görə başqa, yad dillərə məxsus olsun, mənasına görə ümumdil səciyyəsi daşımasın, yayılma imkanlarına görə beynəlmiləl xarakterli sözlərlə eyniləşə bilsin. Ekzotik sözləri başqalarından fərqləndirən ən əsas cəhətlərdən biri budur ki, onlar bu və ya digər fəaliyyət sahələrində işlədilir, ümumi normaya çevrilə bilmir, ona görə də geniş əhatə dairəsində mənimlənmir. Buna görə də dilin ümumi lüğət tərkibini əks etdirən lüğətlərə daxil edilmir. Belə sözlər, bir qayda olaraq, hər hansı məqamla, *situasiya* ilə əlaqədar bir dəfəlik işlənir. Eyni *situasiya* və məqam tələb etmədikdə onlar işlənə bilmirlər. Realiya məzmunlu sözlərdən fərqli olaraq bu tipli sözlər, müəyyən məqamlarda hər hansı bir dildə müvafiq qarşılıqla əvəz oluna da bilər. Bunlar, bir qayda olaraq, hər hansı bir anlayışın çatdırılması məqsədi ilə işlədilən yeni sözlərdən ibarətdir. Azərbaycan dilində özünün işlədilmə əhatəsinə görə ekzotik səciyyə daşıyan belə sözlərə dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *imic, mentalitet, monitoring, marotori, brifinq, kuluar, meriya, mediya, dominat, transfer, elektorat, funksioner, sensasion, rekubasiya, rakurs, avantaj, treyninq, hotel, komprat, konsensus, demarş, defakto, postfakt, dezinterqrativ, fiasko, funksioner, disbalans, eksklüziv, legioner, sammit, treynner, ofis, depressiya, degradasiya, reabilitasiya, respodent, konsensium, korrekt, absurd, insident, opsiya* və s.

Dildə işlədilməsinə görə ekzotik leksik vahid sayılan bu sözlərin müəyyən qismi, çox zaman elə mətbuatın özündə yenilik kimi qabarıqlaşdırılır. Ona görə də hətta, bir mətbuat növündə işlədilmən sözlərə başqasında demək olar ki, təsadüf etmək olmur.

Realiyalar

Realiya sözü mənşəcə latın dilinə məxsusdur. Lüğəti mənası əşya, cism deməkdir. İzahlı dilçilik lüğətlərində realiya barədə belə izah verilir: realiya orta əsr latın sözüdür, mənaca maddilik, əşyavilik anlayışı bildirir. Realiya ekstralinqvistikanın öyrəndiyi müxtəlif ictimai, siyasi, etnoqrafik, psixoloji amillərlə bağlı yaranmış vahidlərdir. Realiyalar, həmçinin, sözün

¹ Вих: Л.Р.Ефремов. Экзотическая лексика и вопрос ее калькирования. Актуальные проблемы лексикологии. Тезисы докл. и сообщ. Всесоюз.науч.конф. (17-20 июня 1970 г.) Минск, 1970, с.74

² Вих: А.А.Брагина. Синонимы в литературном языке- М., 1986, с.47; С.Халилова. Общественная политическая терминология в Азербайджанском языке. Баку, 1989, с.74-75

nominativ mənası üçün əsas maddi mədəniyyət əşyalarının adları hesab edilir.¹

Realizmlər hər hansı xalqın maddi, mənəvi, psixoloji, məişət həyatı, sosial şəraiti və mədəniyyəti ilə bağlı yaranmış etnoqrafik xarakterli leksik vahidlərdən ibarətdir. Realizmlərdə hər bir xalqın maddi mədəniyyətini canlandıran anlayışlar ifadə olunur. Belə sözlərə dair aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar: *arxalıq, çarıq, çadra, yaşmaq, çalma, başmaq, lavaş, dolma, xəngəl, basdırma, ağa, bəy, xan, qaytağı, tərəkəmə, uzundərə, ozan, aşiq, yapıncı* (Azərbay.), *müsyə, madam* (frans.), *senyor, senyora* (İspan), *mister, ser, lord, ledi, miss* (İngilis), *tomoqavk, viqvam, mokasin, mustanq* (Hindü), *batono, kenesvale, xaçapuri* (Gürcü), *kimano, kamikadze* (Yapon), *şiva, sari* (Hind), *frau, freylin* (Alman), *səlat (namaz), şəriət, tövbə, kəbə, künəfa, səri, rəsəd, mürəbi, dirhəm, dinar, qədr* (Ərəb), *rial, birun, əndərun* (İran) və s.

Varvarizmlər

Varvarizm sözü mənşəcə Yunan dilinə məxsusdur. Mənası dildə müvafiq normalar əsasında mənimsənilməmiş söz və ifadələr deməkdir. Varvarizmlər həmçinin, ikidilli və tərcümə lüğətlərində (xüsusən, bədii əsərlərin dilində) yersiz işlənən sözlər kimi nəzərə alınır. İzahlı dilçilik lüğətlərində varvarizmlərdən yerli koloritin və situasiyanın canlandırılması məqsədi ilə işlədilən yad dilə məxsus söz və ifadələr kimi bəhs edilir. İzahlı dilçilik lüğətlərində, bəzən varvarizmlərlə realizmlər eyni vahidlər kimi izah edilir. Məsələn, izahlarda göstərilir ki, təsvirə yerli kolorit vermək məqsədi ilə işlədilən və başqa xalqların həyat tərzini əlaqədar olan söz və ifadələr varvarizm adlanır: *ser, müsyö, madam, madmazel, dendi, avenyü, missik, frau, xobbi, mikado* və s.²

Nəzərə almaq lazımdır ki, belə sözlər alınma hesab olunmasa da onlar dildə müvafiq qrafik və orfonik qaydalara uyğun

şəkildə normalaşdırılaraq işlədilir. Dildə, xüsusən də bu və ya digər situasiya və şəraiti canlandırmaq üçün başqa dillərə məxsus elə söz və ifadələr də işlədilir ki, onlara işlədildiyi dilin heç bir normasını tətbiq etmək olmur. Məhz buna görə həmin söz və ifadələr ancaq bir məqam üçün işlədilir. Sonra isə onun işlədilməsi heç bir lüzum və əhəmiyyət daşımır. Varvarizmlər yazıçının məqsədindən asılı olaraq həm mövcud situasiyanı canlandırır, həm də bədii obrazın xarakterini nəzərə çarpdırır. Varvarizmlər bir dildə işlənən, başqa dilə məxsus leksik, qrammatik və mənəvi xüsusiyyətlərini saxlayan ifadə vasitələridir. Bədii üslubda varvarizmlər söz, cümlə və hətta, kiçik bir mətn kimi də işlədilə bilər. Nümunə üçün aşağıdakı misalları göstərmək olar:

Varmı ola yarəb bunlar kimi pis
Bir dəni, biədəb, dəruni xəbis
Nə qədər varındır – *iznakom*, sadis!
Olmayanda deyir *paşol ... mat*

(Q.Zakir)

Polojeniya nəqli ta olub möhkəm
Gərək bəy azalda zülmün dəmadəm
Dəxi də artırır bu əhli-sitəm
Yanımda çalınan zumayə bir bax

(Q.Zakir)

Gündə bir gətirir *zakoni-tazə*
Fikri budur, xəlqi verə güdəzə
Bizdən də məhrəmdir biri knyazə
Nə məhrəm, füzülü heyvərə, yənşaq

(Q.Zakir)

Cəmşid bəyə yetir sələmi- əfzun
Knyaz Behbudova ərz etsin əknun
Nə rəvadır *bisilist, bi zakon*
Viran ola nəhaq yərə bir ocaq

(Q.Zakir)

Bundan əqdəm kimin olsa üsyani
Deyərdi *vayenni* süd kəssin anı
Bilməzəm necə oldu o *zakon* hanı
Nəçəlnik *zakoni-digər* gətirdi

(Q.Zakir)

¹ Вах: Д.Э.Розенталь, М.А.Теленкова. Словарь-справочник лингвистических терминов. М. 1976, с.362; М.А.Адилов, З.Н.Вердиева, Ф.М.Агаева. Иzahlı dilçilik terminləri. Bakı, 1989, s.224

² Вах: Д.Э.Розенталь, М.А.Теленкова. Словарь-справочник лингвистических терминов. М., 1976, с.44-45; М.А.Адилов, З.Н.Вердиева, Ф.М.Агаева. Иzahlı dilçilik terminləri. Bakı, 1989, s.87

Gecədən bir *zakuska* yeyərsən
Gəlib axşamdan dərdin deyərsən

(Q.Zakir)

Dedi, *brat, pojalüstə*, gəlməsin oğlana deyən
(Aşıq Ələsgər)

Rüxsarə nədənsə *nervinçat* eləyir
(O.Salamzadə)

O, əlləri ilə üst-başını göstərərək əlavə etdi: – *Ruiyo* yox, *şaşka* yox, *kinez nado* (L.Tolstoy, «Hacı Murad»), Bata yenə dilləndi:– *Kinez Vorontsov krepko nado. Bolşoy delo nado* (L.Tolstoy, «Hacı Murad»), Biri evlidir, soruşuram ki, *maruşka bar?* Deyir, «*Bar*». Soruşuram, *barançuk bar?* Deyir, «*Bar, bir çüt*» (L.Tolstoy, «Hacı Murad»), Öz dilində nə isə qırıldatdı, göz vurdu, dilini marçıldıtdı. Hey deyirdi:

– «*Xoroşo urus! Xoroşo urus!*» Qaraşın tatar gülür: «*Xoroşo urus*», – deyər öz dilində qırıldadırdı (L.Tolstoy, «Qafqaz əsiri»).

Mariya Vasilyevna ərinə yaxınlaşaraq onun qarşısında dayandı və üzünə ciddi bir görkəm verib fransızca dedi:

- Eh bien, vo us allez me dire se die c'est?
- Mais, ma chere ...
- Pas de «ma chere!» cest un emissarice, n'est-ce-pas?
- Quand meme je ne puis pos vous le dire. (L.Tolstoy, «Hacı Murad»):

– *Mustenos!*–deyə birdən Meksika vakerosunun səsi eşidildi.

Moris cəld öz stəkanından şərabı içib atına sıçrayaraq:

- *Cavallada?*– deyər qışqırdı (Mayn Rid, «Başsız atlı»).
- Senyor amerikano, artıq nəyə lazım! *Caramba* hamının tələbi ilə «boğazından asmaq» hökmünü çıxarırsınız, Cindaro! (Mayn Rid, «Başsız atlı»).

– *Caramva!*– deyər səsləndi. – Müqəddəs Məryəm! Senyor, bu doğrudurmu? (Mayn Rid, «Başsız atlı»).

Varvarizmlər bütün məqamlarda yerli koloriti və situasiyanı canlandırırdı üçün təkə bir dildəki orijinal əsərlərdə deyil, həm də tərcümə edilən bədii əsərlərin mətnində saxlanılır.

Jarqon

Jarqon sözü mənşəcə fransız dilinə məxsusdur. Jarqonlar özlərinin tərkibindəki xüsusi söz və ifadələrlə ümumxalq dilindən fərqlənən, məzmunca hər hansı sosial və professional qrupa aid olan ifadə vasitələrindən ibarətdir. Jarqonlara məxsus fərqləndirici cəhət budur ki, onlar ümumxalq dilində işlədilən hər hansı bir forma əsasında sənətkarların, peşəkar və mütəxəssislərin arasında yaranmış ənənələrə uyğun olaraq başqa bir mənada işlədilir. Məsələn, *pəncərə* sözü ümumxalq dilində *evin pəncərəsi* mənasında işlənirsə, müəllimlik peşəsi ilə məşğul olanların arasında dərslərin arasında boşluq kimi başa düşülür.

Mal sözü ümumxalq dilində *heyvan* anlayışlı sözü kimi (inək və ya camış) işlədilir. Satıcıların və ya alqı-satqı ilə məşğul olanların arasında isə bu söz alınan və satılan əmtəə mənasında işlədilir («O olmasın bu olsun» komediyasından Məşədi İbad, hətta evlənmək istədiyi qadın haqqında da «Baxım görüm, mal necə *maldır*, –deyir»).

Ümumxalq dilində həftənin cünlərinin konkret adlarının mövcud olmasına baxmayaraq, əsasən məktəblilər arasında bu günlər 1-dən 6-ya kimi sıralanmaqla həftənin gün adları kimi işlədilir: *birinci gün* (bazar ertəsi), *ikinci gün* (çərşənbə axşamı), *üçüncü gün* (çərşənbə), *dördüncü gün* (cümə axşamı), *beşinci gün* (cümə), *altıncı gün* (şənbə). *Bazar günü iş* (və ya dərslər) günü olmadığı üçün bu sıralanmaya daxil edilmir, öz adı ilə deyilir.

Ulaq sözü özünün konkret mənasına görə *eşşək* sözünün sinonimi olduğu halda, yük daşıma peşəsi ilə məşğul olanlar arasında bu söz bütün yük heyvanlarına şamil olaraq işlədilmişdir.

İş sözü ümumxalq dilində *zəhmət*, *əmək* sözləri ilə sinonim kimi işlədilir. Elmi işçilər, tədqiqatçılar arasında isə *iş* sözü yeni bir mənə kəsb edərək *dissertasiya*, *məqalə*, *tədqiqat* anlayışı bildirir. Jarqonlar özlərinin məzmununa görə yaxşı mənada işlədilir. Jarqonlar, ümumilikdə sözlərin yeni mənə kəsb etməsi

imkanlarına müvafiq olaraq metaforik xarakterli sözlərlə müəyyən oxşarlıqlar qazanırlar.

Arqo

Arqo sözü mənşəcə fransız dilinə məxsusdur. Mənaca müəyyən qapalı sosial qrupların nitqi mənasını daşıyır. İstər arqo, istərsə də jarqonlar ümumilikdə sosial qrupların nitqinə məxsus ifadə vasitələridir. Ona görə də çox zaman onlar dilçilik ədəbiyyatında oxşar söz qrupları kimi verilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, jarqonlar müvafiq mənə və anlayışları açıq mühitdə ifadə edərək xoş məramlı mənə bildirdiyi halda arqonun mənası qapalı mühit üçündür. Ona görə də jarqonlar çox zaman öz mühitindən ayrılıb ümumişlək leksika tərkibinə daxil olmaqla imkanları qazana bildiyi halda, arqolar öz mühitindən ayrılma bilmir, dar mühitdə işlənir və ümumi lüğət tərkibinə daxil olmaqla imkanlarından uzaq olurlar. Başqa sözlə. Jarqon və arqo öz xarakterinə görə eyni sosial mühitin əks qütbləri kimi işlədilir.

Azərbaycan dilində, başlıca olaraq, rus dilinə məxsus arqolardan istifadə edilmişdir. Belə arqolara dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *şirmaç* (cibgir), *moyşik* (mağaza oğrusu), *maydansik* (qatar oğrusu), *domuşnik* (ev oğrusu), *banşik* (vağzal oğrusu), *krişa* (himayədar), *şnurok* (xəbərci), *stukaç* (satqın), *suka* (xəbərci), *barıqa* (alverçi).

Bütün bunlarla birlikdə Azərbaycan dilində də bəzi arqo sözlərinə rast gəlmək olur: *atan* (fırıldaçı, dələduz), *siçan* (pul), *bərkgedən* (imkanlı, pullu), *manıs* (musiqiçi), *karva* (pul), *atanda* (ayıq ol, gələn var), *sazan* (key), *barıqa* (alverçi), *hərif* (sədləvh), *sağmaq* (pul qoparmaq), *yazmaq* (kəsmək), *ağgöz* (araq), *yanmaq* (tutulmaq), *yaxmaq* (yalan danışmaq) və s.

Vulqarizm

Vulqarizm sözü mənşəcə latın dilinə məxsusdur. Mənası ədəbi dil mühitindən kənar olan kobud söz və ifadələr deməkdir. Vulqarizmlərdən bədii üslubda hər hansı konkret situasiyanı və şəraiti canlandırmaq məqsədi ilə istifadə olunur. Vulqarizmlərin işlədilməsi ilə mətnlərdə qəzəb, nifrət, təhdid kimi emosional hisslər qabarıqlaşdırılır. Vulqarizmlər, başlıca olaraq, bədii nümunələrdə işlədilir. Vulqarizmlərin işlədilməsinə dair aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar:

Alçaqda otur ki, çıxasan başa

Tülküsen, aslanla girmə savaşa

(Aşıq Ələskər)

Deməyən Ələskər olubdu naşı

Hələ belə bir iş çəkməyib başı

Tövlədən yabını, yükden farmaşı

Üstündən yorğanı sat, *köpək oğlu!*

(Aşıq Ələskər)

Görsən tanımasan Yarımsaqqalı

Çıxıb əndazədən dövləti malı

Xandəmirov çaldı, çapdı mahalı

O ki tutub özün *keçəl qurumsaq*

(Q.Zakir)

Var özge vilayətdə də tək-tək *köpək oğlu*

Hədsizdi bu viranədə bişək *köpək oğlu*

Poştlar dağıdıb yol kəsənin ki yalan oldu

Kərmək satalın yalanı gerçək *köpək oğlu*

(Q.Zakir)

Var mülki-Qarabağda çox dun *köpək oğlu*

Haşa kim ola bir belə məlun *köpək oğlu*

(Q.Zakir)

Hacı Qara: A kişi, canım çıxdı dəxi bu *köpək oğlunun* malının üstündə oturmaqdan! (M.F.Axundov).

Hacı Qara: Allah kəssin belə bazarı! Belə alış veriş! *İt oğlu qədək* işlə verənin əli qurğuşun imiş! (M.F.Axundov)

A *donuz oğlu*, taxılı niyə basdırırsan! (MİR Cəlal)

Slenq

Slenq sözü mənşəcə ingilis dilinə məxsusdur. Slenq müəyyən yaş qruplarına aid olan şəxslər arasında, eləcə də müəyyən qrup peşə və sənət sahibləri arasında, müəyyən təbəqədən olan insanlar arasında, məsələn, rəssamlar və dənizçilər arasında işlənən xüsusi söz və ifadələrdən ibarətdir. Slenqlər öz xarakterinə görə jarqonlarla müqayisə olunur: Bütün İngiltərədəki ən yaxşı gemilərdən biri öz seçmə komandası ilə bizim ixtiyarımızda olacaq. Hokins də bizimlə *yunqa* kimi gedəcək. Ho-

kings, səndən yaxşı bir yunqa¹ çıxar (R.L.Stivenson); - «*Səadət centlmenləri*»² -nin başı həmişə qalda olur. Əlbəttə, onlar yüngül yolla getmirlər, daim asılmaq qorxusu altında yaşayırlar (R.L.Stivenson).

İxtiyari sözlər

İxtiyari sözlər dildə heç bir xüsusi normaya əsaslanılmadan işlədilən sözlərdən ibarətdir. İxtiyari sözlər mətbuatda, eləcə də bu və ya digər nitq üslublarında işlədilə bilər. İxtiyari sözlərin heç bir normaya uyğun olmadan, heç bir qanun və tələb gözləmədən işlədilməsi vahid normaların pozulmasına gətirib çıxarır.

Son zamanlar Azərbaycandakı müstəqil mətbuatda heç bir norma gözləmədən işlədilən sözləri məna xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Avropa mənşəli sözlərin işlədilməsi

Mətbuatda, bəzən heç bir lüzum olmadan Azərbaycan dilində mənimsənilmiş sözlərin əvəzinə Avropa mənşəli sözlərin işlədilməsinə təsadüf edilir. Belə sözlər, şübhəsiz ki, dilə yenilik gətirmir. Belə sözlər anlaşılanın əhatəsini daraldır. Ona görə də ümumişlək normaların tələbi pozulur. Belə sözlərə dair aşağıdakıları misal göstərmək olar:

Görürəm ki, son vaxtlar özünün xüsusiyyətlərini itirmədən *modernləşir* («Xalq qəzeti», 27 noy., 2002); Siyasi müzdlüq edən müxalifətin təmsalında *disbalans* yaratmağa çalışır. («Azərbaycan» qəzeti, 18 sent. 2002). Bu barədə Çexistan *adminstrasiyasının* nümayəndələri bəyan ediblər. («Müasir Müsavat», 23-25 noy. 2002). Kömrük *proseduralarının* sadələşdirilməsi və digər məsələlər barəsində təkliflərini açıqlayıb. («Müasir Müsavat», 23-25 noy. 2002). Hərbi təcavüzə məruz qalanlar *adekvat* addımlar atacaqlar. («İdeal», 20-23 noy. 2002). Yuxarı *instansiya*ların hərəkətlərində sifariş nə dərəcədə hiss olunurdu? («İdeal», 20-23 noy. 2002). Torpaqlarımızın azad olunması uğrunda mübarizəni davam etdirməyəcəyimə *qarantıya* vermirik. («Yeni Müsavat», 20 noy. 2002). Bir çox vətəndaşların *konstitusion* hüquqlarının pozulması deyil. («İdeal»,

20-23 noy. 2002). Mehmanxananın *administratoru* səviyyəsində düşünməli deyillər. («İdeal», 20-23 noy. 2002). Biz bu *tendensiya*ya son qoyub dəstəyi xalqdan istəyəcəyik. («Olaylar» 21 noy., 2002).

Bu misallardakı *modernləşmə, disbalans, administrasiya, prosedur, adekvat, instansiya, qarantıya, konstitusion, administrator, tendensiya* sözlərinin əvəzinə dildə özünün ümumişlək səciyyəsinə görə norma hüququna malik olan *müasirləşmə, müvazinsiz, müdiriyyət, üsul (nizam), oxşar, mərhələ, təminat, konstitusiyalı, müdir, ənənə* kimi sözlər mövcuddur. Norma hüquqlu sözlərin yerinə normadan kənar olanların işlədilməsi dilə yenilik gətirmir, onun üslubi imkanlarını artırır, məna potensialını genişləndirmir. Ona görə də normanı saxlamaq üçün belə sözlərin yersiz və ixtiyari işlədilməsinin qarşısını almaq lazımdır.

Türk dilindən alınmış sözlərin işlədilməsi

Son dövrlərdə müstəqil mətbuat adı altında işıq üzü görən qəzetlərdəki yazılarda türk dilindən hazır şəkildə sözlərin alınaraq işlədilməsi sanki bir dəb halına düşmüşdür. Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan dili müstəqil, azad, suveren bir dövlətin dili kimi işlədilir, inkişaf edir və öz potensialını zənginləşdirir. Belə bir məqamda hansısa yaxın və ya uzaq bir dilin sözlərindən ixtiyari şəkildə istifadə etmək ana dilinin potensialını genişləndirmir. Əksinə, dilə şablon köçürmələr yeni anlayışların daxili imkanlar hesabına sözyaratma potensialını qat-qat azaldır. Bununla da norma pozulur, mizan tərəzi itir. Ona görə də belə sözlərin ixtiyari olaraq ana dilinə təsir etməsinin qarşısını almaq zəruri bir tələbdir. Müstəqil mətbuat adı altında çap olunan qəzetlərdə işlədilən bu tipli sözlərə dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar.

Bir qrup adamın təhlükəli işlərdə *bulunması* bunu təsdiq edən faktlardan biridir. («Olaylar» 21 noy. 2002); Əslində rəsmi Vaşinqton bu fikrini gizlətmir və vaxtaşırı BMT qərarlarının amerikalılar üçün *önəmli* olmadığına işarə edir («Olaylar», 21 noy., 2002); Təəssüf ki, *durumu* yalnız 45 dəqiqə meydanda olmağıma yetdi («Müasir Müsavat», 23-25 noy., 2002); Ölkəmizdə çox azsaylı həbslər və məhkəmə *olayları* var ki, həy-küylü keçir («İdeal» qəzeti, 20-23 noy., 2002); Bütün yayılan

¹ Yunqa - gənc gəmi xidmətçisi

² Səadət centlmenləri - dəniz quldurlarına verilən ad.

şayiələrə sərt *təpki* göstərdi («İdeal», 20-23 noy., 2002); Cəsarətli *yazarlara* hədiyyələrini təqdim etdi («İdeal», 20-23 noy., 2002); Beynəlxalq konfranslarda da məsələ *gündəmə* gətirildi («İdeal», 20-23 noy., 2002); -Bilirsiniz, onun *dönəmində* bizim fəaliyyətimizin fəlsəfəsini təşkil edirdi («İdeal», 20-23 noy., 2002); Jurnalistlərin dövlət *yetkiləri* tərəfindən döyülməsi faktları olub («Yeni Müsavat», 20 noy., 2002); Müsavat *başqa-nı* Türkiyədə səfərdə olarkən söyləyib («Yeni Müsavat», 20 noy., 2002); Sözügedən proses mətbuatla münasibətlərin nisbətən də olsa qaydaya salınması ilə *sonuçlandı* («Yeni Müsavat», 20 noy., 2002); Azərbaycan əskərlərinin sülh məramlı qüvvələrin tərkibinə müstəqil şəkildə *qatılması* ideal variant idi («Şərq», 20 noy., 2002); Görüşdən əvvəl hakim və rəqib futbolçularla *dartışmağa* tapşırırdı («Hürriyyət», 17-18 noy., 2002); İnsanların *barış* içində yaşamalarına çalışacaqlarını bildirib («Hürriyyət», 17-18 noy., 2002); Amma oğurluq, başqa yaramaz *nəsnələr* kimi uzun sürmür («İdeal», 20-23 noy., 2002); Haqqında söylənilən iftirlər ona *vız* gəldi («İdeal», 20-23 noy., 2002); O bundan, bu ondan hesab *sorur* («Müsavat», 23-25 noy., 2002); Köhnə müxalifət partiya liderləri Türkiyədəki *arxadaşları* kimi özlərində təpər tapıb istefa mədəniyyəti nümayiş etdirməlidirlər («Müasir Müsavat», 23-25 noy., 2002).

Bu nümunələrdəki *bulunmaq*, *önəmli*, *durum*, *olaylar*, *təpki*, *yazar*, *gündəm*, *dönəm*, *yetkili*, *başqan*, *sonunc*, *qatılmaq*, *dartışmaq*, *vız* gəldi, *sormaq*, *arxadaş* sözləri Azərbaycan dili üçün norma hüquqlu vahidlər deyildir. Çünki onların mənası hamı tərəfindən başa düşülmür. Onların hər birinin əvəzinə Azərbaycan dilində uzun zamanlardan bəri işlənən və hamı tərəfindən qəbul edilən müvafiq sözlər mövcuddur. Belə ki, *bulunmaq* sözü əvəzinə *olmaq* (var olmaq), *önəmli* əvəzinə *əhəmiyyətli*, *durum* əvəzinə *vəziyyət*, *olaylar* əvəzinə *hədisələr*, *təpki* əvəzinə *cavab*, *yazar* əvəzinə *yazıçı*, *gündəm* əvəzinə *gündəlik*, *dönəm* əvəzinə *dövr* (*mərhələ*), *yetkili* əvəzinə *səlahiyyətli*, *başqan* əvəzinə *prezident*, *sonunc* əvəzinə *nəticə*, *qatılmaq* əvəzinə *daxil olmaq*, *dartışmaq* əvəzinə *mübahisə*, *vız* gəldi əvəzinə *əhəmiyyətsiz* (*gərəksiz*, *mənasız*), *sormaq* əvəzinə *soruşmaq*, *arxadaş* əvəzinə *yoldaş* sözləri mövcuddur.

Bu sözlər Azərbaycan dilində özünə vətəndaşlıq hüququ qazandığına görə onları bilə-bilə dəyişməyə heç bir lüzum və ehtiyac yoxdur. Dildə yeniləşmə yaratmaq üçün belə sözlərdən istifadə etmək əvəzinə dilin öz daxili imkanlarını nəzərə alaraq yeni sözlər yaradılmasına meyl göstərmək daha əhəmiyyətli sayılmalıdır. Həmçinin, nəzərə almaq lazımdır ki, dildə işlənən sözlərin mənalının başa düşülməsi üçün lüğətlərin hazırlanmasına çox böyük ehtiyac vardır.

IV BÖLMƏ

YAZILI ETİKETLƏRDƏ NORMA

Azərbaycan dilində son zamanlar bu dilin özünə məxsus olan etiketlər formalaşmaqdadır. Etiket sözü mənşəcə fransız dilinə məxsusdur. Sözüün ilkin mənası müəyyən qaydaya salınmış əxlaqi normalar deməkdir. Bu anlayış əsasında etiket sözü malın üzərindəki ad və qiymət göstəricisi kimi yarlık mənası da qazanmışdır.

İnsanların həyat və məişət əlaqələri artdıqca, iqtisadi inkişafın səviyyəsi yüksəldikcə, mübadilə imkanları genişləndikcə etiketlərin də yayılma potensialı artır. Onun müxtəlif növ və variantları yaranır. Müstəqil dövlətçilik bazasında dilin inkişaf perspektivləri genişləndikcə etiketlərin funksiyaları çoxalır. Etiketlər həm yazılı, həm də şifahi nitqdə özlərinin funksiyalarını genişləndirirlər. Etiketlər təkcə bir dilin daxili bazasında yaranma bil-məz. Etiketlərin yaranmasına ictimai, iqtisadi, mədəni, məişət, sosial həyat hadisələri mühüm təsir göstərir. Eyni zamanda, etiketlərin formalaşmasında başqa xalqlarla əlaqə və münasibətlər, xüsusilə mədəni, etik, əxlaqi, iqtisadi-ticarət və s. əlaqələr mühüm rol oynayır. Odur ki, bir çox etiketlər əslində orijinal sayıla bilməz. Bununla belə, hər bir dilin özünün müvafiq normalar hüdudundakı etiketləri formalaşır. Müstəqil inkişaf mərhələsində Azərbaycan dilinin də özünəməxsus etiketləri yaranır.

Bu etiketlərin yazılı dildəki başlıca nümunələri aşağıdakılardan ibarətdir:

Standart etiketlər.

Standart etiketlər, əsas etibarlı ilə malların, qabların, satış məhsullarının üzərində müvafiq standartlara uyğunlaşdırılmış qaydada yazılmış ad, növ, işlədilmə təyinatı və qiymət göstəricilərindən ibarətdir. Bu göstəricilər ya ştamplı şəkildə vurulur və ya yarlık şəkildə birbaşa kimi hazırlanır. Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının qanununda etiketlərin işlədilməsi barəsindəki 7.3 və 7.4 bəndlərində deyilir:

7.3 Azərbaycan Respublikasının ərazisində istehsal edilən, habelə ixrac edilən malların üzərindəki etiketlər və digər yazılar müvafiq xarici dillərlə yanaşı dövlət dilində də olmalıdır.

7.4 Azərbaycan Respublikasına idxal edilən mal və məhsulların üzərindəki etiketlər və adlar, onlardan istifadə qaydaları barədə izahat vərəqələri başqa dillərlə yanaşı Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə müşayiət olunmalıdır.

Dövlət dilinin xidmət sahələrində, reklam və elanlarda işlədilməsi ilə bağlı 7-cibəndin 7.1 maddəsində yazı qaydaları ilə əlaqədar olaraq göstərilir ki, «zəruri hallarda reklam və elanlarda (lövhələrdə, tablolarada, plakatlarda və sair) dövlət dili ilə yanaşı digər dillər də istifadə oluna bilər. Lakin onların tutduğu sahə Azərbaycan dilindəki qarşılıqdan böyük olmamalı və Azərbaycan dilindəki yazıdan sonra gəlməlidir». Bu qanundur və bu qanunun tələbləri şəxsiz, sözsüz-söhbətsiz, istinasız yerinə yetirilməlidir.

Qanunun bu maddələrində qoyulan tələblərə müvafiq olaraq Azərbaycanda istehsal olunub Azərbaycanda istehlak edilən və Azərbaycandan ixrac edilən, ölkəyə idxal olunan malların üzərindəki etiketlərlə bağlı bəzi məsələlərə münasibət bildirməyə ehtiyac vardır.

Birincisi, Azərbaycanda istehsal olunan malların üzərindəki etiketlərdə Azərbaycan dilindəki yazı ilə bərabər dünyada geniş yayılmış bir dildə (məsələn, ingilis dilində) izahedici sözlərin olması vacibdir. Çünki Azərbaycan müstəqil respublika kimi qapalı bir şəraitdə yaşamır, özünün iqtisadi, mədəni, elmi və digər nailiyyətləri ilə dünyaya çıxır və başqa ölkələrlə inteqrasiya imkanlarına malikdir.

Buna görə də ölkəyə hər gün xarici ölkələrin nümayəndələri sərbəst şəkildə gəlirlər. Şübhəsiz, Azərbaycanda istehsal olunan malların adı, keyfiyyəti, təyinatı və başqa xassələri barədə məlumat həm onların tanınması, həm istifadə imkanları həm də bu malların xarici bazara yol tapması barədəki imkanların artırılmasına səbəb ola bilər. Ancaq Azərbaycanda istehsal olunan bir çox malların üzərindəki etiketlərdə reklam xarakteri daşıya bilən belə məlumatlara rast gəlmək olmur. Nədənsə, bu etiketlərdə bütün yazı və məlumatlar əsasən Azərbaycan dilində verilir. Xarici dildəki yazılar isə etiketin məzmununu açmır: Məsəl-

lən, Azərbaycan mineral suları seriyasından olan «Nurud» suyunun etiketi belə tərtib edilmişdir:

Yuxarıda – «Azərbaycan Mineral Suları» yazılmışdır. Sağ tərəfdə suyun təyinatı barədə izah verilir. Ortada suyun adı yazılır. Sola tərəfdə yuxarıda Azərbaycan Respublikasının bayrağının təsviri vardır. Bundan sonra isə ünvan və suyun tərkibindəki mineralların miqdarı göstərilir.

«Sirab» suyunun etiketində ən yuxarı hissədə «Azərbaycan Mineral Suları» əvəzinə ingilis dilində ardıcıl olaraq «Mineral Water of Azerbaijan» sözləri yazılmışdır. Daha sonra etiketin üzərində «Azərbaycanın 1 №-li müalicəvi Sirab suyu», «Müalicəvi süfrə suyu», saxlanma müddəti barədə məlumat, firmanın adı və mineral tərkibi barədə məlumat verilmişdir.

«Aysu» mineral suyunun etiketində ingilis dilində çox xırda hərflərlə «Təbii bulaq suyu» olan «Aysunun» mənbəyi «7 bulaq» Azərbaycanın Böyük Qafqaz sıra dağlarının buzlaqlarından qidalanır» sözlərinin tərcüməsi verilmişdir. Həmçinin, etiketin bir tərəfində xırda hərflərlə aşağıdakı cümlələrin tərcüməsi verilir: «Bu şüşə xüsusi olaraq «Aysu» bulaq suyu üçün hazırlanmışdır», «Xaçmazda yerləşən bulaqdan «S & S» şirkəti tərəfindən qablaşdırılmışdır».

Etiketnin üzərində iri hərflərlə «Aysu təbii bulaq suyu» «ozonlaşdırılmış», «Aysu keyfiyyətin əsl nişanəsi», cümlələri də yazılmışdır ki, onların tərcüməsi verilməmişdir.

Azərbaycan Respublikasının istehsalı olan «Atilla» şərabının etiketi isə nə üçünsə rus dilində yazılaraq reklamlaşdırılmışdır. Etiketnin üzərində Azərbaycan dilində bir söz də yoxdur. Yalnız ingilis dilində bu sözlər yazılır: «White dry vine» rus dilində isə tərcüməsi verilir: «Сухое белое вино» bundan sonra isə yazılır: «Produce of Azerbaijan», «Продукт Азербайджана».

İzah hisəsində lüzum olmadan şərabın ünvanı rus dilində həтта öz mənasından belə uzaqlaşdırılır. Burada yazılır: «Шамкирский винзавод №2 был основан братьями – немцами Христофор Форер в 1860-1896 годах. В те времена г. Шамкир назывался Анненфельд».

В настоящее время Шамкирский Винзавод №2 продолжает традиции виноделия заложенные немецкими вино-

делами. Как и раньше вино производится в тем же дубовых бочках.

Предприятие имеет многочисленные награды, последняя из них золотая медаль, полученная на III-м Международном конкурсе в Ялте в 1997 г.

Произведено:

«Азербайджан, Г.Шамкир, Винзавод-№2»

Bəzən etiketin tərtibində məhsulun hansı ölkəyə aid olduğu bilinmir. Məsələn, «Aqua Vita» adı ilə istehlaka çıxarılan suyun etiketində həm Azərbaycan dilində «Təbii bulaq suyu», həm də ingilis dilində «Natural Spring Water» sözləri yazılır. Sonra isə suyun təyinatı və mineral tərkibi barədə məlumatlar verilir. Ancaq anlaşılmır ki, «Aqua vita» nə deməkdir və hansı anlayışı verir. Azərbaycanda son zamanlar istehsal inkişaf edir. Lakin səhv olaraq istehsal edilən malların üzərində xarici reklamlar verilir. Məsələn «Gəncə Şərab-2» ASC-də istehsal olunan «Şardone» şərabı keyfiyyətə xaricdə istehsal olunan şərablardan heç də geri qalmır. Lakin bu şərab xarici adla reklam edildiyi üçün istehlakçıların diqqətini naməlum xarici ölkəyə yönəldir. Azərbaycan dilində reklam olunması isə, şübhəsiz, xarici sərmayədarların diqqətini Azərbaycan istehsalına döndərə bilər. İkincisi, Azərbaycana idxal edilən istehlak mallarının üzərində demək olar ki, Azərbaycan dilində heç bir yazı, nişanə və ya izahat verilmir.

Məsələn, Gürcüstan Respublikasının istehsalı olan «Borjomi» mineral suyu doldurulmuş şüşənin üstündəki etikətdə birinci gürcü dilində, sonra rus dilində və bundan sonra ingilis dilində «Gürcüstanın mineral suları» anlamını bildiren cümlə yazılmışdır. Daha sonra, «Borjomi» sözü ingilis, gürcü və rus dillərində yazılır. Suyun təyinatı və tərkibi barədə ingilis və rus dillərində izahlar verilir.

Türkiyədə istehsal olunmuş zeytun yağının doldurulduğu şüşənin üzərindəki etikətdə, türk dilindəkindən başqa özgə dildə heç bir yazı verilmir. Eləcə də «Çempion» çayının qutusu üzərindəki etikətdə bütün yazılar ingilis dilində verilir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikası ərazisinə daxil olan xarici ölkə mallarının heç birinin üzərində Azərbaycan dilində nişanə görünür. Şübhəsiz xarici ölkələrdən gətirilən

malların təyinatı, keyfiyyəti, tərkibi və işlədilmə müddəti barədə izahların etiketlərdə özünə yer tapması onların istifadəsi ilə bağlı vacib məsələlərdən biri hesab edilməlidir.

Rəsmi və yazışma etiketləri

Rəsmi və yazışma etiketləri sırasına rəsmi yazılar, əmr, fərman və sərəncamlar, müqavilələr, məktub və müraciətlər, həmçinin, ərizə formaları daxildir. Bütün bunların hər birinin özünəməxsus mətni xüsusiyyətləri vardır.

1. Rəsmi təbriklər

Rəsmi təbriklərdə adətən dövlət başçılarının bir-birinə hörmət və ehtiramı ifadə olunur. Belə yazışmalarda konkretlik, dəqiqlik və məna aydınlığı əsas yer tutur. Dövlət başçılarının bir-birinə rəsmi təbriklərində üç xarakter xüsusiyyət diqqəti cəlb edir: birincisi başlanğıc, ikincisi mətn, üçüncüsü sonluq. Başlanğıcda dövlət rəhbərinə müraciət olunur, mətndə səmimi hiss və arzular ifadə edilir, sonluqda müraciət edən dövlət rəhbərinin ehtiramı bildirilir. Belə yazışmalara dair aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar:

Maldiv Respublikasının Prezidenti zati-aliləri cənab Məmmun Əbdul Qəyyuma

Hörmətli cənab prezident!

Maldiv Respublikasının milli bayramı-Müstəqillik günü münasibəti ilə Sizi və xalqınızı ürəkdən təbrik edirəm. Əminəm ki, ölkələrimiz arasında əlaqələrin inkişafı daim xalqlarımızın mənafeyinə xidmət edəcəkdir.

Sizə möhkəm can sağlığı, işlərinizdə uğurlar, ölkənizə əmin-amanlıq və firavanlıq arzulayıram.

Hörmətlə, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Heydər Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti zati-aliləri cənab Heydər Əliyevə.

Hörmətli cənab Prezident!

İlk Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin elan olunmasının 85 illik ildönümü münasibəti ilə Sizi və Azərbaycan xalqını təbrik edirəm.

İkinci, Azərbaycan Respublikası ilə bizim əməkdaşlığımız genişlənməkdədir. Terrorizmə qarşı müharibədə Azərbaycan

ABŞ-in güclü müttəfiqidir. Azərbaycan İraqın tərkisilah edilməsi koalisiyasına qoşulan ilk üzvlər sırasında olmuş və İraqda sabitliyin bərqərar olması üçün öz hərbiçilərinin oraya göndərilməsini təklif etmişdir. Biz həmçinin, Azərbaycanın Kosovo və Əfqanıstanda sülhməramlı əməliyyatlara töhfəsinə görə də minnətdarıq.

Amerika xalqı adından mən Sizə və Azərbaycan Xalqına 2003-cü ildə Respublika günü münasibəti ilə ən xoş arzularımı çatdırıram.

Səmimiyyətlə,

Corc Buş

Amerika Birləşmiş Ştatlarının prezidenti.

2. Əmrlər

Əmrlər idarə, təşkilat və müəssisə rəhbərləri, həmçinin, ayrı-ayrı nazirliklər tərəfindən verilən hüquqi aktlardır. Əmrlər özlərinin tərtibatına görə iki hissədən ibarət olur. Birinci hissə izah, şərh hissəsidir. Bu hissədə əmrin məzmunu və məqsədi verilir. Əmrdə qarşıya qoyulan məsələ əsaslandırılır. İkinci hissə isə əmrin məzmunundan ibarətdir. Əmrdə konkret tapşırıqlar verilir. Ona görə də bu tapşırıqlar bənd-bənd göstərilir. Cümlələrdə konkretlik, dəqiqlik, ardıcılıq, məntiqilik başlıca şərt kimi nəzərə alınır. Əmrlərin ən sonuncu tapşırıq bəndi icra işinin təminatlı olmasını ifadə edir. Tapşırıqların yerinə yetirilməsi ən məsul hesab olunan şəxsə həvalə edilir. Əksər hallarda, tapşırıqların ciddi olması və məsuliyyətliyi nəzərə alınaraq icraya nəzarət birinci şəxsin üzərinə qoyulur.

Bəzən də tapşırıqların xarakterindən asılı olaraq işin icrasına nəzarət birinci şəxsin yox, görülməsi iş üçün bilavasitə məsuliyyətli olan başqa bir şəxsə və ya aidiyyəti üzrə bir neçə şəxsə həvalə edilə bilər.

Əmrlərin tərtibi ilə əlaqədar aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar:

«RRR OFSET» Tom

Əmr

22.06.02 № Bakı ş.

«Ümumi məsələlər üzrə»

Təsisçilərin 21.06.02 tarixli iclasının qərarına əsasən müəssisəyə sifarişin verilməsi ilə əlaqədar olaraq iş prosesini icra etməklə bağlı

Əmr edirəm

1. 22.06.02 tarixdən sifarişin yerinə yetirilməsindən ötrü əmək haqqı ödənilməmək şərti ilə müəssisənin təsisçi-direktoru Məmmədov Əşrəf və baş usta Əliyev Şahin sifarişin icrasını öz üzərinə götürsün.

2. Görülmüş işlər üzrə əmək haqqının ödənilməsini, təsisçilər gələcəkdə öz aralarında dividend bölgüsündə müəyyən etsinlər.

Əsas 21.06.02 tarixli təsisçilərin iclas protokolu

Direktor

N.M.Məmmədov

3. Qərarlar

Qərarlar da hüquqi akt xarakteri daşıyan yazılı etiketlərdən ibarətdir. Qərarlar, bir qayda olaraq, rəsmi iclasların, yığıncaqların, konfransların yekunu kimi tərtib olunur. Qərarlar müvafiq protokol qaydasında tərtib olunmuş aktların tapşırıq və öhdəlik sənədi kimi tərtib olunur. Qərarlarda da əmrlərdəki kimi qətilik, konkretlik, məntiqilik tələb olunduğu üçün tapşırıq və öhdəliklər bənd-bənd verilir. Hər bir bəndi təcəssüm etdirən cümlənin sonu əmr bildirən söz və ifadələrlə tamamlanır. Qərarlarda tapşırıqlar xüsusi, ayrı-ayrı şəxslərə verilməyə də verilə bilər. Buradakı tapşırıq və öhdəliklər aidiyyəti olan şöbələrə, qurumlara və təşkilatlara verilir. Qərarlara aid aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar:

R.Ə.Qədirovun Azərbaycan Respublikası Prezidenti seçkiləri üzrə 118 sayılı Ağdam şəhər, Q.İ.Həsənovun 119 sayılı Ağdam kənd seçki dairəsi dairə seçki komissiyasının üzvü təyin edilmələri haqqında

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MƏRKƏZİ SEÇKİ KOMİSSİYASININ QƏRARI

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Seçki Komissiyası Azərbaycan Respublikası Seçki Məcəlləsinin 28.2-ci və 30.2-ci maddələrinə uyğun olaraq qərara alır:

Rəhman Əşrəf oğlu Qədirov Azərbaycan Respublikası prezidenti seçkiləri üzrə 118 sayılı Ağdam şəhər, Qəmbər İsgəndər oğlu Həsənov 119 sayılı Ağdam kənd seçki dairəsi dairə seçki komissiyasının üzvü təyin edilsinlər.

Qərar №18/111

25 iyul 2003-cü il

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi

Seçki Komissiyasının sədri

M.M.Pənahov

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi

Seçki Komissiyasının katibi

İ.M.Nəsirov

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi

Seçki Komissiyasının katibi

V.C.Mahmudov

Vətəndaş Həmrəyliyi Partiyasına əlavə imza vərəqlərinin verilməsi barədə müraciətə baxılması haqqında

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MƏRKƏZİ SEÇKİ KOMİSSİYASININ QƏRARI

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Seçki Komissiyası Azərbaycan Respublikası Seçki Məcəlləsinin 28.2-ci maddəsinə uyğun olaraq qərara alır:

Vətəndaş Həmrəyliyi Partiyasına əlavə imza vərəqləri verilsin.

Qərar №18/112

25 iyul 2003-cü il

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi

Seçki Komissiyasının sədri

M.M.Pənahov

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi

Seçki Komissiyasının katibi

İ.M.Nəsirov

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi

Seçki Komissiyasının katibi

V.C.Mahmudov

Hüseyn Məmməd oğlu Paşayevin Yeni Azərbaycan Partiyası tərəfindən Mərkəzi Seçki Komissiyasında Məşvərətçi səs hüquqlu üzvü təsdiq edilməsi haqqında

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MƏRKƏZİ SEÇKİ KOMİSSİYASININ QƏRARI

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Seçki Komissiyası Azərbaycan Respublikası Seçki Məcəlləsinin 21.1-ci, 21.3-cü və 28.2-ci maddələrinə uyğun olaraq qərara alır:

Hüseyn Məmməd oğlu Paşayev Yeni Azərbaycan Partiyasının Mərkəzi Seçki Komissiyasında məşvərətçi səs hüquqlu üzvü təsdiq edilsin.

Qərar №18/113

25 iyul 2003-cü il

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi

Seçki Komissiyasının sədri

M.M.Pənahov

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi

Seçki Komissiyasının katibi

İ.M.Nəsirov

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi

Seçki Komissiyasının katibi

V.C.Mahmudov

4. Fərmanlar

Fərmanlar hər hansı idarə, təşkilat və müəssisənin rəhbəri tərəfindən verilə bilməz. Fərmanlar ölkə rəhbəri tərəfindən verilən və qüvvədə olan konstitusiyanın müvafiq maddəsinə uyğun şəkildə hazırlanan hüquqi aktdır. Fərmanlarda, adətən fərmana müvafiq müddəalar əsaslandırılır. Ölkənin, dövlətin başçısı həmin müddəaları konstitusiyanın müvafiq bəndinə uyğun şəkildə öz adından qərara alır. Ona görə də fərman ancaq dövlətin başçısı tərəfindən imzalanır. Fərmanın sonunda onun icra müddəti, hazırlandığı yerin adı və tarixi göstərilir. Fərmanlara misal olaraq aşağıdakı nümunələri göstərmək olar:

E.M.Məmmədovun Azərbaycan Respublikasının İtaliya Respublikasında fəvqəladə və səlahiyyətli səfəri təyin edilməsi haqqında

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 15-ci bəndini rəhbər tutaraq qərara alıram:

Elmar Məhərrəm oğlu Məmmədov Azərbaycan Respublikasının İtaliya Respublikasında fəvqəladə və səlahiyyətli səfəri təyin edilsin.

Heydər Əliyev,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 2 iyul, 2003-cü il.

F.S.Abdullayevin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyə məhkəməsinin sədri təyin edilməsi haqqında

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq qərara alıram:

Fərhad Sahib oğlu Abdullayev Azərbaycan Respublikası Konstitusiyə məhkəməsinin sədri təyin edilsin.

Heydər Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 25 iyul, 2003-cü il.

5. Sərəncamlar

Sərəncamlar, bir qayda olaraq, dövlət əhəmiyyətli hüquqi aktlardan biri kimi, dövlət başçısı tərəfindən verilir. Lokal səciyyəli sərəncamlar səlahiyyətli icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən də verilə bilər. Dövlət başçısı tərəfindən verilən sərəncamlarda, bir qayda olaraq, dövlət başçısının konstitusiyə hüququ əsaslandırılır. Lokal səciyyəli sərəncamlarda, həmin sərəncam müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyətinə aid olduğu üçün onların konstitusiyə hüququnu əsaslandıran bəndə və ya maddəyə ehtiyacı olmur. Sərəncamlara dair aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək mümkündür.

«Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə milli strategiyasının (2003-2012-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında»

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN SƏRƏNCAMI

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 yanvar 2002-ci il tarixli 865 nömrəli sərəncamına əsasən Birləşmiş Millətlər təşkilatının inkişaf proqramı ilə birlikdə hazırlanmış, müvafiq milli və beynəlxalq qurumların müsbət rəyini almış «Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə milli strategiyanın (2003-2012-ci illər)» Azərbaycan Respublikası üçün əhəmiyyətini nəzərə alaraq qərara alıram:

1. «Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə milli strategiya (2003-2012-ci illər)» təsdiq edilsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Hazirlər kabineti bu sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

Heydər Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 17 fevral, 2003-cü il

«Azərbaycan Respublikasında yeni ümumtəhsil məktəblərinin tikintisi, mövcud məktəblərin əsaslı təmiri və müasir tədris avadanlıqları ilə təmin olunmasına dair proqramın (2003-2007-ci illər)» təsdiq edilməsi haqqında

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN SƏRƏNCAMI

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Azərbaycan Respublikası ümumtəhsil məktəblərinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi haqqında» 4 oktyabr 2002-ci il tarixli 1051 nömrəli sərəncamına uyğun olaraq qərara alıram:

«Azərbaycan Respublikasında yeni ümumtəhsil məktəblərinin tikintisi, mövcud məktəblərin əsaslı təmiri və müasir tədris avadanlıqları ilə təmin olunmasına dair proqram (2003-2007-ci illər)» təsdiq edilsin.

Heydər Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti,
Bakı şəhəri, 17 fevral, 2003-cü il

6. Bəyanat

Yazılı etikətlərdən biri kimi bəyanatlar da adətən, rəsmi xarakter daşıyır. Bəyanatların məzmununda hansısa müddəə və tələb qoyulur. Odur ki, bəyanatlarda da konkretlik, məntiqilik və əsaslandırıcılıq xüsusi yer tutur. Bəyanatlar dövlətin adından, müəyyən partiya və qurumların tərəfindən, habelə müvafiq səlahiyyətli orqanlar tərəfindən verilə bilər. Bəyanatda, bir qayda olaraq bu qurumların adı göstərilir. Bəyanatlara dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar:

MİLLİ MƏCLİSİN BİR Qrup DEPUTATININ BƏYANATI

Xalqımız milli dövlətçiliyimizin həyatında mühüm hadisə olan 15 oktyabr prezident seçkilərinə hazırlaşır. Onu yüksək səviyyədə, tam demokratik prinsiplər əsasında keçirmək üçün respublikamızda beynəlxalq normalara cavab verən zəruri hüquqi baza yaradılmışdır. Ölkəmizdə bərqərar olmuş möhkəm ictimai-siyasi sabitlik, uğurlu hüquqi, demokratik dövlət quruculuğu prosesi prezident seçkilərinin beynəlxalq standartlar səviyyəsində, açıq, şəffaf və ədalətli keçirilməsinə ən yaxşı təminatdır.

Həç vaxt xalqla olmayan, onun dəstəyindən, etibarından məhrum bəzi üzəndən irəli siyasətçilər son vaxtlar öz təsirlərində olan mətbuat orqanları vasitəsi ilə aranı qarışdırmağa, sabitliyi pozmağa, seçki ərəfəsində qarşıdurma yaratmağa can atırlar.

Bir vətəndaş, Milli Məclisin deputatları kimi bildiririk ki, biz bütün bu antimilli hərəkətləri qətiyyətlə pisləyir və bəyan edirik ki, çox gərgin əziyyətlər bahasına yaradılmış sabitliyi pozmaq, seçkilərin normal gedişinə maneçilik törətmək, xaos, anarxiya yaratmaq xülyası baş tutmayacaqdır. Azərbaycan xalqı buna heç zaman yol verməyəcəkdir.

Milli Məclisin bir qrup deputatı
Bakı şəhəri, 25 iyul, 2003-cü il.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ƏDLİYYƏ NAZİRLİYİNİN BƏYANATI

Demokratik inkişaf yolunu tutmuş Azərbaycan Respublikasında söz, mətbuat azadlığı, siyasi plüralizm tam bərqərar olmuşdur. Hazırda ölkəmizdə 42 siyasi partiya, 800-dən çox

müxtəlif yönümlü kütləvi informasiya vasitəsi fəaliyyət göstərir. Mətbuat orqanlarının problemləri dövlətin daim diqqət mərkəzində saxlanılaraq, onların təsis edilməsi proseduru, tam sadələşdirilmiş, maddi-texniki vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, jurnalistlərin hüquqlarının təmin edilməsi üçün zəruri şərait yaradılmış, digər məqsədyönlü tədbirlər görülmüşdür.

Mətbuat vasitələrinin əsas vəzifələrindən biri siyasi, həblə ictimai maraq kəşb edən məsələlər haqqında informasiya və fikirlər yaymaqdır. Lakin söz azadlığı başqa şəxslərin nüfuzunu, şərəf və ləyaqətini ləkələmək üçün istifadə edilməməlidir.

Təəssüf ki, bəzi kütləvi informasiya vasitələri və onların himayəçiləri yaradılmış əlverişli şəraitdən siyasi ambisiyalar naminə sui-istifadə edərək, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası ilə müəyyən olunmuş demokratik prinsiplərə və Qanunvericiliyimizin tələblərinə açıq-aşkar hörmətsizlik nümayiş etdirir, qəzet səhifələrində böhtan dolu, sifarişli, qərəzli yazılarla insanları çaşdırmağa, Azərbaycan xalqı və bəynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən yüksək dəyərləndirilən, böyük səylər bahasına bərqərar olunmuş ictimai-siyasi sabitliyin pozulmasına, süni qarşıdurma yaradılmasına yönəlmiş və ölkə başçısının şərəf və ləyaqətinə toxunan çıxışlar edirlər.

Belə böhtan və uydurma xarakterli çıxışlar ölkəmizdə prezident seçkiləri ərəfəsində daha iyrənc forma almışdır. Bəzi kütləvi informasiya vasitələrində, xüsusilə «Yeni Müsavat», «Hürriyyət», «Azadlıq», «Cümhuriyyət» qəzetlərində sivil, demokratik prinsiplərlə bir araya sığmayan seçkiqabağı təşviqat üsullarına əl atılaraq, prezidentliyə namizədliyi qeydə alınmış dövlət başçısı cənab Heydər Əliyev barədə Seçki Məcəlləsinin tələbləri kobudcasına pozularaq, adi əxlaq qaydalarına və etik normalara, milli adət-ənənələrimizə, mənəvi dəyərlərimizə zidd olan yazılar dərc edilir.

Belə yazılar geniş ictimaiyyətin hiddətinə səbəb olaraq, dərin nifrət və qəzəb hissi doğurur və bunun qarşısının alınması təkidlə tələb olunur.

Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi bəyan edir ki, vətəndaşların şərəf və ləyaqətini alçaldan şayiələr, yalan və qərəzli yazılar dərc etdirmək, böhtan atmaq, yaxud digər qanuna zidd əməllər törətmək məqsədi ilə kütləvi informasiya vasitə-

rindən istifadə olunması «Kütləvi informasiya vasitələri haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun tələblərinə ziddir və yolverilməzdir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 72-ci maddəsinə əsasən, hər bir şəxs Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına əməl etməli, başqa şəxslərin hüquq və azadlıqlarına hörmətlə yanaşmalıdır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 106-cı maddəsinə müvafiq olaraq, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti-Azərbaycan xalqının vahidliyini təcəssüm etdirən, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı toxunulmazlıq hüququna malikdir, onun şərəf və ləyaqəti qanunla qorunur. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 323-cü maddəsinə əsasən, kütləvi çıxışlarda və ya kütləvi informasiya vasitələrində ölkə başçısının şərəf və ləyaqətini ləkələmə və ya alçaltma cinayət məsuliyyəti yaradır.

Bununla əlaqədar, Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Konstitusion quruluşun əsaslarına və milli dövlətçiliyimizə zərər vuran, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə qarşı şər və böhtan kampaniyasına rəvac verən, ölkədə qarşıdurma yaradılmasına yönəlmiş yazılar dərc edən mətbu orqanları belə hərəkətlərdən çəkinməyə, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına hörmətlə yanaşmağa çağırır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin şərəf və ləyaqətinin hüquqi vasitələrlə müdafiəsinin Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilməsi ilə əlaqədar nazirlik bəyan edir ki, dövlət başçısının şərəf və ləyaqətinə toxunan, böhtan və iftira dolu çıxışlara yol verilməsi qanunda nəzərdə tutulmuş tədbirlərin görülməsi ilə nəticələne bilər.

**Azərbaycan Respublikasının
Ədliyyə Nazirliyi**

7. Müraciət

Müraciətlər də öz rəsmiyyət xarakterinə görə yazılı etikətlərin bir nümunəsi hesab edilməlidir. Müraciət hər hansı şəxs, qrup və kollektiv tərəfindən qəbul edilir. Müraciətin rəsmi xarakteri bundan ibarətdir ki, bu akt ya idarə, müəssisə və təşkilat rəhbərlərinə, müvafiq icra orqanlarına və həmçinin yüksək rütbəli dövlət rəhbərlərinə ünvanlana bilər. Müraciətin məzmununda onu ünvanlayanların istək və arzuları, hiss və duyğuları,

həmçinin, müəyyən mənada tələb və təklifləri durur. Müraciətlərə aid aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar:

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Zati-Aliləri Cənab Heydər Əlirza oğlu Əliyevə

Yeni Azərbaycan Partiyası Təhsil Nazirliyi üzrə ərazi ilk təşkilatı üzvlərinin yığıncağı iştirakçılarının
MÜRACİƏTİ

Möhtərəm cənab prezident!

Yeni Azərbaycan Partiyası Təhsil Nazirliyi ərazi ilk təşkilatı yığıncağı iştirakçıları adından Sizi – zamanəmizin fenomenal siyasətçisini, dövlətimizin memarı və qurucusunu, dünya azərbaycanlılarının fəxrini, milli təhsilimizin böyük himayəçisini – ad gününüz münasibəti ilə səmimi-qəlbdən təbrik edir, Zati-Alilərinizə olan dərin hörmət və ehtiramımızı, ən xoş arzularımızı yetiririk.

Əziz və möhtərəm prezident! Azərbaycan Sizin rəhbərliyinizlə müstəqillik yolu ilə inamla irəliləyir. Xalqımızın xoşbəxtliyi ondadır ki, hazırkı çətin tarixi mərhələdə dövlətimizin Sizin kimi təcrübəli, aydın zəkali, tükənməz enerjili müdrik rəhbəri var. Tale özü Azərbaycanımızı yenidən dirçəltmək, müstəqilliyimizi əbədi etmək, Vətənimizi dünya birliyinə tanımaq kimi şərəfli və tarixi missiyanı məhz Sizin qadir əllərinizə tapşırırdı və bununla da ölkəmizdə milli dövlət quruculuğu dövrü başladı. Azərbaycanda son on ildə əldə olunan uğurlar Sizin tarixi xidmətinizin-xilaskar missiyanızın, tükənməz Vətən və millət sevginizin, dönməz iradənin, dərin zəkanızın sayəsində qazanılmışdır. Bu gün Azərbaycanda baş verən demokratik dəyişikliklər, eləcə də ölkəmizdə son 33 ildə iqtisadi, sosial və mədəni quruculuq işləri Sizin adınızla bağlıdır. Tarixi həqiqət belədir ki, bu gün müstəqil Azərbaycan beynəlxalq birliyə Zati-Alilərinizin şəxsiyyətinin böyüklüyü ilə daxil olur.

Möhtərəm cənab prezident! Mayın 10-da Sizin şərəfli və mənalı şəxsiyyət ömrünüzün 80 illiyi tamam olur. Yeni Azərbaycan Partiyası ərazi ilk partiya təşkilatının bütün üzvləri adından bu tarixi və əziz gündə Sizə müstəqilliyimizin əbədiyi, xalqımızın xoşbəxt gələcəyi naminə möhkəm cansağlığı,

müstəqil və qüdrətli Azərbaycan uğrunda müqəddəs işinizdə yeni-yeni uğurlar diləyirik! Sizi Allah qorusun!

Bakı şəhəri, 1 may 2003-cü il.

8. Təqdimat

Təqdimat bu və ya digər işin icrası ilə əlaqədar yuxarı təşkilatlar qarşısında qaldırılan məsələlərlə bağlıdır. Təqdimat idarə, müəssisə, təşkilat rəhbərlərinə, həmçinin, müvafiq icra orqanlarına ünvanlanır. Təqdimat, bir qayda olaraq, müraciət edən tərəfin qanuni, hüquqi tələbləri, eləcə də icra olunacaq işin icra zəruriliyi əsasında tərtib olunur. Təqdimatın başlanğıcında müraciət edilən tərəfin adı, vəzifəsi və hüquqi ünvanı göstərilir. Sonda isə müraciət edəninin adı, vəzifəsi və təqdimatın hazırlanmış tarix göstərilir.

Təqdimata dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar:

**Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu
psixologiya kafedrasından**

TƏQDİMAT

Kafedrada yeni dərs ilinin başlanması münasibəti ilə dərs yüklərini vaxtında bölüşdürülmüşdür. Dərs yükləri təsdiq olunmaq üçün tədris hissəsinə təqdim edilmişdir. Kafedrada dərs yüklərinin çoxalması mühazirələrin aparılması üçün yüksək ixtisaslı kadrlara ehtiyacın yaranmasına səbəb olmuşdur. Bunu nəzərə alaraq kafedra üzrə iki baş müəllim və bir dosent yeri ayrılması üçün elan verməyinizi sizdən xahiş edirəm.

Kafedra müdiri, 16 iyun 2003-cü il

9. Ərizə

Ərizə də, bir qayda olaraq, idarə təşkilat və müəssisə rəhbərlərinin, həmçinin müvafiq icra hakimiyyəti rəhbərlərinin ünvanına hazırlanır. Ərizə rəsmi və hüquqi aktların bir nümunəsi olduğu üçün burada da məsələ konkret qoyulur. Birbaşa vətəndaşın və ya işçinin konstitusiyası ilə təsbit olunmuş hüquqları çərçivəsində arzu, istək və tələbləri qoyulur. Ərizədə təsvirçiliyə, əlavə sözcüklüyə yol verilməməli, istək və tələb konkret sözlərlə və cümlələrlə bildirilməlidir. Ərizə, əslində üç hissədən ibarət olmaqla tərtib edilir. Birinci, başlanğıc hissədə ərizənin göndərildiyi hüquqi ünvan (müraciət edilən müəssisə, icra orqanlarının

adları və rəhbər şəxsin adı), eləcə də müraciət edənün ünvanı, yeri, adı göstərilir. İkinci hissədə ərz olunan, çatdırılan müraciətin məzmunu verilir. Sonluqda isə ərizə ilə bağlı qoyulan məsələnin pozitiv həlli üçün xahiş edilir. Bu qayda üzrə ərizədə həm qətilik, konkretlik, həm də etik normalar gözlənilir. Ərizələrə dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar:

**11 sayılı orta məktəbin direktoru
Əliyev Qurban Rəhim oğluna
Nərimanov küçəsi, 11 ünvanda yaşayan
Quliyev Ələmdar Həsən oğlundan**

ƏRİZƏ

Məktəbdə dalandar vəzifəsinin boş olmasını nəzərə alıb məni həmin vəzifəyə qəbul etməyinizi Sizdən xahiş edirəm.

Peşə haqqındakı sənəd və digər tələb olunan sənədlər ərizəyə əlavə edilir.

İmza: Əliyev Qurban Rəhim oğlu
16 sentyabr 2003-cü il

10. Vəsətət

Vəsətət də hüquqi aktlar sırasından olub hər hansı idarə, təşkilat və müəssisə adından hər hansı işçinin, vətəndaşın konstitusiyaya hüquqları çərçivəsində yuxarı təşkilatlara göndərilən müraciət formasıdır. Vəsətətdə işçi və ya vətəndaşın iş yeri, fəaliyyəti, onun fəaliyyətinin ictimaiyyətdəki əhəmiyyəti barədə açıq, aydın, konkret məlumatlar verilir. Vəsətət, bir qayda olaraq, qoyulan məsələyə pozitiv yanaşılması ilə əlaqədar olaraq qaldırılır. Vəsətlərin tərtibi ilə əlaqədar aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar:

**Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyasının Sədri
akademik cənab A.Ş.Mehdiyevə**

Hörmətli Arif müəllim,

Universitetimizin ümumi pedaqogika kafedrasının dosenti əvəzi, redaksiya elmlər namizədi Hüseynova Emiliya Rafiq qızına işlədiyi kafedranın dosenti elmi adının verilməsi barədə vəsatət qaldırılır və sənədləri Sizə göndərilir.

Hörmətlə, rektor

11. Akt

Akt forması da rəsmiyyətə uyğun olan normalar əsasında hazırlanır. Aktın tərtibi üç hissədən ibarət olur. Birincisi, məsul şəxsin təsdiq etdiyi **başlanğıc** hissədən ibarətdir. İkinci hissə aktın məzmununu əhatə edir. Aktın məzmununu hansısa maddi əmlakın alqı-satqısı, təhvil-təslim verilməsi təşkil edə bilər. Aktın üçüncü hissəsi maddi-məsuliyyət daşıyan şəxslərin sənədi öz imzaları ilə təsdiq etməsi tərkibindən ibarətdir. Akt sənədləşməsinə dair aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar:

Müəssisənin rekvizitləri

**Təsdiq edirəm
Bakı İnşaat-Kompelks
Şirkətinin direktoru**

İmza: N.A.Məmmədov

Kassanın yoxlanılması haqqında
AKT

«15» **avqust** 2003-cü il №

Bakı şəhəri

Əsas Şirkətin direktorunun «11» sayılı

«07» **avqust** 2003-cü il tarixli əmri.

Komissiyanın tərkibi:

Sədr: Şirkətin iqtisadçısı Nəcəfov N.Q.

Üzvlər: Mühasib Ağayev Ə.H.

Maliyyəçisi Əhmədov Ə.N.

Aktı tərtib edirik ondan ötrü ki, 05 avqust 2003-cü ildə saat 18.00-da Ə.N.Qədirovun cavabdeh olduğu kassanı yoxladıq və yoxlama zamanı müəyyən etdik:

1. Kassada olan nəğd pul 600 min manat

2. Əmək haqqı cədvəli.

3. Kassada mədaxil orderi.

Kassada olan pul və sənədlər uçot rəqəmlərinə uyğundur. Bankdan alınan pullar vaxtında mədaxil edilib, kassanın kitabı, pul ödənişləri vaxtında və düzgün aparılır.

Akt - 2 nüsxədən ibarət tərtib edildi.

1. Maliyyə şöbəsinə verilir.

2. İşə tikilir.

Sədr: Nəcəfov N.Q

Üzvlər: 1. Ağayev Ə.H

3. Əhmədov Ə.N

12. Arayış

Müvafiq normalar əsasında hazırlanan rəsmi sənədlərdən biri də arayışdır. Arayışda hər hansı şəxs, vətəndaş barədə müvafiq təşkilatın arayış verən idarə və təşkilatdan və eləcə də şəxs və vətəndaşdan tələb etdiyi qaydada məlumat verilir. Arayış müvafiq şöbə, qurum və məsul şəxs tərəfindən hazırlanır, idarə, müəssisə və təşkilat rəhbəri tərəfindən imza ilə təsdiq olunur.

Arayış formasına dair aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar:

Müəssisənin rekvizitləri 00.00.00 № Bakı ş.

ARAYIŞ

Verilir Məmmədov Əşrəf Xeyrulla oğluna ondan ötrü ki, o həqiqətən Bakı Dövlət Sosial-İqtisad Kollecinin əyani mühasibat uçotu və audit ixtisasının II kursunda təhsil alır.

Arayış Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Mərkəzinə təqdim etmək üçün verilir.

Direktor

Şöbə müdiri

M.Mahmudov

A.Qarayev

13. Tərcümeyi-hal (Avtobiografiya)

Rəsmi yazılı etikətlərin bir nümunəsi də tərcümeyi-hal formasıdır. Tərcümeyi-hal şəxsin anadan olması, təhsili, ailə vəziyyəti, ictimai vəziyyəti və valideynləri ilə bağlı müxtəlif məlumat sənədidir. Tərcümeyi-hal hər bir şəxs barəsində operativ informasiya mənbəyidir. Tərcümeyi-hal şəxsi sənədlərə daxil olur, vaxtaşırı təzələnilir. İstənilən anda şəxs barəsində informasiya almaq məqsədi ilə ondan istifadə edilir. Tərcümeyi-hal rəsmi sənəd olduğu üçün konkret, dəqiq və aydın cümlələrlə tərtib olunur. Tərcümeyi-hal sənədinə dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar:

Mən, Məmmədov Əşrəf Xeyrulla oğlu 1970-ci ildə Bakı şəhərində anadan olmuşam, 1978-ci ildə 120 sayılı orta məktəbi

bitirmişəm. Məktəbi bitirdikdən sonra əsgəri xidmətə yola düşmüşəm. 1999-cu ildə Polis Akademiyasına qəbul olunmuşam.

Akademiyanı bitirdikdən sonra Xətayi rayonu 12 sayılı polis bölməsinə işə qəbul olunmuşam. İndiyə qədər orada işləyirəm.

Atam Məmmədov X.Ə. pensiyacıdır.

Anam Məmmədova M.Ə. evdar qadındır.

Evliyəm, bir övladım var.

«İmza»

Ə.X.Məmmədov

12.01.03

14. Xasiyyətnamə

Rəsmi yazılı normalara əsaslanan etikətlərdən biri də xasiyyətnamədir. Xasiyyətnamə vətəndaşdan və şəxslərdən onların müvafiq hüquqi təminatlarının ödənilməsi məqamında müraciət etdikləri idarə, təşkilat və müəssisə tərəfindən tələb edilir. Xasiyyətnamədə şəxsin fəaliyyəti, ictimai mövqeyi, iş yararlılığı və fəaliyyət perspektivləri barədə aydın, konkret məlumat verilir. Xasiyyətnamənin sonunda onun təqdim olduğu idarə, təşkilat və müəssisənin adı göstərilir. Xasiyyətnamə şəxs barəsində ciddi sənəd olduğu üçün onu idarə, təşkilat və müəssisənin rəhbəri ilə birlikdə məsuliyyətli ictimai təşkilatın nümayəndəsi də imzalayır.

Xasiyyətnamənin tərkibinə dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar:

XASIYYƏTNAMƏ

1970-ci ildə Bakı şəhərində anadan olmuş, ali təhsilli Məmmədov Əşrəf Xeyrulla oğluna verilir

Məmmədov Ə.X. 1990-cı ildən «RRR-Konus» şirkətində mühasib işləyir. İşlədiyi müddət ərzində o öz vəzifəsinə məsuliyyətlə yanaşır. Şirkətdə mühasibat işlərinin aparılmasına səy göstərir. Cari ildə müəyyən dərəcədə qeyri-isləhat xərclərinin və ziyanların azaldılmasında fəal iştirak etmişdir. Bunun əsasında da şirkət bu ilin may ayı üzrə mənfəət əldə etmişdir.

Məmmədov Ə.X. şirkət işçiləri arasında geniş təşkilati işlər aparır. Mühasibatlıq şöbəsinin işini düzgün qurmağı, sənəd-

lərlə, operativ işləməyi bacarır. İşçilərə mühasibat sənədlərinin keyfiyyətli hazırlanması üzrə məsləhətlər verir.

Şirkətin işçiləri arasında hörmət qazanmışdır. Davranışında mədənidir. İşçilərlə rəftar etməyi bacarır və lazımı hallarda onlara köməklik göstərir.

Xasiyyətnamə Xətayi rayonu hərbi komissarlığına təqdim olunmaq üçün verilir.

Direktor:

İ.E.Məmmədov

Həmkarlar ittifaqı komitəsinin sədri:

E.A.Əsədova

15.03.2003

15. Məktub

Məktublar öz məzmununa görə müxtəlifdir. Məktub dövlət başçıları, rəsmi idarələr, rəsmi şəxslər arasında müəyyən münasibətlərin ifadə forması olan yazışma növüdür. Məktublar ayrı-ayrı şəxslər arasında da işlədilir. Rəsmi məktublarda rəsmi etiket normaları gözlənilir. Şəxsi məktublarda isə bu və ya digər münasibətlər, istək və arzular, həmçinin başqa emosional duyğular əks oluna bilər. Rəsmi məktublarda müvafiq etiket normaları vardır. Belə məktublar, bir qayda olaraq, rəsmi nömrəli blanklarda yazılır. Başlanğıcda məktubun ünvanlandığı idarə, təşkilat və müəssisənin adı və həmin idarənin (təşkilat və müəssisənin) başçısının adı göstərilir. Rəsmi məktublarda, adətən, etik normalar gözlənilir. İdarə, müəssisə və təşkilat rəhbərlərinin adı hörmətlə çəkilir, sonra məktubun aydın, konkret, müxtəssər məzmunu verilir. Sonda isə, məktubu göndərən idarə, müəssisə və təşkilat rəhbərlərinin adından ehtiram bildirilir. Şəxsi məktublarda belə normaların olması zəruri tələb deyildir. Hər bir şəxs özünün etik münasibətini özünəməxsus şəkildə ifadə edə bilər. Hər halda, məktublar yazı nümunəsi olduğu üçün, burada şəxsi münasibətlər ifadə edildiyi üçün müəyyən etik normaların gözlənilməsinə riayət etmək vacib cəhətlərdən sayılmalıdır. Məktubların tərtibatına dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar:

Amerika Birləşmiş Ştatlarının prezidenti zati-aliləri cənab Corc Buşa

Hörmətli cənab prezident!

Amerika Birləşmiş Ştatlarının milli bayramı – Müstəqillik günü münasibətilə Sizi və dost Amerika xalqını səmimi qəlbədən təbrik edirəm.

Bu gün Amerika Birləşmiş Ştatları beynəlxalq aləmdə aparıcı rol oynayacaq, dünyada sülhün, sabitliyin və demokratik dəyərlərin bərqərar olunmasında, münaqişə mənbələrinin aradan qaldırılmasında ardıcıl və məqsədyönlü fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan Respublikası Amerika Birləşmiş Ştatları ilə dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərinin inkişafına böyük əhəmiyyət verir. Şadam ki, birgə səylərimiz hərtərəfli genişlənməmiş və dərinləşmiş, Azərbaycan-ABŞ münasibətləri strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə yüksəlmişdir.

Azərbaycan bütün bəşəriyyət üçün təhlükə doğuran beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizədə Amerika Birləşmiş Ştatlarının qətiyyətli mövqeyini tam dəstəkləyir, ölkənizin başçılıq etdiyi beynəlxalq koalisiyaya ilk günlərdən qoşularaq bu işə öz töhfəsini verməyə çalışır.

Xəzərin karbohidrogen ehtiyatlarının işlənməsi və dünya bazarlarına nəqli sahəsində ölkəmiz üçün son dərəcə əhəmiyyətli olan irimiqyaslı transmilli lahiyələrin həyata keçirilməsində Amerika Birləşmiş Ştatlarının hərtərəfli dəstəyi bizim üçün çox qiymətli və həlledicidir.

Azərbaycanın ən ağır problemi olan Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə ədalətli həlli üçün ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrlərindən biri kimi ölkənizin və şəxsən sizin səyləriniz böyük ümidlər doğurur.

Dost Amerika xalqının əlamətdar bayramı münasibətilə Sizə, cənab prezident, bir daha xoş təbriklərimi yetirir, möhkəm cansağlığı, səadət, işlərinizdə uğurlar, xalqımıza sülh, əmin-amanlıq və firavanlıq arzulayıram.

Hörmətlə,

Heydər Əliyev

Azərbaycan Respublikasının prezidenti

Bakı şəhəri, 2 iyul 2003-cü il

**Azərbaycan Respublikasının prezidenti zati-aliləri
cənab Heydər Əliyevə**

Möhtərəm cənab Prezident!

Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin Şağan qəsəbəsində yerləşən Mühəribə Əlilləri üçün Mülaliyə Pansionatının kollektivi adından Sizə-xalqımızın qüdrətli liderinə, müdrik rəhbərinə ən müqəddəs arzu və diləkrəmizi bildiririk. Sizin idman, gənclər və sosial təminat sahələrində çalışan işçilərin aylıq əmək haqlarının artırılması haqqında 27 iyun 2003-cü il tarixli sərəncamınız bizim də sevincimizə səbəb olmuşdur. Sizin rəhbərliyinizlə Azərbaycan 10 il ərzində günbəgün inkişaf edən, dünya dövlətləri sırasında özünə layiqli yer tutan bir respublikaya çevrilmişdir. Azərbaycanda mövcud olan ictimai-siyasi sabitliyin qarantı kimi Sizin apardığınız məqsədyönlü, uzaqgörən daxili və xarici siyasətiniz nəticəsində müstəqil respublikamız iqtisadi və sosial ərazi bütövlüyünün qorunmasına, müstəqilliyinin möhkəmlənməsinə, elmin, mədəniyyətin inkişafına yönəlmişdir və bunun bəhrəsini gündəlik həyatımızda daim hiss edirik.

Əziz Heydər Əlirza oğlu!

Pansionatımızın kollektivi göstərdiyiniz qayğıya səmərəli işi ilə cavab verməyə və bu etimadınızı doğrultmağa çalışacaqdır.

Əmin ola bilərsiniz ki, qarşıdan gələn prezident seçkilərinə də kollektivimiz hamılıqla Sizə-xoşbəxt gələcəyimizin təminatçısına səs verəcəkdir.

**Mühəribə Əlilləri üçün
Mülaliyə Pansionatının kollektivi**

**Azərbaycan Respublikasının prezidenti
zati-aliləri cənab Heydər Əliyevə**

Möhtərəm cənab prezident!

Bu günlərdə idman, gənclər və sosial təminat sahələrində çalışan işçilərin əmək haqlarının artırılması barədə sərəncamınız Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin Yeni Ramana qəsəbəsində yerləşən Gənc Əlillərin Əmək və İstirahət evində yaşayan, dayaq-hərəkət sistemi pozulmuş, sosial qayğıya daha çox ehtiyacı olan əlillərə xidmət göstərən kollektivimiz tərəfin-

dən sevinc hissi ilə qarşılanmışdır. Bizə olan diqqət və qayğıya görə Sizə öz minnətdarlığımızı bildirməkdən şərəf duyuruq. Məhz Sizin uzaqgörən siyasətiniz sayəsində də böyük işlər görülmüş, MDB məkanında oxşarı olmayan tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Əziz prezidentimiz!

Bu xeyirxah və humanist qərarınızla sosial təminat sahəsində çalışan işçiləri gələcəkdə də böyük nailiyyətlərə ruhlandırmış, yüzrlərlə ailənin rifahının yaxşılaşmasına dəyərli töhfə vermişsiniz.

Sizə ölkəmizin tərəqqisi naminə yeni-yeni uğurlar, növbəti prezident seçkilərində qələbə diləyirik

Tanrı Sizi qorusun!

**Gənc Əlillərin Əmək və
İstirahət evinin kollektivi**

Hörmətli Həsən müəllim!

Respublika Prezidentinin işlər idarəsinin təsis etdiyi «Respublika» qəzeti, bildiyiniz kimi, ölkənin aparıcı KİV-lərindən biri olaraq Azərbaycanda və dünyada baş verən ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni və digər prosesləri daim işıqlandırır. Respublika Prezidentinin ölkəmizdə hüquqi, demokratik dövlət quruculuğu yolunda, Azərbaycanın müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində həyata keçirdiyi daxili və xarici siyasət qəzetin aparıcı mövzudur. Onun səhifələrində qanunlar, fərmanlar və digər normativ akt və sənədlər müntəzəm dərc edilir. Bu baxımdan əhalinin geniş təbəqələri arasında «Respublika» qəzetinin yayılmasının böyük ictimai-siyasi əhəmiyyəti vardır.

Əminlik ki, siz bütün bunları nəzərə alıb həmişə olduğu kimi cari ilin birinci yarısı üçün abunə kampaniyasında «Respublika» qəzetinə abunə yazılışının uğurla başa çatmasına xüsusi qayğı və köməyinizi əsirgəməyəcəksiniz.

**Dərin hörmət hissi ilə,
Baş redaktor
16 sentyabr 2003-cü il.**

Dostum Məhəmməd!

Sənə məktub vasitəsi ilə salamlarımı çatdırıram. Mənim işlərim qaydasındadır. Tapşırığın kitabları almışam. Elə bu gün

onları sənin tanıdığın bir şəxsənd göndərdim. Məktubu da kitablarla birlikdə göndərirəm. Yazdığın məqaləni qəzetdə oxudum. Xoşuma gəldi. İstərdim ki, belə yazıları tez-tez yazasan. Məndən nigəran olmayın. Müalicəm tam başa çatdı kimi qayıdacağam. Məndən bütün dostlara və tanışlara salam söylə!

Dərin hörmətlə, dostun Solim.

17 sentyabr, 2003-cü il, Bakı

16. Reklamlar

Reklamlar hər bir ölkənin, xalqın ictimai, sosial, mədəni, iqtisadi həyatında mühüm yerlərdən birini tutur. Ona görə də reklamlar özlərinin çoxölçülülüyü ilə diqqəti cəlb edir. Reklamlar ölkənin sosial, iqtisadi, mədəni inkişafını təcəssüm edərən güzgüdür. Reklamlar ana dilində düzgün, aydın, məntiqi yazılmalıdır. Reklamlarda bir qayda olaraq ölkənin milli mədəniyyətini, iqtisadi inkişafını canlandıran yazıların verilməsi məqsəduyğundur. Reklamlar xarici şirkətlərin mallarına həsr olunursa, milli mənfəətlər kölgədə qalır. Odur ki, reklamlarda milli mədəniyyətin inkişafı, iqtisadi potensialın yüksəlişi daha çox təbliğ edilməlidir.

Reklamlar küçələrdə, istirahət yerlərində hündür binaların fasadlarında daha çox yerləşdirilir və həm də zövq oxşayıcı bir təəssürat yaradır. Reklamlardan, həmçinin, kütləvi informasiya vasitələrində, qəzetlərdə, jurnallarda, radio və televiziya geniş istifadə olunur. Zövqsüz hazırlanan, ana dilində yaxşı tərtib edilməyən, eləcə də xarici təsirlər əsasında meydana çıxan reklamlar heç bir xoş təəssürat yaratmır, narazılıqlara səbəb olur. Odur ki, reklamların hazırlanması həm məsuliyyət, həm mədəniyyət və həm də vətənpərvərlik tələb edir.

Azərbaycanda son zamanlar reklamlar geniş vüsət tapmışdır. Reklamlar çoxölçülülüyü olduğu üçün burada daha çox yazılı reklamlara diqqət yetirilir.

Azərbaycan dilindəki reklamlarda həddindən artıq sərbəstlik müşahidə edilir. Bu sərbəstlik bir tərəfdən reklamlara məxsus normaları pozur, digər tərəfdən Azərbaycan mədəniyyətinə, Azərbaycan iqtisadiyyatına, Azərbaycan məişətinə aid milli xüsusiyyətləri, inkişaf perspektivlərini kölgədə qoyur. Nümunə üçün aşağıdakı kimi reklamları misal göstərmək olar:

a) Azərbaycan dilində düzgün tərtib edilməyən reklamlar

Reklamların bir qismi Azərbaycan dili normaları baxımından qüsurlu tərtib olunur. Nəzərə alınsa ki, hər bir reklam özündə estetik normaları təcəssüm etdirir. Onda dil baxımından qüsurlu olan reklamlardan istifadənin yolverilməz olduğunu da qəbul etmək lazım gəlir. Dil və estetik baxımdan qüsurlu reklamlara dair aşağıdakıları misal göstərmək olar: «Təzə ət dana erkək», «Təzə qoyun əti», «İsti kürə çörəyi», «İsti təndir çörəyi», «Təkər təmiri elektrik», «Çayxana dədəmin», «Təcili foto şəkillərin çəkilməsi» və s.

Belə düzgün tərtib olunmayan və estetik cəhətdən heç bir maraq doğurmayan reklamlar saysız-hesabsızdır və baş alıb gedir. Bunların dil normaları və məntiq baxımından uyğunsuz olmasını aşağıdakı təhlildən aydın şəkildə görmək mümkündür:

«Təzə ət dana erkək» reklamında nəyin reklam edildiyi bilinmir. Təzə erkək dana əti, təzə erkək heyvan əti yoxsa dana əti? Aydınlıq olmur. Digər tərəfdən, burada təzə ət ifadəsinin işlədilməsi artıqdır. Çünki, heç kəs köhnə əti almaz. «Təzə qoyun əti» reklamı da düzgün deyildir. Çünki, elə ət təzə-təzə alınır, köhnə ət yeyilməz. İkincisi, qoyun əti satılan yerdə quzu əti və mal əti də satılır. Sadəcə elə reklam üçün «Ət satışı» yaxud, ən sadə şəkildə «Ət» sözünün yüksək zövqlə tərtibatı satılan məhsulun ən yaxşı reklamı olardı. «İsti kürə çörəyi», «İsti təndir çörəyi» reklamları da düzgün deyildir. Çünki, çörəyin isti olub-olmaması alıcı üçün çox maraqlı deyildir. Alıcı üçün çörəyin keyfiyyətli olması maraqlıdır. İsti çörək sözü reklam edilirsə, bu o deməkdir ki, alıcının soyuq çörək alması məsləhət görülür. Həmin yerdə çörək qalıb soyuduqda isə çörək satan gərəkdir müflis olsun. «Təkər təmiri» reklamı ona görə düzgün deyildir ki, təkər sözü bir neçə komponentdən ibarətdir: şin, disk və kamər. Reklamda isə nəyin təmir edildiyi düzgün adlandırılmır. «Təkər təmiri elektrik» kimi reklamda isə tam bir qarışıqlıq vardır. «Çayxana dədəmin» reklamı isə etik və estetik normalardan tam kənar olan bir yazıdır. «Təcili foto və şəkillərin çəkilməsi» reklamı isə tərcümə ilə məntiqsiz yazılmışdır. Burada artıq sözlər çoxdur. Sadəcə «Təcili foto» sözlərini gözəl tərtibatda yazmaq bəs edərdi.

b) reklamlarda yad sözlərin işlədilməsi

Reklamlarda bəzən yad sözlərin lüzumsuz yerə işlədilməsinə də rast gəlmək olur. Bunlar daha çox, rus dilinin təsiri ilə yazılan reklam mətnlərindən ibarətdir. Belə reklamlara dair aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar: «Avtomobil xolodelniki», «Avtoslesar», «Qazosvarka», «Kutab, peraxi», «Moyka», «Vulkanizasiya», «Studiya videozapisi», «Jenskiy salon», «Semena toxumları» və s. belə reklamlar sadəcə etinasızlığın nümunəsidir. Dilə biganə qalmaq olmaz. Dil bizim milli sərvətimizdir. Dil yoxdursa, xalq da yoxdur. Ona görə belə reklamlara etinasız yanaşmaq olmaz. Hər bir azərbaycanlı buna öz münasibətini bildirməlidir. «Avtomobil xolodelniki» əvəzinə «Avtomobil soyuducusu», «Avtoslesar» əvəzinə «Avtomobil çilingəri», «Qazosvarka» əvəzinə «Qaz qaynağı», «Kutab, peraxi» əvəzinə «Qutab», «Moyka» əvəzinə «Yuyucu», «Vulkanizasiya» əvəzinə «Hava vuran», «Studiya zvukozapisi» əvəzinə «Səsyazma studiyası», «Jenskiy salon» əvəzinə «Qadın salonu», «Semena, toxumları» əvəzinə «Toxumları» kimi reklam mətnləri tərtib etmək mümkün olan həldir. Sadəcə bu işdə vətənpərvər olmaq, dilinə, milli hisslərinə ehtiramla yanaşmaq tələb olunur.

c) reklamlarda paralellik

Reklamaların bəzilərində məzmun paralelliyinə təsadüf olunur. Paralel reklamlarda bir qayda olaraq ayrı-ayrı dillərə məxsus sözlərdən istifadə edilir. Belə reklamlara dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar:

«Balansirovka», «Təker balansı», «Petrol», «Yanacaq», «Əczaxana», «Aptek», «Rottest», «Para yuma» «Moyka», «Avto». Belə paralel reklamlarda, şübhəsiz, Azərbaycan dili variantını, eləcə də mümkün mənada beynəlmiləl tipli sözləri seçmək olar. Məsələn, «Balansirovka» yerinə «Təker balansı», «Petrol» yerinə «Yanacaq», «Əczaxana» yerinə «Aptek», «Rottest» əvəzinə «Buxarla yumaq», «Moyka» əvəzinə «Yuyucu» sözlərini işlətmək olardı.

Reklamlarda bəzən ya ayrı-ayrı sahibkarın və ya onun məşkun olduğu yerin adı da göstərilir. Belə reklamlara dair aşağıdakıları misal göstərmək olar:

«Muğan Petrol», «Qızılca Petrol», «Gəncə petrol», «Doktor Saləddin şirkəti», «Aynur Market».

Qeyd etmək lazımdır ki, bunlar son zamanlar yaradılmışdır. Belə reklamlarda malın (əmtənin) keyfiyyətini nəzərə çatdıran göstərici yoxdur. Sadəcə şəxs və ya yer reklam olunur. Bunlar isə reklam mədəniyyətində heç bir normaya uyğun deyildir.

ç) xarici reklamlar

Son zamanlar Azərbaycanda xarici reklamlar baş alıb gedir. Çox vaxt Azərbaycana aid olan obyektlər, məntəqələr xarici reklamlarla qarışdırılır. Belə reklamlarda millilik yoxdur. Bunlar moda xarakteri daşıyır və Azərbaycan məişətinə heç bir yenilik gətirmədiyi kimi, mədəni ənənələrimizə də ziyan vurur. Belə reklamlara dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar:

«Super Market», «Mini Market», «Auto Wash», «Market», «Parfume», «PHIL SPHER TEA», «Final tea», «Fransa salonu», «Kafe ekspres», «Toy shop», «Bizim Market», «Samsunq», «Farm Vita-Rikter», «Toyshop Parfume», «Most-Bank», və s.

Burada qeyd olunanlar xarici reklamların cuzi bir hissəsidir. Ölkədə iqtisadi dirçəliş baş verdiyi məqamda, Azərbaycanın qədim mədəniyyətinin milli xarakter daşdığı zamanda, Azərbaycanlılıq ideologiyasının cəmiyyətdə özünə əsaslı bir yer tutduğu mərhələdə xarici reklamların məişətdə ayaq tutub yeriməsinə yol vermək məqsəduyğun sayılmamalıdır.

d) elanlar

Rəsmi və yazılı etiketlərin bir növü də elanlardır. Elanlarda hər hansı iş yeri, müsabiqə, yarış, həmçinin təhsilə cəlb etmə barədə məlumatlar verilir. Elanların başlanğıc hissəsində elanı verən idarənin, müəssisənin, təşkilatın adı göstərilir. Bundan sonra isə mətn gəlir. Mətnəndən sonra ünvan, telefon, faks və digər əlaqə vasitələri barədə məlumatlar verilir. Elanların mətnində bəzən cəlbədicilik məqsədi ilə reklam xarakterli cümlələr də işlədilir. Elanlara dair aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar:

Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi əşya əmlakının satın alınması üzrə açıq tender elan edir:

Tender 5 lot üzrə keçirilir.

Lot-1: gündəlik kostyum üçün parça (zeytun, qara, göy və ağ rəngli)

Lot-2: Demisezon palto üçün parça (zeytun, qara və göy rəngli)

Lot-3: Qış paltosu üçün mahud parça (zeytun, qara və göy rəngli)

Lot-4: Astarlıq parça, qara rəngli.

Lot-5: Kant üçün qırmızı rəngli mahud parça.

Tender iştirakçılarına təklif edilir ki, öz tender təkliflərini möhürlənmiş, imzalanmış, ikiqat zərflərdə yazılı surətdə təqdim etsinlər.

Müqaviləni yerinə yetirmək üçün tender iştirakçıları lazımi maliyyə və texniki imkanlara malik olmalıdırlar.

Elan

İş axtaran vətəndaşların nəzərinə!

Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi əhəlinin münasib işlə təmin edilməsini gücləndirmək məqsədi ilə Bakı şəhərində «Əmək yarmarkası» keçirir. Yarmarka respublika Əl oyunları. İdman sarayında 2003-cü il sentyabr ayının 24-25-də saat 10-00-dan 17-00-dək fəaliyyət göstərəcəkdir.

Dövlət müəssisələri, idarə və təşkilatların, eləcə də xarici şirkətlərin iştirak edəcəyi «Əmək yarmarkası»nda özünüə münasib iş tapa bilərsiniz.

Ünvan: Bakı şəhəri, Neftçilər pr. 26^a

e) bildirişlər

Bildirişlərdən, əsas etibarən ilə, ictimai yerlərdə, idarələrdə, mədəni-kütləvi tədbirlər keçirilən yerlərdə, məişət və xidmət obyektlərində və s. istifadə edilir. Bildirişlər qısa yazılır. Əsasən, bir cümlədən ibarət olur. Bəzən bildirişlər söz birləşməsi və ya bir sözlə də ifadə edilə bilər. Söz birləşməsi və bir neçə sözlə ifadə edilən bildirişlərdə də cümlələrdə olduğu kimi qısa, konkret bir anlayış bildirilir. Bildirişlər əsas etidarı ilə ictimaiyyətə xidmət etdiyi üçün onların tərtibində etik normalara riayət edilməsi zəruri şərtlərdən hesab olunur. Bütövlükdə, bildirişlər hər hansı xalqın milli və mənəvi keyfiyyətlərinin canlı ifadəsinin bariz nümunəsi sayılmalıdır. Azərbaycan ictimaiyyətində ən çox istifadə edilən bildirişlər bunlardır. «Papiros çəkməyin», «Papiros çəkmək qadağandır», «Papiros çəkmək qəti qadağandır», «Zibilləməyin», «Zibil tökmək qadağandır», «Zibil tökməyin», «Zibil tökmək qəti qadağandır», «Təmizliyə riayət

edin», «Söykənməyin», «Açıqdır», «Bağlıdır», «Mağaza saat 9.00-dan saat 20.00-a kimi işləyir», «Qəbul komissiyası», «Yol həyətdəndir», «Vəsiqənizi təqdim edin», «İçəri daxil olmaq qəti qadağandır», «Giriş qadağandır», «Kabel», «Saatsaz» və s.

Azərbaycan dilində hazırlanmış bildirişlərdə «qağanlar» əsas yer tutur. Belə hesab edirik ki, idarə, təşkilat və müəssisələrin qarşısında «Giriş qadağandır», «Giriş qəti qadağandır», «Daxil olmaq qadağandır», «Vəsiqəsiz daxil olmaq qadağandır», «Vəsiqəsiz daxil olmaq qəti qadağandır» kimi bildirişlərin yazılması bir neçə cəhətdən düzgün deyildir. Birincisi, idarə, müəssisə və təşkilatlar ictimaiyyətə xidmət edir. Odur ki, həmin yerləri qadağan etmək olmaz. İkincisi, qadağan sözünün yanında qəti sözünün işlədilməsinə heç bir lüzum yoxdur. Çünki qadağanın özü elə qətiliklə içəriyə daxil olmağın qarşısını alır. Üçüncüsü, belə bildirişlərdə heç bir etik norma, heç bir nəzakətlik yoxdur. Əgər doğrudan da içəri daxil olmaq məhdudiyyət tələb edirsə onda bildiriş etik norma çərçivəsində hazırlanmalıdır. Söz yox ki, belə idarə, təşkilat və müəssisələrə daxil olmaq üçün imtiyaz tələb olunur. Bu imtiyaz isə daxil olmaq üçün icazəli olmağı bildirən sənədlə, vəsiqə ilə təsbit olunur. Belə halda bildirişlər etik normalara uyğun olaraq «Vəsiqənizi göstərin», daha nəzakətli qaydada isə «Xahiş edirik vəsiqənizi göstərin» şəklində hazırlanmalıdır.

«Papiros çəkməyin», «Papiros çəkmək qadağandır», «Papiros çəkmək qəti qadağandır» kimi bildirişlər də etik normalara görə düzgün sayıla bilməz. Çünki əvvəla, papiros çəkməmək barədə heç kəs heç kəsə əmr edə bilməz. Yaxud heç kəs heç kəsə qadağan qoya bilməz ki, papiros çəkməsin. Sadəcə olaraq müəyyən edilməmiş yerlərdə papiros çəkilməsi üçün belə bildiriş yazmaq olar: «Xahiş edirik papiros çəkməyəsiz» və ya «Papiros çəkməməyiniz xahiş olunur». Bu halda papiros çəkmənin psixologiyasına daha asan təsir etmək olar.

«Zibil tökməyin», «Zibilləməyin», «Zibil tökmək qadağandır», «Zibil tökmək qəti qadağandır» kimi bildirişlər də düzgün tərtib edilmir. Əvvəla, bu bildirişin əmr şəklində hazırlanması düzgün deyildir. Çünki hamı papiros çəkmirsə, zibili hər kəs tökə bilər. Odur ki, zibil tökülməməsi ilə bağlı bildirişi belə də tərtib etmək olar: «Zibil tökməyə». Belə olduqda, bu iş

hamıya aid edilir və zibil tökmək çağırışı daha effektiv səsələnir. Ancaq bəzən divarlarda zibil tökməklə əlaqədar söyüş sözləri yazılmış bildirişlərə rast gələndə sözsüz ki, buna yaxşı ad vermək olmur. Bildirişlər idarə, təşkilat və müəssisələrdə, eləcə də mədəni-məişət obyektlərində hazırlandığı üçün onların dil və etik normalar baxımından düzgün tərtib edilməsinə rəhbər şəxslər məsuliyyətlə yanaşmalıdırlar. Bildirişlər bəzən elan səviyyəsində hazırlanır:

Azərbaycan Respublikası Rabitə Nazirliyinin Bakı Telefon Rabitəsi İstehsalat Birliyi Bakı şəhərində telefon rabitəsi xidmətini və keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq, eyni zamanda xidmət mədəniyyətini yüksəltmək, müraciət və təklifləri təhlil etmək, həblə, arzu, təklif və iradları öyrənmək məqsədi ilə sentyabrın əvvəlləri saat 11.00-dan 12.00-dək «Canlı telefon bağlantısı» keçirir. «Canlı telefon bağlantısı»na olunan zənglərə Bakı Telefon Rabitəsi İstehsalat Birliyinin rəisi Məhəmməd Məmmədov cavab verəcək.

Bakı şəhərində telefon rabitəsi ilə bağlı fikir və təkliflərinizi, qarşılaşdığınız problem və iradlarınızı «Canlı telefon bağlantısı»na bildirin. Etdiyiniz zənglərə görə əvvəlcədən minnətdarlığımızı bildiririk.

Əlaqə telefonu: 99-02-99

Bakı Telefon Rabitəsi İstehsalat Birliyi

f) şifahi nitq etikətləri

İnsanlar bir-biri ilə daim şifahi nitq vasitəsi ilə ünsiyyət yaradırlar. Şifahi nitqdə isə müəyyən etikətlər formalaşır. İnsanların sosial, mədəni və məişət həyatında özünə dərin kök salır. Bununla birlikdə insan cəmiyyəti heç zaman bəşər sivilizasiyasından təcrid oluna bilmir. Ona görə də bir xalqın şifahi nitq etikətləri özünün milli mənşəyi həddlərində qalır. Başqa xalqlarla əlaqə və münasibət nəticəsində milli nitq etikətləri ümumbəşəri nitq etikətlərindən istifadə yolu ilə də zənginləşir. Bütün bunlar milli-mənəvi keyfiyyətlərin ümumbəşəri keyfiyyətlərlə inteqrasiyası sayəsində yaranır və formalaşır. Nitq etikətləri elə bir keyfiyyətdir ki, onu divarlar arxasında saxlamaq mümkün deyildir. Bu etikətlər divarları aşır və insanların ümumbəşəri etik normalara yiyələnməsinə zəmin yaradır.

Azərbaycan dilində formalaşmış şifahi nitq etikətləri, əsas etibarı ilə aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Görüş və vida etikətləri

Azərbaycan dilində görüş və vida etikətlərinin müəyyən qismi Azərbaycan dilində formalaşmışdır. Bəzi etikətlər isə ərəb-fars dillərinə məxsus sözlərlə ifadə edilir. Bu o deməkdir ki, etikətlərin müəyyən qismi Azərbaycan mühitində formalaşmış, bəziləri isə Azərbaycan cəmiyyəti ilə bilavasitə təmasda olan xalqlarla inteqrasiya şəraitində işlədilməyə başlamışdır. Belə etikətlər, əsas etibarı ilə aşağıdakılardan ibarətdir:

- Salaməleyküm!
- Əleyküməsalam!
- Salam!
- Sabahınız xeyir!
- Hər vaxtınız xeyir!
- Axsaminiz xeyir!
- Gecəniz xeyrə qalsın!
- Yuxunuz şirin olsun!
- Əlvida!
- Salamat qalın!
- Yaxşı yol!
- Uğur olsun!
- Uğurlu yol!
- Ayaqlarınız ağrımazın!
- Görüşənədək!
- Salamatlıq olsun!
- Gülə-gülə!
- Sağlıq olsun. Görüşərik!
- Xoş gəldiniz!

2. Müraciət etikətləri.

- Zəhmət olmasa.
- Əziyyət olmasa.
- İcazə verin.
- İcazə olarmı?
- Buyurun.
- Zəhmət çekməyin.

3. Təəssüf bildirən etikətlər.

- İnciməyin.
- Bağışlayın.
- Üzr istəyirəm.
- Üzrlü sayın.
- Kefinizi pozmayın.

4. Razılıq, ümid etikətləri

- Allah qoysa!
- Baş üstə!
- Narahət olmayın!
- Gözüm üstə!
- Canla-başla!
- Ömrün uzun olsun!
- Allah köməyin olsun!
- Allah balalarını saxlasın!
- Xoşbəxt olsunlar!
- Qoşa qarısımlar!
- Oğullu-qızlı olsunlar!

5. Süfrə etikətləri

- Nuş olsun!
- Əyləşin, oturun!
- Sizin sağlığınıza!
- Sağ olun!
- Halal xoşunuz olsun!

6. Əmək etikətləri

- Allah qüvvət versin!
- Yorulmayasınız!
- Əlləriniz var olsun!
- Əlləriniz yorulmasın!

7. Bazar etikətləri

- Cibin dolu olsun!
- Bazar olsun!
- Bərəkətli olsun!
- Allah əvəzin versin!

-Allah bol ələsin!

-Xeyirli olsun!

8. Çağırış etikətləri

- Ay oğlan!
- Ay qardaş!
- Ay bacı!
- Əmioğlu!
- Qardaş oğlu!
- Bacıoğlu!
- Dayıoğlu!
- Ağsaqqal!
- Ay arvad!
- Ay kişi!
- Xanım! Xanım qız!

9. Qadağan etikətləri

- Allah eləməsin!
- Allah kəssin!
- Ola bilməz!
- Mümkün deyil!
- Qətiyyən!
- Heç zaman!
- Heç vaxt!

10. Tanışlıq etikətləri

- Tanış olmağıma şadam!
- Görüşməyimizə şadam!
- Harada işləyirsiniz!
- Çox gözəl, çox yaxşı!
- Çox razıyam!
- İnşallah görüşərik!
- Əlbəttə, görüşərik!

Azərbaycan məişətində şifahi nitq etikətləri xüsusi bir mövzudur. Azərbaycan cəmiyyətində ümumbəşəri inteqrasiyanın həddləri genişləndikcə məişət etikətlərinin də potensialı artmaqda davam edir. Odur ki, bu sahədə daha geniş ölçülü iş aparmağa ehtiyac vardır.

Azərbaycan məişətində bu gün də elə məqamlar var ki, bəzi ayınlar ərəb dilindəki etikətlərlə aparılır. Eyni zamanda, son dövrlər yaş mərasimləri keçirərkən ingilis dilində mahnı oxunur. Məişətdə bu etikətlərin ana dilində aparılmasının xüsusi əhəmiyyəti vardır. Belə olduqda Azərbaycan məişətində integrasiyanın milli xüsusiyyətlərinin meydana çıxmasına real şərait yaranı bilər.

Dil normalarının yaranması insanların məişət həyatında müəyyən hadisələrin, mərasimlərin, ayınların milli xarakter daşıyaraq təkmilləşməsinə və bu baza əsasında sabitləşməsinə yol açır.

Şifahi nitq etikətləri dilin müstəqilliyi zəminində daha çox inkişaf imkanları qazanır. Şifahi nitq inkişaf etdikcə özü ilə birlikdə təfəkkürün inkişafına da təkan verir.

Şifahi nitqin inkişafı təfəkkürü cıalandırıdca insanlarda şifahi yolla analitik təhlil qabiliyyəti formalaşır. Bu isə xüsusən bir sahə kimi natiqlik sənətinin yaranmasının təməlini təşkil edir. Şifahi nitqin inkişafı dil normalarının sabitləşməsinə təmin edir. Bu normaların sabitləşməsi isə şifahi dil ilə yazılı dilin yaxınlaşmasına təsir göstərir. Dil normalarının uzun zamanlar ərzində yaşamasının ən başlıca təməli yazılı və şifahi nitqin yaxınlaşması səviyyəsindən asılıdır. Müstəqil respublikada ayrı-ayrı fəaliyyət sahələrinin inkişaf etdirilməsinə real şərait yaranıdca, dövlət dilinin bünövrəsi də möhkəmlənir. Dövlət dilinin bünövrəsinin möhkəmləndirilməsində isə sabit norma baza rolunu oynayır. Bu gün Azərbaycanda bu baza mövcuddur. Ona görə də Azərbaycan dili bugünkü informasiyaları uzaq gələcəyə maneəsiz ötürmək imkanlarını əldə etməkdə çətinliklərlə üzləşməyəcəkdir.

Bu imkanlar Heydər Əliyevin yaratdığı və uzun dövrlər ərzində yaşamağa qadir olan müstəqil dövlətçiliyimizə, himnimizə, ana dilimizin çevik daxili mexanizminə söykənir.

NƏTİCƏ

1. Dilin inkişafı, zənginləşməsi və ayrı-ayrı fəaliyyət sahələrində tətbiqi bilavasitə dövlətçiliklə bağlıdır.
2. Dil dövlətçiliklə müşayiət olunduqda onun informasiya imkanları genişlənir, nüfuzu artır.
3. Nüfuzlu dil daim başqa dillərə təsir edir. Bu və ya digər dil elementləri nüfuzlu dilin təsiri ilə başqa dillərə keçir.
4. Dil dövlətçiliklə müşayiət olunmadıqda o daim kənar elementlərin təsir və təzyiqlərinə məruz qalır.
5. Dil elə bir misilsiz informasiya vasitəsidir ki, keçmişi bu günə, bu günü isə gələcəyə çatdırır.
6. Dil nüfuzlu olduqca onda normalar daha artıq təkmilləşir, icbari və ixtiyari dəyişmələrə məruz qalır. Bu zaman normalar uzunmüddətli olur. Belə dillərdə informasiyaların zamanandan-zamana və məsafədən-məsafəyə verilməsi imkanları genişlənir.
7. Dil dövlətçiliklə müşayiət olunursa onda norma sabitliyi tənzim olunur. İnformasiyalar zamanandan-zamana, məsafədən məsafəyə anlaşıqlı və maneəsiz çatdırılır.
8. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev dili xalqın böyük sərvəti adlandırır. Bu o deməkdir ki, dil özündə tarixiliyi və müasirliyi, diaxroniya və sinxroniyanı, eləcə də ənənə və varisliyi canlandırır.
9. Dildəki normalar həm təbii, həm də ixtiyari xarakterlidir. Təbii normalar uzunmüddətli nitq təcrübəsində dildaxili elementlərin cıalanması yolu ilə yaranır. İcbari normalar isə yazının meydana gəlməsi ilə bu və ya digər qaydalar sisteminin tətbiqi əsasında yaranır.
10. Dil strukturunda nitqin təsiri ilə ziddiyyətlər də baş verir. Lakin bu ziddiyyətlər daim nitqin özünün vasitəsi ilə mürəkkəbləşmədən sadələşməyə, çətinləşmədən asanlaşmaya meyli əsasında yenidən normalaşmaya çevrilir.
11. Dil norması mövcud anlayışların dərk olunması prosesində dildən istifadə edənlər üçün eyni səciyyəli olmalıdır. Dil norması o zaman ümumi səciyyəli hesab oluna bilər ki, nitq fərqləri aradan qalxsın, lokal (dialekt-şivə) fərqləri minimuma

ma enmiş olsun, tarixi abidələrə məxsus informasiyaların çatdırılmasında çətinlik baş verməsin.

12. Dil normasının belə bir xarakter kəsb etməsi bilavasitə dövlətçiliyin uzun dövrlər ərzində mövcudluğu şəraitində baş verməsi mümkündür. Azərbaycan müstəqil bir ölkədir. Artıq ölkədə milli dövlətçilik ənənələri formalaşmış. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf perspektivləri güclüdür. Belə bir ölkədə dövlətçiliyin uzun əsrlər boyu yaşaması üçün bütün imkanlar mövcuddur. Odur ki, belə bir şəraitdə Azərbaycan dilinin ümumi normalara malik olması üçün nikbin proqnoz verilməsi reallığa tamamilə uyğundur.
13. Ümumi normaların mövcudluğu dövlət dilinin yaranması real zəmindir. Ümumi normaların yaranmasında yazılı və şifahi nitq arasında bərabərləşmənin meydana gəlməsi mühüm amillərdən biridir.
14. Ölkənin bütün daxili və xarici siyasətində aparıcı yer tutan dil dövlət dili sayılmalıdır. Dövlət dili bütün funksional sahələrə aid olan anlayışları əhatə edə bilməlidir. Bununla da dövlət dili öz dövlətinin informasiya bazasını dünyaya çıxarmağa müvəffəq olmalıdır. Dövlət dili özünün inkişafı ilə, informasiya şəbəkəsinin zənginliyi ilə, ayrı-ayrı funksional sahələrdəki nailiyyətlərinə görə dünyaya çıxmaq imkanları əldə edir.
15. Dövlət dili kimi Azərbaycan dili ilə dünyaya çıxmaq üçün elmi, texniki, sosial, iqtisadi və digər sahələrdəki nailiyyətlərlə bu dilin özü dünyaya çıxarılmalıdır.
16. Azərbaycan dili ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin və ölkəmizi işıqlı gələcəyə aparmağa qadir olan prezident İlham Əliyevin siyasi və diplomatik fəaliyyəti nəticəsində dünyaya çıxmağa müvəffəq olmuşdur. Bu gün dünyada Azərbaycana maraq artdığı kimi Azərbaycan dilinə də maraq getdikcə artmaqdadır. Təsədüfi deyildir ki, bu gün xarici ölkələrdə Azərbaycan dilini öyrənməyə səy göstərənlər qat-qat çoxalır.
17. Azərbaycan dili dövlətçiliklə tənzim olunmadığı dövrlərdə ona təzyiq və təsirlər çox olmuşdur. Klassik dövrdə bu təzyiq və təsirlər o qədər güclü olmuşdur ki, yazı və nitq arasında sanki bir uçurum baş vermişdir. Belə bir məqamda ümumi

- normalılıq mövcud olmadığından bir çox sosial xarakterli üslubların meydana çıxmasına şərait yaranmışdır.
18. Belə bir şəraitdə dövrün elmi informasiyaları, ictimai, siyasi, diplomatik sənədlər başqa dillərdə aparılırdı. Azərbaycan dilində isə bədii əsərlər mövcud idi. Bunların dili əslində fərdi üslubi seçiyyə daşıyırdı. Lakin bu əsərlər Azərbaycan dilində bədii yaradıcılıq üçün müvafiq normalara uyğun yazıldığına görə onlar ədəbi dil nümunəsi kimi nəzərə alınır.
 19. Ədəbi dil anlayışı klassik dövrdə yaradılan əsərlərin dilinə aid edilməklə sonrakı dövrlərə də şamil olunur. Xüsusən, sovet dövründə ədəbi dil anlayışından geniş istifadə edilmişdir. Sovet dövründə dövlət dilinin formalaşdırılması üçün imkan yaradılmışdır. Ona görə də həmin dövrdə bütün funksional üslubların cəmi ədəbi dil kimi adlandırılırdı. Halbuki, ədəbi dil bədii ədəbiyyatla bağlı üslubi funksionallığı seçiyyələndirir.
 20. Sovet dövründə funksional üslubların formalaşması imkanları da məhdud olmuşdur. Məsələn, funksional üslublar, bədii, elmi, rəsmi, publisistik və məişət üslubları səviyyəsində formalaşdı. Bunların içərisində bədii üslubun və məişət üslubunun inkişafı milli dil zəmini üzərində quruldu. Elmi, rəsmi və publisistik üslubların formalaşmasında isə rus dili bazası əsas yer tuturdu. Hərbi, diplomatik, siyasət, hüquq, iqtisadiyyat və s. digər zəruri funksional sahələri əks etdirən üslubların inkişafında milli dil bazası əslində yox idi. Odur ki, həmin dövrdə dövlət dili bazasından söhbət açmaq bütövlükdə mümkün deyildir.
 21. Azərbaycan Respublikasının müasir müstəqillik mərhələsində dövlət dilinin inkişafı üçün hər bir şərait vardır. Belə bir şəraitdə funksional sahənin inkişafına hər cür imkan yaranmışdır. Odur ki, indiki mərhələdə ədəbi dil anlayışı bütün mövcud funksional sahələrin dilini əhatə edə bilməz. Funksional üslubların inkişafına hər cür şərait yaradıldığı indiki mərhələdə dövlət dili ümumi normalılıq baxımından bütövlükdə funksional üslubların hamısını əhatə edir.
 22. Azərbaycan dilinin daxili quruluşu, zəngin sintaktik mexanizminin mövcudluğu onu göstərir ki, bu dil ən qədim dövr-

- lərdə, uzaq minilliklər ərzində mövcud olmuş və intensiv təkmilləşmə mərhələləri keçmişdir.
23. Azərbaycan dilinin qədimdən bəri inkişaf etmiş vahid normalılıq sistemə məxsus ənənələrin bəzi təcəssümünü «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında görmək mümkündür.
24. Sonrakı dövrlərdə Azərbaycan dilinə kənar təsirlər baş verdiyindən «Kitabi-Dədə Qorqud»da müşahidə olunan zəngin normalılıq zəifləmişdir. Bunun nəticəsində isə klassik dövrdə müşahidə edilən sosial, lokal və fərdi üslublar yaranmağa başlamışdır.
25. Müasir dövrdə Azərbaycan dili qədim, zəngin, qrammatik quruluşla səciyyələnən çevik bir dil mexanizminin varisidir. Bu mexanizmin qat-qat zənginləşməsi funksional üslubların şəbəkəsinin genişlənməsi və bütün üslublara şamil oluna biləcək ümumi dil normalalarının yaranması üçün müstəqil dövlətçilik zəmini vardır. Bu zəmin əsasında Azərbaycan dili lokal, dialekt-şivə və eləcə də şifahi və yazılı dil fərqlərini aradan qaldırır ümumi normalılıq qazanmaq imkanlarına malikdir.
26. Şifahi və yazılı dil normalalarında yaxınlaşma dildən intensiv istifadə mərhələsində daha bariz şəkildə baş verir. Belə bir yaxınlaşma fonetik, qrafik və orfoqrafik vahidlərdə xüsusilə öz təcəssümünü tapır. Fonetik vahidlərdə yeni normalaşma yaranması prosesində nitq və tələffüz xüsusiyyətlərinin təsiri mühüm yer tutur. Qrafik normalılığın qaydaya salınmasında da nitq və tələffüz xüsusiyyətləri başlıca amil hesab olunur. Orfoqrafik normalılığın sabitlənməsi prosesində də şifahi nitqin tələbləri aparıcılıq təşkil edir. Bununla yanaşı orfoqrafik normalaların nizama salınmasında müəyyən yazılı etiketlərin nəzərə alınması ilə əlaqədar icbari qaydalara da riayət edilir.
27. Dürğu işarələrinə dair normalaların sabitləşməsində də müəyyən icbari qaydalara riayət olunur. Dürğu işarələrindən istifadə üzrə yaranan normalaşma təkcə yazılı dil etiketlərinə riayət etməklə məhdudlaşmır. Bu normalaşmada şifahi və yazılı dil ənənələrinin qovuşması müşahidə edilir.
28. Dürğu işarələrinin şifahi və yazılı dil ənənələrinin qovuşması zəminində normalaşması tələbləri dürğu işarələrindən

- çox-çox istifadə olunmasını istisna edir. Beləliklə dürğu işarələrindən yalnız müəyyən zəruri məqamlarda istifadə edilməsi məqsədəuyğun sayılmalıdır.
29. Dövlət dilinin inkişafı ilə əlaqədar daxili imkanlar hesabına sözyaratma prosesində yeniləşmə və zənginləşmə müşahidə edilir. Odur ki, belə bir mərhələdə alınmaların potensialı zəifləyir, yeni anlayışların daxili sözyaratma mexanizmi əsasında zənginləşməsinə münbit bir şərait əmələ gəlir.
30. Müasir dövrdə yazılı etiketlərin formalaşması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yazılı etiketlərin formalaşması yeni bir funksional üslubun yaranmasını şərtləndirir. Yazılı etiketlər öz konkretliyi, dəqiqliyi, aydınlığı, lakonikliyi və milliliyi ilə ona dilimizin ifadə imkanlarını təcəssüm etdirir. Yazılı etiketlər sosial, iqtisadi, siyasi, ictimai sahələrdə ana dilinin informasiya güzgüsü hesab edilməlidir.
31. Müstəqil, azad və suveren bir ölkənin dili kimi Azərbaycan dilində şifahi nitq etiketlərinin formalaşmasına və zənginləşməsinə mühüm bir şərait yaranmışdır. Şifahi dilin zənginləşməsi, onun özünəməxsus standart etiketlərinin yaranması milli-mənəvi keyfiyyətlərinin ümumbəşəri ideyalarla inteqrasiya olunan indiki şəraitdə daha çox zənginləşmə imkanları qazanmışdır.

MÜNDƏRİCAT

Söz özü-----	3
I Bölmə. Dilin inkişafında mərhələlər və norma -----	39
Azərbaycan dilinin daxili quruluşu haqqında---	39
Klassik dövrdə dil strukturu və norma -----	54
II Bölmə. Müasir mərhələdə fonetik, qrafik və	
orfoqrafik normalar-----	76
Fonetik normalar-----	76
Qrafik normalar-----	86
Orfoqrafik normalar-----	89
III Bölmə. Sözlərin işlədilmə norması-----	107
Daxili imkanlar hesabına yaranmış sözlər----	107
Alınma sözlər problemi-----	113
IV Bölmə. Yazılı etikətlərdə norma-----	134
Standart etikətlər -----	134
Rəsmi və yazışma etikətləri-----	138
Şifahi nitq etikətləri-----	164
NƏTİCƏ -----	169

MÜBARİZ YUSİFOV
DÖVLƏTÇİLİK VƏ DİL

Bakı – «Nurlan» - 2004

Redaktor müavini: *İ.Zeynalov*
Texniki redaktor: *R.İsmayilov*
Çapçılar: *E.Hacıyev, R.Quliyev*
Tərtibatçılar: *S.İsmayılova, M.Tağıyeva*
Kompüter dizayn: *Vaqif Nadirov*
Yığılmğa verilmiş 15.03.2004.
Çapa imzalanmış 16.05.2004.
Şərti çap vərəqi 11. Sifariş № 185.
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 300.

Kitab «Nurlan» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində ,
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.
Direktor: *N.B.Məmmədli*
Tel: 97-16-32; 27-44-61; 850-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçəri Şəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.

fr 2004
1916

«Nurlan» nashriyyati

259